

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ – ОГРАНАК САНУ У НИШУ
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ, ФАКУЛТЕТ УМЕТНОСТИ У НИШУ

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА

БЕСЕДА

НИШ 2022

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА

БЕСЕДА

Ниш
2022

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

808.5(082)

БЕСЕДА : зборник радова са научног симпозијума Традиционална естетска култура 12: беседа / приредили Драган Жунић, Оливера С. Марковић. - Ниш : САНУ, Огранак САНУ у Нишу : Универзитет, Факултет уметности, 2022 (Ниш : Графика Галеб). - 219 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Традиционална естетска култура ; књ. 12)

На спор. насл. стр.: Oration. - Радови на срп. и бут. језику. - Текст ћир. и лат. - " ... зборник са [дванаестог] симпозијума Традиционална естетска култура 12: беседа, који је одржан 10. новембра 2017. године ..." --> Напомена приређивача. - Тираж 80. - Напомена приређивача: стр. 11-13. - Стр. 15-30: Традиционална естетска култура: Беседа / Драган Жунић. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз све радове. - Резимеи на енгл., нем. или срп. језику.

ISBN 978-86-85239-87-8 (САНУ)

а) Реторика -- Зборници

COBISS.SR-ID 106569481

Организацију научног симпозијума и издавање овога зборника суфинансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

**SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BRANCH IN NIŠ**

UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF ARTS IN NIŠ

TRADITIONAL AESTHETIC CULTURE

ORATION

**Proceedings from the scientific symposium
*Traditional aesthetic culture 12: oration***

**Edited by
Dragan Žunić, PhD
Olivera S. Marković, MA**

**Niš
2022**

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НИШУ**

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ, ФАКУЛТЕТ УМЕТНОСТИ У НИШУ

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА

БЕСЕДА

**Зборник радова са научног симпозијума
*Традиционална естетска култура 12: беседа***

**Приредили
др Драган Жунџ
мр Оливера С. Марковић**

**Ниш
2022**

Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Нишу
Универзитет у Нишу, Факултет уметности у Нишу

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА, књига 12

Традиционална естетска култура

БЕСЕДА

Ниш, 2022.

Приредили:

др **Драган Жунић**

мр **Оливера С. Марковић**

Програмски одбор Симпозијума:

академик **Нинослав Д. Стојадиновић**, председник Огранка САНУ у Нишу

академик **Данило Баста**, Српска академија наука и уметности

дописни члан САНУ **Александар Костић**, редовни професор Филозофског
факултета Универзитета у Београду

др **Сузана Костић**, редовни професор Факултета уметности Универзитета у Нишу

др **Драган Жунић**, редовни професор Факултета уметности Универзитета у Нишу

др **Сретен Петровић**, редовни професор Филолошког факултета Универзитета
у Београду, у пензији

др **Недељко Богдановић**, редовни професор Филозофског факултета

Универзитета у Нишу, у пензији, руководилац пројекта у Огранку САНУ у Нишу

др **Дивна Вуксановић**, редовни професор Универзитета уметности у Београду,
председница Естетичког друштва Србије

Секретари Одбора:

Светлана Станојевић

секретар у Центру за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу

мр **Душан Миленковић**

сарадник у Центру за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу

Уредник:

проф. др **Данијела Здравих Михаиловић**

Рецензенти:

проф. др **Љиљана Гавриловић**

проф. др **Дивна Вуксановић**

Издавачи:

Српска академија наука и уметности – Огранак САНУ у Нишу

Универзитет у Нишу, Факултет уметности у Нишу

За издаваче:

дописни члан САНУ **Влада Вељковић**, председник Комисије за руковођење
радом Огранка САНУ у Нишу

проф. др **Милена Ињац**, декан Факултета уметности Универзитета у Нишу

Лектура: српски језик– приређивачи

Лектура: енглески језик: **Ивана Ђелић**, Факултет уметности у Нишу

УДК: **Весна Гагић**, библиотека Факултета уметности у Нишу

Дизајн корица: проф. др **Никола Цекић**

Техничка припрема: **Миле Ж. Ранђеловић**, дипл. инж. електронике

Штампа: „Графика Галеб” д.о.о, Ниш

Тираж: 80 примерака

ISBN 978-86-85239-87-8

САДРЖАЈ

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА	11
EDITORIAL NOTE.....	11
Драган Жунић.....	15
Предговор	
ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА: БЕСЕДА	
Dragan Žunić.....	15
Foreword	
TRADITIONAL AESTHETIC CULTURE: ORATION	
Сретен Петровић	31
ЕСТЕТСКО И ЛОГИЧКО У БЕСЕДНИШТВУ:	
АРГУМЕНТОВАНО ИЗЛАГАЊЕ И ПРИГОДНО БЕСЕДНИШТВО	
Sreten Petrović	44
AESTHETIC AND LOGICAL IN ORATORY:	
ARGUMENTATIVE PRESENTATION AND EPIDEICTIC ORATORY	
Јован Пејчић	45
ПОВЕСТ, ЕТИКА И ПОЕТИКА ГОВОРНЕ РЕЧИ:	
УМЕТНОСТ И СМИСАО БЕСЕЂЕЊА У СРБА	
Jovan Pejić.....	54
HISTORY, ETHICS AND POETICS OF ORATION:	
THE ART AND MEANING OF ORATORY IN SERBS	
Дамир Смиљанић.....	55
МАГИЈА РЕЧИ:	
ОГЛЕД ИЗ ХЕРМЕНЕУТИЧКЕ ЛОГИКЕ	
Damir Smiljanić	62
ÜBER MAGIE DER WORTE:	
EIN BEITRAG ZUR HERMENEUTISCHEN LOGIK	
Александар М. Петровић	63
БЕСЕДНИШТВО И ТУМАЧЕЊЕ ПОСРЕДОВАЊЕ ЗНАЊА	
КАО КОМУНИКАТИВНА ИЗГРАДЊА УВИДА	
У СВЕТ/Л/У ЕСТЕТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА	
Aleksandar M. Petrović.....	81
RHETORIC AND INTERPRETATIVE MEDIATION OF A KNOWLEDGE	
AS A COMMUNICATIVE BUILDING OF THE WORLD EVIDENCES	
IN THE AESTHETIC INVESTIGATIONS	
Александар Пешић	83
ГЛАС ИСТИНЕ У СОКРАТОВИМ ГОВОРИМА	
Aleksandar Pešić	92
VOICE OF THE TRUTH IN SOCRATES' SPEECHES	

Александар Прњат	93
<i>SENSUS COMMUNIS:</i> ВИКО У СВЕТЛУ ФИЛОЗОФСКЕ ХЕРМЕНЕУТИКЕ	
Aleksandar Prnjat	102
<i>SENSUS COMMUNIS:</i> VICO IN THE LIGHT OF PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS	
Jelena Vojinović-Kostić	103
POLITIČKA DEBATA KROZ PRIZMU ARGUMENTACIONIH SUBSTRUKTURA	
Jelena Vojinović-Kostić	125
POLITICAL DEBATE THROUGH THE PRISM OF ARGUMENTATION SUBSTRUCTURES	
Љубиша Митровић	127
СОЦИОЛОШКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ О БЕСЕДИ КАО СОЦИО-КУЛТУРНОМ ИНТЕРАКЦИЈСКОМ ФЕНОМЕНУ	
Ljubiša Mitrović	135
SOCIOLOGICAL REFLECTIONS ON ORATION AS A SOCIO-CULTURAL INTERACTIONAL PHENOMENON	
Недељко Богдановић	137
БЕСЕДА И ПРОПОВЕД КАО ОБЛИЦИ РЕПРЕСИВНОГ ГОВОРА	
Nedeljko Bogdanović	144
ORATION AND SERMON AS FORMS OF REPRESSIVE SPEECH	
Наташа Ђ. Трнавац Ћалдовић	145
НАГОВАРАЊЕ И УБЕЂИВАЊЕ: РЕТОРИЧКО ОБЛИКОТВОРНО НАЧЕЛО НАРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА У ДЕЛУ ДУБРОВЧАНИНА ДУМ ИВАНА СТОЈАНОВИЋА (СТАРИНСКИ ПРОБЛЕМ ЖАНРА У ОБЗОРУ <i>НОВОГ ИСТОРИЗМА</i>)	
Nataša Đ. Trnavac Čaldović	160
CONVINCING AND PERSUASION: RHETORICAL FORMATIVE PRINCIPLE OF THE NARRATIVE IDENTITY IN WRITINGS OF DUM IVAN STOJANOVIĆ FROM DUBROVNIK (THE OLD-FASHIONED PROBLEM OF THE GENRE IN THE HORIZON OF THE NEW HISTORICISM)	
Милина Ивановић-Баришић	161
СВЕ ЈЕ У СТВАРИ ИГРА: О ЖАРГОНУ ИЗ ЕТНОЛОШКОГ УГЛА	
Milina Ivanović-Barišić	177
IN FACT EVERYTHING IS A GAME: ABOUT SLANG FROM AN ETHNOLOGICAL ANGLE	

Иванка Петрова.....	179
КУЛТУРАЛИЗИРАНЕ НА ПРОДУКТИ В ПРОЦЕСА НА МЕЖДУЛИЧНОСТНА КОМУНИКАЦИ	
Иванка Петрова.....	188
КУЛТУРАЛИЗОВАЊЕ ПРОИЗВОДА У ПРОЦЕСУ ИНТЕРПЕРСОНАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	
Ivanka Petrova	189
IMPARTING OF CULTURAL CHARACTERISTICS OF PRODUCTS IN THE PROCESS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION	
Душко Р. Кузовић, Недељко Стојнић.....	191
СЛОБОДА ГОВОРА У ВЕРНАКУЛАРНОЈ АРХИТЕКТУРИ ДАНАС: БАЛКАНСКО И МЕДИТЕРАНСКИ ИСКУСТВО	
Duško R. Kuzović, Nedeljko Stojnić.....	219
FREEDOM OF SPEECH OF VERNACULAR ARCHITECTURE TODAY: BALKAN'S AND MEDITERRANEAN EXPERIENCE	

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА

1. Новоосновани Огранак САНУ у Нишу преузео је значајније активности Центра за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу (који је, оснивањем Огранка, престао са радом крајем 2016. године), па је, тако, наставио и са организацијом научних националних симпозијума са међународним учешћем из пројекта *Традиционална естетска култура* (започетог 2005. године). Тај наставак одвијао се, дакако, у сарадњи са Факултетом уметности Универзитета у Нишу, који се укључио у организацију ових симпозијума 2013. године.

До сада је одржано 14 симпозијума, углавном са учесницима из Србије, Бугарске, Северне Македоније, Републике Српске (Босна и Херцеговина): *Традиционална естетска култура 1: естетска димензија куће* (2005), *Традиционална естетска култура 2: свакодневље и празник* (2006), *Традиционална естетска култура 3: тело и одевање* (2007), *Традиционална естетска култура 4: хлеб* (2008), *Традиционална естетска култура 5: игра* (2010), *Традиционална естетска култура 6: ерос* (2010), *Традиционална естетска култура 7: врт* (2011), *Традиционална естетска култура 8: занат* (2013), *Традиционална естетска култура 9: простор* (2014), *Традиционална естетска култура 10: медији* (2015), *Традиционална естетска култура 11: лепо и ружно* (2016), *Традиционална естетска култура 12: беседа* (2017), *Традиционална естетска култура 13: слика и писмо* (2018), *Традиционална естетска култура 14: чулност и култура* (2021). Након преласка на бијенално одржавање симпозијума, наступиле су, нажалост, и организационе тешкоће у вези са мерама за спречавање пандемије ковид-19, што је утицало и на додатни застој у организацији скупова, али и у издавању зборника радова саопштених на претходним симпозијумима. Због овога кашњења организатори симпозијума и приређивачи зборника дугују извињење учесницима и ауторима припремљених радова.

2. Научној, стручној и широј јавности сада нудимо зборник са симпозијума *Традиционална естетска култура 12: беседа*, који је одржан 10. новембра 2017. године, са 23 учесника из земље и 6 из иностранства (20 односно 4 са радом). Учесници су у својим саопштењима (од којих је један број и са пројекта које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије) настојали да обраде проблем *беседе* у традиционалним и савременим културама из разних научних перспектива.

За Скуп је од стране Програмског одбора прихваћено, приређено у форми књиге апстраката и прослеђено свим учесницима – 28 саоп-

штења. На Скупу су изложена 23 саопштења, док је петоро пријављених учесника било спречено да и непосредно допринесе раду Симпозијума. У дискусији је учествовало још неколико заинтересованих слушалаца. Захваљујући чињеници да су и овога пута сажеци свих пријављених саопштења били правремено дистрибуирани учесницима Скупа и заинтересованим институцијама и појединцима, у дискусији су присутни имали у виду све радове, њихове основне тезе, налазе и мишљења.

Учеснике Скупа и све присутне поздравио је, у име председника Огранка САНУ у Нишу, академика Нинослава Стојадиновића (1950–2020), и у име свих чланова и сарадника Огранка, тада дописни а од 2018. и редовни члан САНУ Милорад Митковић (1950–2021), потпредседник Огранка. Уводна саопштења поднели су естетичар, реторичар и философ културе проф. др Сретен Петровић, и мр Јован Пејчић, историчар књижевности, књижевни критичар, приређивач и антологичар, обојица из Београда. Потом је изложено још двадесет и једно саопштење аутора из Србије (Нови Сад, Ниш, Београд, Косовска Митровица, Ужице), Босне и Херцеговине – Република Српска (Бањалука), Македоније (Скопље) и Бугарске (Софија).

3. Уз опште реторичко-естетичко и философско-херменеутичко разматрање друштвенога и духовнога феномена јавнога говора, учесници су у својим саопштењима тематизовали и испитивали проблеме логичко-сазнајне, херменеутичке, дакле, истиносне и смисаоне вредности говора, проблеме његове етичке заснованости и естетско-уметничке уобличености, проблеме аргументације, политичко-интеракцијске функције говора, али и односе музике и реторике, задовољства у тексту, улоге језика у конструисању културне баштине, затим проблем невербалнога аспекта говора, а посебно су брижљиво и ватрено отвара-ли тему српске беседничке традиције; наравно, бавили су се и питањима говора у посебним уметностима, као што су театар, визуалне уметности, архитектура и, дакако, књижевност (путописна реторика, дијалог и монолог, лудичко-поетска димензија говора, идеолошка димензија теоријскога говора у науци о књижевности и језику, те реторика визуалнога језика).

4. У току дискусије, и на крају Симпозијума, учесници су се сагласили, између осталог, и око следећих закључака: да је Скуп веома добро организован; да је значајна проблематика јавнога говора на овоме скупу извучена из „заборава”, и да се то посебно односи на тему српске беседничке традиције; да је тематски опсег саопштења био веома широк, премда без посебнога тематизовања говора југоисточне Србије; да се они који су послали своје апстракте са кључним речима, а оправдано изостали са Скупа, могу сматрати равноправним учесницима – будући да су њихове тезе биле саставни део расправе – чиме стичу право да њихови радови буду, у начелу, прихваћени за објављивање у зборнику, под условом да буду позитивно рецензирани.

Најзад, сматрајући да је Скуп и овога пута испунио очекивања, учесници су се сагласили да је потребно наставити ову дугогодишњу серију научних окупљања, па су, међу могућим темама нареднога симпозијума поменули и проблем друштвених конфликта, а посебно проблем друштвених мрежа као новог елемента популарне културе, те, у том контексту, и феномен односа писма и слике, односно цивилизације писма и цивилизације слике.

5. У име организатора, Огранка САНУ у Нишу и Факултета уметности Универзитета у Нишу, приређивачи захваљују учесницима симпозијума, посебно уводничарима као и ауторима радова у зборнику, затим, Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, које од самога почетка финансијски подржава ове симпозијуме, најзад, и уредништву и сарадницима Трећег програма Радио Београда као и Дописништву Радио Београда из Ниша, који снимањем и емитовањем одабраних саопштења годинама подржавају и промовишу симпозијуме и зборнике из серије *Традиционална естетска култура*. Најсрдачније захваљујемо и свим сарадницима који су радили на припреми симпозијума и зборника.

Изражавајући захвалност члановима Програмског одбора Симпозијума и рецензентима Зборника на селекцији пријављених саопштења односно приспелих радова, приређивачи преузимају пуну одговорност за квалитет читаве публикације.

У Нишу,
с јесени 2021.

Приређивачи

Предговор

ТРАДИЦИОНАЛНА ЕСТЕТСКА КУЛТУРА: БЕСЕДА

1. Дванаести симпозијум из пројекта *Традиционална естетска култура* био је посвећен теми БЕСЕДЕ. Организатори су поставили ову тему имајући у виду традиционални значај а савремено занемаривање значаја јавнога говора.

Говор, наиме, представља важан корак у конституисању људскога рода и сваке људске јединке, али и конкретних људских заједница и друштава – посредством комуникативне изградње друштвености, реторичкога посредовања знања, веровања, стваралаштва, идеја и вредности, речју, културе, и, коначно, старањем о култури јавнога говора. Говор има значајну онтолошку, антрополошку, гносеолошко-логичку, етичку, комуниколошку, психо-социјалну, лингвистичку, дијалектолошку, херменеутичку, фолклорну и културалну, идентитетску, реторичко-естетичку димензију и значај, а његово традиционално култивисање и савремене модификације форми, стандарда и значаја беседе нису ствар пригоднога декора, већ нужен услов опстанка – у комуникативној заједници слободних индивидуа (у којој су и живот и свет језички обрађени и „запоседнути”), или у неслободи монолога и галиматијаса.

2. У зборнику објављујемо тринаест приспелих и позитивно рецензираних прилога, који свакако немају исти обим и обухват као сва изложена саопштења, али ипак покривају најважнија подручја и нивое тематизованог проблема *беседе*, репрезентујући истовремено и тематски опсег читавог симпозијума. Организатори су оправдано очекивали да ће стручњаци и ствараоци различитих профила, а не само из области уметности и културе речи, испитивати у својим саопштењима и дискусији главне аспекте овога феномена. Нажалост, овога пута није испуњено очекивање да ће се један број учесника бавити, као раније, тимочко-призренским говорима и, посебно, говорима југоисточне Србије, са циљем истраживања могућности и подстицања очувања језичко-говорне идентитетске аутентичности овога дела наше земље и његове културе (која је, по једној слободној претпоставци, у њеној лиричности), уз истовремено оснаживање стандардних језичких компетенција његовога становништва. Но, с друге стране, у дискусији је – уз експлицитне похвале због тематизовања једне готово заборављене и неправедно скрајнуте проблематике – посебно истакнут значај овде отворене прилике да се подсети на богату српску беседничку традицију,

пре свега барока и класицизма. Та димензија тематике није заобиђена ни у овоме зборнику.

3. Објављене текстове смо – свесни да су могуће и друкчије класификације – разврстали у четири групе: 1. уводни естетичко-реторички и историјско-реторички, 2. философско-реторички, 3. етичко-политичко-реторички, 4. етнолошко-реторички радови.

3.1. Аутор првога уводног рада бави се општим естетичко-реторичким проблемима односа естетскога и логичко-истинскога у беседништву, а аутор другог испитује основне реторичке проблеме у историји српскога беседништва.

3.1.1. **Сретен Петровић** се, у своме раду, понајвише бави односом естетскога и логичкога у реторичким жанровима, а посебно у жанру „пригоднога беседништва” (*Естетско и логичко у беседништву: аргументовано излагање и пригодно беседништво*). Он је пошао од радикалнога теоријског питања да ли беседништво уопште, односно само у посебним околностима, припада групи (слободних, чистих) уметности, или пак некаквим неслободним интересно-практичним вештинама, чија је форма утилитарна и остварују неке друштвене, моралне и сличне вредности. Тим мисаоним путем се, заправо, увек долазило до проблема појма уметности и, потом, појма беседништва, те проблема примата грађе или форме у њима, односно примата умско-разумскога или фантазијскога и поетско-естетскога. Проблем илустрован чињеницом да судски говор може бити врхунски, иако није естетско-уметнички, док панегирик може бити уметнички, иако није у складу са чињеницама, Петровић истражује бавећи се наговарањем и убеђивањем као говорничким средствима-методама, тј. приматом фантазијско-естетскога односно разумско-логичкога (аргументацијскога) у њима, истичући да се статус „беседе” ипак задобија извесним лабављењем логосних стега у корист имагинативно-естетскога. Петровић, потом, подробније, и уз сликовите примере, анализира могуће односе између истинитости говора, моралности говорника и вештога уобличења беседе, то јест, односе између логички аргументованог убеђивања (углавном освешћене и компетентне публике) и истинско (и морално) индиферентнога али вештога и допадљивог наговарања и наговарања слушаца (углавном ирационалне масе са контузованом способношћу расуђивања), с тим што у овој последњој пракси разликује (негативни) манипулативно-демагошки говор политичкога беседништва и (у начелу, позитивни) похвални говор пригоднога беседништва. Петровић констатује да је моменат естетскога, у форми реторских украса, присутан у свим беседничким жанровима, па и у онима који сасвим сигурно нису уметнички, и да у њима остварује комуникацијски ефекат приближавања апстрактне идејне супстанце аудиторијуму, чинећи идеју прихватљивом пријемчивоме уху слушаца, те да је лепорекост начелно пожељна у свакој врсти, али не на рачун истине. Стога је он,

на крају, истакао значај и вредности елоквенције пре свега у похвално-пригодном беседништву, али и уопште, у свима осталим жанровима. Аутор подсећа и да нас је, уместо платонскога инсистирања на истинитости и квинтилијановскога на моралности беседа (уз вазда присутну горгијанско-софистичку прагматистичко-демагошку струју), постмодернистичка перспектива померила ка вероватности сазнања и релативности истине, чиме је, додуше, обновљен интерес за реторику, али и за марифетлуке софистерије. Зато Петровић не пропушта прилику да, на одговарајућим местима, пажњу посвети феномену партијско-интересних и демагошко-еристичких парламентарних говора, покривених фразема о „општем интересу”, иронично се осврћући и на новију и текућу праксу српске политичко-реторичке арене.

3.1.2. У раду *Повест, етика и поетика говорне речи: уметност и смисао бесеђења у Срба*, **Јован Пејчић**, после уводних напомена о повезаности беседничке праксе и реторичке теорије, од хеленске и римске антике, преко византијскога до словенско-православнога света, у историјско-аналитичкоме делу свога рада пише, најпре, о почецима говорништва у Срба (у форми несамосталних, функционалних делова житија), о похвали као основној врсти раног српског беседништва, о јеванђељским, византијским и светогорским коренима, етици и поетици средњовековнога српског беседништва и његовим тематским и формалним променама. Следе одељци о новоме типу српскога беседништва након Велике сеобе 1690. године, у подунавским српским крајевима – барокнога беседништва, са моралном проповеди као новим средишњим жанром, па потом реч о класицизму и унапређивању световне реторичке праксе теоријским утемељењем и образовном институционализацијом, као и о првим школским приручницима из реторике. Од средине 19. века, каже даље аутор, српска реторика развијала је и своју црквену и своју световну грану, да би у 20. веку губила статус школскога и академског предмета све до деведесетих година, када се полако враћа у универзитетску наставу, док је паралелно јачало и српско политичко (и војно) говорништво (зачето још са Првим српским устанком). То новонаступајуће доба парламентарнога и судскога беседништва обележено је не само живом говорничком праксом, већ и антологијама узорних беседа и теоријско-реторичким студијама. У раду су укратко представљене и антологије српскога (и светскога) беседништва, а на крају аутор приказује, по његовоме мишљењу философски и научно веома добро утемељене, историјско-теоријске и стилистичке студије из реторике у 20. веку и у првим годинама 21. века. Пејчић је закључио да ове најновије студије синтетички премошћују епохе развоја, стагнације и промена, и спајају почетке српске реторичке праксе са њеним савременим ликовима, чиме се доказује и илуструје ауторова полазна теза о суштинској повезаности реторскога и реторичкога у дугој повести српскога беседништва. Пејчићева језгровита историјска реконструкција развоја српске реторике кроз векове

довољно је поткрепљена подацима и примерима, тако да би се ова морала надаље сагледавати као вишевековна реторичка традиција. Штавише, у овоме кратком приказу повести српске реторике врши се и ревалоризација неких периода и реторичких жанрова. Требало би да нас, данашње, ова традиција, са својим логичким, етичким и естетским узорима и дометима обавезује на труд око истине, добра и лепоте, како у речима тако и у делима.

3.2. Радови из философско-реторичке проблематике посвећени су углавном херменеутичко-логичким питањима покретанима кроз читаву историју философије и беседништва.

3.2.1. **Дамир Смиљанић** расправља о настојањима у оквиру херменеутике, тј. херменеутичке логике, да се (пored других философских струја и праваца, посебно теорије говорних аката) испита перформативна функција речи, дакле, не само њено референцијално значење, већ њена евокативна димензија, призивајуће деловање на саговорнике односно читаоце (*Магија речи: оглед из херменеутичке логике*). То испитивање „дејственог аспекта језика” наш аутор врши на истраживању смисла херменеутичке метафоре „магија речи”, а на делима Георга Миша, Ханса Липса и Јозефа Кенига, издвајајући као главну ону интенцију херменеутичке логике да логос схвата као јединство телесних израза и „чистих” појмова и да уважава како исказе којима се означавају онтички квалитети ствари и збивања тако и исказе којима се означавају њихова нечулна деловања, чиме смо заправо ближи разумевању сложене људске егзистенције. А то све упућује на неопходност превладавања расцепа између традиционалне аналитичке логике и постмодерне реторике. Рад је, дакле, посвећен евокативној функцији речи, њеном призивању некога посебног значења и утиска, значењскога „вишка”. „Евокација је на тај начин самој ствари иманентно тумачење” (стр. 57), каже аутор, а такав говор својеврсна производња предмета о којем се говори, у чему централну улогу има метафора. Смиљанић се, како је напоменуто, нарочито бави задатком херменеутичке логике да промисли феномен „магије речи” – њено својство да напосто, метафорички речено, „омађија” слушаоца/читаоца. Ствар је у томе да ово експресивно својство речи, начин на који су изговорене, и, потом, само дејство речи, захтевају посебно херменеутичко промишљање, које под „магијом речи” не разуме неку хотимичну анимистичку магијску праксу, већ чињеницу да речи, у своме деловању, са нама нешто чине, односно, очаравајући нас, од нас нешто праве и мењају нас, што посебно важи за уметничке, песничке речи, које евокативно производе оно што изричу. Управо они ентитети којима речи евокативно удахњују живот јесу предмет духовних наука. Изјашњавајући се против просветитељске предрасуде да је магија својствена цивилизацијски неразвијеним заједницама, Смиљанић тврди да је уметност вероватно одувек била једина легитимна форма магије, при чему подсећа да херменеутичка логика, не губећи из вида и ону диксурсивну страну ових „магијских”

речи, „спречава регрес у анимистичко мишљење” (стр. 61). Тако би се, вели, у виду теорије евокације могло утемељити логичко-херменеутичко бављење магијом речи, посебно у сфери њених естетских дејстава. Дакле, ипак, логика, али – херменеутичка, као противтежа философској доминацији формалне логике, коју подржавају тзв. строге науке (нпр. математика и физика).

3.2.2. За **Александра Петровића** беседа, говор, јесте медиј разумевања света, гарант интересубјективности, посредник између знања, веровања и стваралаштва и пут надилажења „монологизација стварности”, те тиме и важна инстанца у комуникативној изградњи друштвености, док се у духовним наукама ово говорно посредовање духовнога света разумева чак као приближавање његовим дубљим и скривеним претпоставкама – и то пре свега у назначавајућим метафоричко-евокативним исказима, у битно евокативним формама као што су песништво (уопште, естетско обликовање), метафизика и религија, те у духовним наукама (*Беседништво и тумачење посредовање знања као комуникативна изградња увида у свет/л/у естетичких истраживања*). Евокативни изрази, вели Петровић, захватају дубље, целивитије, енергичније, животније и смисаоније од дискурсивних исказа (позитивистичке) науке и њених појмовних мрежа. У томе је значај реторичкога посредовања света, то јест, „причања прича” о свету и у свету. Проводећи своје тезе кроз наслеђе Едмунда Хусерла, Мартина Хајдегера и Вилхелма Дилтаја, тј. кроз битне поставке херменеутичке логике, а зарад превазилажења ограничења формално-логичких оквира мишљења и тумачења, уважавањем егзистенцијално-доживљајнога бивања у свету живота, то јест, контекста, и нелингвистичких елемената исказа, Петровић, са Георгом Мишом, сувој дискурсивности придодaje евокативност, која не губи из вида временитост света живота и његову аутентичност, и у којој метафоре, штавише, естетско, тј. стил и форма, слика, симбол, а такође и невербални гестуални и мимички изрази, играју значајну улогу. Тиме евокација постаје предмет како херменеутичке логике тако и естетике, које наслућују значај метафоричко-естетскога погађања онога „изворнијег смисла” ствари и бивања, а херменеутичка логика превладава ограничења физикализма и аналитичке философије. Наравно, за херменеутику је сам свет – свет израза, а живот сложени текст који треба разумевати тумачењем његових израза и значења, но и онога неисказивог, у интерпретативноме садејству са реториком. Беседа би, сматра Петровић, у једној комуникативној друштвености требало да тежи превладавању различитости и споразумевању, над којим би се онда могло градити и онакво високо беседништво какво је уздизало не само хеленску и византијску реторичку праксу, већ, штавише, и само бивствовање њихових животних светова.

3.2.3. Подухватајући се старе и готово школске теме суштине и значаја Сократовога бесеђења, учења и моралне критике, па и парадигматичнога значаја самога Сократовог живота, **Александар Пешић**

желео је да нас подсети на важност и непрекидно важење те теме, поготову у време багателисања истине, у време „постистине”, време свеопште лажи, неморала и нечасних владавина (*Глас истине у Сократовим говорима*). Уверени и сами у потребу оваквих подсећања, и убеђени да се никада не може претерати са говором о истини, добру и лепоти, приређивачи у Зборник укључују овај непретенциозни прилог истраживању проблема и значаја јавнога говора, проблема разликовања истине и лажи, добра и зла, моралнога и неморалнога, те питања нужности склада између речи и дела – што се, све заједно, слива у симбол Сократовога лика и дела. Стога су и пасаж и слике из Сократовога живота концепцијски сасвим у складу са ауторовим краћим извештајима о његовоме учењу и одговарајућим коментарима. То важи како за његове животне ставове и политичко држање (то јест његово „грађанско” држање у животу полиса), тако и за преовлађујуће мишљење Атињана о њему. Данас није више могуће бити Сократ, али је и те како могуће, и изнад свега пожељно, на сократовски начин, и уз мало сократовске храбрости, залагати се за праведност у друштву, за важење и слеђење врлина, и за истину, те је у томе смислу и могуће и неопходно на овим основама васпитавати омладину у равноправном разговору. Александар Пешић не помиње савремено друштво, и србијанско савремено друштво. Али, имајући у виду друштвено-историјске и политичке околности у којима је аутор изложио своје саопштење, као и оне у којима се оно објављује, ми смо уверени да је овај његов текст заправо један „иронијски” акт друштвене критике.

3.2.4. **Александар Прњат** бави се једним важним појмом реторике и херменеутике, појмом *sensus communis*, који се данас углавном користи у склопу тумачења Кантове критике укуса. Но, Прњат испитује његову ранију теоријску употребу – код Ђамбатисте Викоа, и то у Гадамеровој интерпретацији Викоа; заправо, пише о значају тога Викоовога појма за Гадамерову философску херменеутику и, штавише, за духовне науке уопште (*Sensus communis: Вико у светлу филозофске херменеутике*). Аутор истиче да је Викоовоме позивању на појам *sensus communis* (као и на појам *eloquentia*), као својеврсној одбрани хуманизма, аналогно Гадамерово херменеутичко реконструисање хуманистичке (реторичке) традиције наспрам навале логичкога позитивизма и аналитичке философије, и при томе има у виду инсистирање не само на језичко-стилској, естетској димензији, већ и на вероватној истинитости „доброга говорења”. Стога, Прњат подвлачи да се у Гадамеровој философској херменеутици реактивира појам *sensus communis* ради одмеренога и смотренога указивања на ограничења модерне науке која су препозната као нека врста отуђења у методи. Гадамер би да од научнога „методологизма” одбрани животни свет, свет „онога што се не може мерити”, између осталог и уз помоћ Викоовога позивања на *sensus communis* и разликовања не само школске, већ читаве модерне науке, с једне, и разборитости (персонификоване у личности

Сократа), с друге стране. Ради се о својеврсном Викоовом антисцијентизму, у форми указивања на ограничења модерне науке, а то је позиција од суштинскога значаја за реконструисање духовне предисторије философске херменеутике – настојања да се и усред доминације математизоване науке макар не затуре античко-хуманистички „идеали разборитости и елоквенције”. Јер они нису само неки теоријски интерес, већ интерес опстанка људскога бића, препознат у увиду да *sensus communis*, у Вико–Гадамеровом схватању, није само општа особина свакога појединца људскога рода, већ особина која указује на суштинско заједништво тога рода и сваке његове групе, и која ствара то заједништво. Али, наш аутор у закључку напомиње како Гадамер ипак пропушта да коментарише једну од могућих, и нажалост више него стварних, политичких импликација херменеутичкога идеала реторичкога „богатства становишта” и заједништва појединих група – могућност да заједништво унутар појединих група, на пример нације, може бити уперено против заједништва друге групе, па и читавога људског рода (стр. 100). Оно што је Вико, премда није видео, можда могао да наслути, Гадамер је чак и искусио, а ми данашњи и видимо и живимо ту сталну могућност–претњу, за чије обеснаживање реторички идеали и пракса разборите беседе очито нису довољни.

3.3. Обрађивање етичко-политичких димензија говорништва иде од начелних питања политичке беседе, па до етичких питања јавнога говора у традицији српске културе и савремености србијанскога друштва.

3.3.1. **Јелена Војиновић Костић** бави се проблематиком политичке дебате, њених структура и обележја, и одговарајућег аргументацијског дискурса (*Политичка дебата кроз призму аргументационих субструктура*). Рад је приказ неких резултата истраживања политичких дебата у Народној скупштини Републике Србије, у периоду 2007–2009, које је било основа ауторкине докторске дисертације. Ауторица је најпре дала дефиниције политичкога дискурса и политичке дебате, истакла значај поштовања правила дебатована, па понудила одређење аргументационе теорије и описала елементе и начела ваљане аргументације и суштину аргумената. Иза тога, уследило је излагање основних појмова аргументационе теорије (имплицитна и експлицитна аргументација, позитивно, негативно и неутрално становиште), па излагање о типовима аргументације и аргументационим структурама (проста и сложена аргументација, независна, субординирана и координирана; а започиње и излагање о језичким идентификаторима типа аргументације), аргументационом дискурсу (прости, сложени, независни, субординирани, координирани тип аргументације), дати су схематски прикази аргументација (простих, сложених, координираних, субординираних), затим следи излагање о аргументационим стајалиштима (лична, колективна, комбинована; позитивна, негативна, неутрална; имплицитна и експлицитна), да би се ауторица на крају бави-

ла лингвистичким идентификаторима. Основни тон овога рада јесте упућивање на неопходност овладавања реторичким вештинама излагања, дебатована, аргументовања, уколико се жели успех у политичком деловању. Нажалост, као да истраживани дебатни корпус не даје ни мотивацију ни материјал да се испитују и логичко-истиносне, етичке, па и естетске димензије беседе и дебате. Овакви радови, у којима се излажу основна знања о ваљаноме политичком дискурсу потребни су нам и данас, зато што смо сведоци веома нискога нивоа и квалитета скупштинских расправа, ниске политичке, дебатне и аргументацијске културе, штавише примитивизма, па је неопходно вазда подсећати на правила ваљаногa бесеђења и дебатована – барем ради генерација које стасавају за политички живот. Наравно, тамо где су политички и страначки интереси, интереси капитала, власти и моћи, засенили велике идеје и вредности, мора се и даље подсећати на идеје истине и добра, па и лепоте, а не само на правила ефикасне политичке „софистерије”.

3.3.2. **Љубиша Митровић** разматрао је беседу као друштвено-интеракцијски феномен, који је и производ али и произвођач одређеног симболичког делања појединаца и група (*Социолошке рефлексције о беседи као социо-културном интеракцијском феномену*). Осврћући се на значај речи у изградњи људске културе, духа, слободе и еманципације, аутор се посебно усредредио на промишљање овога феномена у потрошачкоме друштву, „друштву спектакла”, масовноме, тј. мас-медијски посредованоме друштву, друштву медијскога обликовања јавности, ширења моћи, манипулације и форми господарења, друштву гомилања речи а несумњиве „осеке говорништва” уопште, а посебно етички и критички одговорне беседе. Отварајући питање беседе као феномена у литератури и предмета научног истраживања, аутор нас подсећа на општа места о улози речи, говора и вербалне културе у развоју људскога друштва и личности, о реторици уопште и посебно у Срба, о функцијама духовне (религијске), академске и политичке беседе, и њиховим подврстама, о узорним беседницима, о елементима и бићу најлепше беседе, и, наравно, о јединству лепога и доброга у беседи, о етичкој и етичко-политичкој димензији беседе у традиционалним органским заједницама и у модерним друштвима, посебно у доба империјализма. Митровић, потом, прелази на претресање проблема односа реторике, као и беседништва, и развоја демократије, истичући да даљи развој демократије, која је, нема сумње, у драматичноме узмицању, подразумева друштвени активизам јавнога човека, а да за његову политичку социјализацију и развијање његове политичке културе познавање и практиковање ваљаногa беседништва није од најмањег значаја. Најзад, наш аутор не заобилази ни кључни проблем осеке беседништва у време масовнога друштва, масовним медијима посредоване културе, у информатичкој ери и „друштву спектакла”. Говорећи о улози медија у друштву новогa светског поретка, друштву симболич-

кога империјализма, манипулације поданицима и девалвације свих вредности, Митровић уочава да је беседа потиснута доминацијом медијске псеудоелите, а да у таквоме свету нарастају неофашизми и популизми, те да је, поред њиховога репресивно-манипулативног говора, на сцени и новогovor интернет генерације, у којем су лепота и знање замењени плимом информација и слика. Уз туробно реторичко питање о томе где су данас, у доба свеопште квантофреније, критички интелектуалци, Митровић позива на опредељење и борбу против претеће привредне, политичке и духовне катастрофе човечанства, а за живот, слободу и достојанство. Зато је и разумљиво да је наш аутор, сасвим доследно, своје рефлексије изложио не у форми сувопарнога научног рада, већ у форми полетне слободарске и активистичке беседе.

3.3.3. Недељко Богдановић је предузео један деликатан посао – да нам укаже и на тамну, у овоме случају репресивну страну беседништва (*Беседа и проповед као облици репресивног говора*), коју повест наше цивилизације, нажалост, и те како добро, а узалуд, познаје. После одређивања појма беседе у световном и у црквеном смислу, указивања на антрополошко-цивилизацијски и културално-историјски и књижевни значај беседа и беседништва, на образовни положај реторике и беседништва, те разних збирки, приручника и антологија, па и такмичења из ове области, затим, на проблем поделе и класификације беседа, аутор се усредсређује само на питање о томе да ли беседа може имати репресивни карактер, тј. ефекат потчињавања, подстицања и усмеравања воље слушалаца на делање у корист поседника моћи и информација. Репресивност беседе очитује се, по аутору, у очекивању беспоговорнога потврђивања њенога смисла, а без разматрања њене супстанце и без разговора и расправе, што се, сматра Богдановић, среће и у световној и у духовној форми беседе (на одговарајућем месту и у одговарајуће време), дакле, и у проповеди, као скоро свакодневном литургијском посредовању „вечних истина”. Не предвиђа се и не допушта друкчије мишљење, сумња, неслагање, отпор, што упућује на догматичност ових форми и на предвидљиве последице непристајања. Богдановић вели да је „пуна мера” говора без могућности одговора, са очекиваном беспоговорношћу – репресија, дакако, у интересу говорника (иако аудиторијум и не мора осетити притисак нити бити свестан репресивности говора). По правилу, беседа – политичка, војничка, али и проповедна, чак молитвена – не рачуна са „гласним саговорником”, већ са пасивним слушаоцем, а очекивано јединство поверења, вере, воље и акције постиже се манипулативним наговором, убеђивањем, али и пуком силом надговарања. Тако реторика, по својим друштвеним циљевима, поготову када говорник има друштвену моћ, а и вештину којом постиже да „програмирани и одапети смисао” погађа свој циљ, „и не може изаћи из политичке сфере” (стр. 142). Аутор истиче да, са променом примарнога амбијента и непосредности казивања, беседе мењају и своју изворну функцију, улазе у поље књижевности, постају текст,

па је тада, у одговарајућим приликама, у рецепцији могућ и естетски доживљај беседе, који се чак може, превазилажењем дате ситуације, претворити у креативни акт. Сабране, такве беседе добијају и карактер приручника за световне или свештене сврхе и намене. Наравно, могуће је, у начелу, каже Богдановић, да слушаалац, ако не остане послушни саучесник, постане саговорник. Но, знамо, а и сведоци смо, да је то ређа појава у беседничкој пракси у досадашњој повести – таман колико и естетско доживљавање беседе.

3.3.4. Наташа Трнавац Ђалдовић пише о реторичко-књижевном раду дум Ивана Стојановића, Србина и српскога књижевника и католичког свештеника у Дубровнику (19. века), и о значају тога рада и његових дела, жанровски хибриднога карактера, али са „јединственим реторичким обликотворним начелом” (односно, са јединственим поетичким начелом) и јасном моралном поуком, дакле, о значају тих дела за изградњу не само наративног већ и националног идентитета дубровачких Срба католика (*Наговарање и убеђивање: реторичко обликотворно начело наративног идентитета у делу Дубровчанина дум Ивана Стојановића /старински проблем жанра у обзору новог историзма/*). Она анализира научну и књижевну димензију опуса овога значајног духовника, писца и националног борца, који се бавио и друштвеном и књижевном историјом Дубровника, а и књижевном фикцијом, вођен намером да и у беседничким и у списатељским формама записује „истине за памћење” под „идејом српске народности” Дубровчана, тј. њиховога српског националног идентитета, конзервираног – без потпоре у српској средњовековној држави и Дубровачкој републици – у српској културалној традицији (обичајности, фолклору, предању, језику...). То, према ауторици, говори ипак о наративној природи овога самообликованог идентитета (у научно-реторичко-литерарним формама попут беседе, посланице, дијалога и есеја, односно, алегорије, анегдоте, приповетке и комедије...). Она у Стојановићевим аутопоетичким пасажима препознаје већ у текстовима примењену, експлицирану реторичку намеру убеђивања и пропагирања једне транслитерарне, националне идеје – како у проповедничкоме тако и у књижевничкоме раду. Надаље, она поставља, образлаже и илуструје тезу да се књижевна елаборација ове проповедничке намене у свакоме делу реализује у сва три елемента ораторске инвенције – у патосу (говору повишене емоционалности), ейдосу (навођењу готових „наука” тј. поука и порука) и етосу (карактеризацијом, фабуларизацијом, дијалогизацијом, есејизацијом поучних примера), и то интензитетом који одговара присили похрваћивања. Најзад, ауторица се бави и питањем „трансформације основног реторичког облика поука-пример” у различитим есејистичким и у ужем смислу литерарним формама, истичући да у свима њима национална идеологија остаје иста, са форми примереним степеном тенденциозности и дидактичности. Сходно основној теми, она подробније анализира реторичке елементе Стојановићевих

дела, разуме се, пре свега, његових беседа. Посебну пажњу посветила је идеолошкој сржи Стојановићевога духовног рада – поруци и поуци „о неопходности чувања српске традиције” (стр. 156) (што га, вели, скоро приближава иначе одбациваној поетици романтизма), уз одмерено али јасно препоручивање пасивног отпора репресији. У завршним разматрањима даје се закључак о доситејевској природи Стојановићевога такође класицистичко-рационалистичкога дела, које из научнога жанра „бежи” у књижевну фикцију, са карактеристичном мемоарском, анегдотско-хуморном и сентенциозном димензијом, но које се ипак консеквентно развија ка драмском роду. Ауторица инсистира на свом налазу да је у читавоме Стојановићевом делу ипак доминантно „реторичко обликотворно начело” егземпларнога потврђивања основне идеје односно поруке – у служби српске националне не-политичке идеологије, са завидним нивоом верске толеранције, приматом идеје слободе и слободарства и вером у њихову будућност, што ни у наше време – упркос историјскоме развоју и фактичности данашњице – не оставља равнодушнима ни „ове” ни „оне” читаоце.

3.4. У четвртој групи имамо радове који се тичу савремених питања јавнога говора: различитих омладинских и професионалих (пекарских и градитељских) жаргона, али и питања слободе и функционалности сваковрснога изражавања.

3.4.1. **Милина Ивановић Баришић** бави се проблемом жаргона, жаргонске лексике, приступајући му из етнолошке перспективе, одакле се жаргон показује пре свега као значајна и индикативна језичка игра (*Све је у ствари игра: о жаргону из етнолошког угла*). Указујући на значај жаргона за групну (професионалну, генерацијску, сталешку) комуникацију, ауторица подвлачи друштвену, а посебно идентитетску функцију жаргона, и стога истиче значај његовога антрополошко-етнолошкога проучавања. Она подсећа на резултате ранијих, не тако бројних, етнолошких истраживања жаргона (шатровачкога или тајнога језика, сленга, аргоа), анализира разлоге за проучавање жаргона као сведочанстава културе једнога времена, а посебно урбане културе и њене динамике, и потом омеђава предмет свога истраживања, усредсређујући се на проблем дефинисања „жаргона” и на варијанте одређења које су понудили наши лингвисти и лексиколози. У свим дефиницијама истиче се да је жаргон специфичан језик одређене друштвене групе, лексички, асоцијативно и емоционално иновативан и експресиван, затворен за не-припаднике, условљен одређеним друштвеним процесима, статусима и улогама, неконвенционалан, флексибилан и акултурационо отворен, те стога и индикатор одређених језичко-културалних идентитетских струјања. Ауторица посебно истражује крупније друштвене промене започете у Југославији након Другога светског рата интензивном модернизацијом, тј. индустријализацијом и урбанизацијом, и одговарајућим дневним и трајним миграцијама на релацији село–град, миграцијама како потребне индустријске

радне снаге тако и младих људи захваћених процесом експанзије образовања, што је, све заједно, водило променама традиционалнога културалног обрасца, свакидашњег животног стила и духовнога живота. У тако измењеној култури социјалистичкога, па и постсоцијалистичкога друштва, омладина је играла значајну улогу, те је, по природи саме масовне, популарне културе, глобално ширене масовним медијима, дошло и до извесних промена у омладинској вербалној комуникацији, све више жаргонској, која постаје амблем генерацијскога препознавања. У раду потом следе пасажии о битним одликама омладинских жаргона (тематска лексика, бунт и критика, подсмевање, групна идентификација, опсценост, променљивост...), уз овога пута закључну опаску о значају проучавања жаргонске лексике због њене друштвене индикативности и функције социјалнога маркера. Као пример, ауторица анализира лексику за означавање одевних предмета, традиционалнога поља задовољавања не само елементарних животних већ и духовно-естетских потреба заједница и појединаца, које у другој половини 20. века постаје огледно подручје духовите омладинске жаргонске игре именовања и означавања. У прилогу, навођењем примера карактеристичне омладинске жаргонске лексике везане за одевне комаде, ауторица је, између осталог, настојала да нарочито истакне, у складу са својом насловном тезом, игриви карактер жаргона у једној, додајмо, превасходно идеолошкој култури рада.

3.4.2. **Иванка Петрова** се бави етнографијом савремене свакидашњице, па нам у овоме раду износи резултате свога истраживања (Пловдив, 2015–2019) процеса културализације свакодневних добара, робе широке потрошње, као што је хлеб, тј. његовога прерастања од свакидашње насушне потребе у производ високе симболичке вредности, што се збива посебним, традиционално интонираним комуникативним приступима (са перформативним ефектом или бар намерама) приватних произвођача хлеба у разговору са потрошачима на сајмовима и изложбама прехрамбених производа (*Културализиране на продукти в процеса на междуличностна комуникация*). Овај феномен културализације и уношења традиционалних симболичких „адитива” у брашно, тесто, квасац, пекарску технологију у домаћој радиности и обликовање производа – конструисање пожељне слике хлеба – само је један међу многима унутар новије тенденције поновнога откривања запретене културалне традиције, употребе културалне традиције у маркетиншке сврхе (у области туризма, мале привреде итд.), тј. нове (привредне) функционализације већ дефункционализованих традиционалних вредности, и то изван њиховога изворног свакидашњег и обичајног контекста. То економизовање културалне традиције има за примарни циљ повећање профита. Ауторица је аналитички идентификовала следеће, у стварности испреплетене, циљеве комуникативних приступа пекара усмерених на повећавање симболичке вредности свога рада, технологије и свога не више обичнога већ „елитнога” прозвода: културал-

но вредновање традиционалних сировина (пре свега квасца) и технологија за производњу занатскога хлеба, уз одговарајуће ритуализовање посредством симболике „раста” и благостања; високо вредновање хлеба с обзиром на његове социјалне димензије у идеализованој прошлости (средишње место хлеба и симболички и физички на столу, у односу на остале намирнице); културално претпостављање ручно прављенога, здравога „природног” хлеба индустријски произведеноме хлебу препуном вештачких и штетних додатака; демонстрирање става према ручно прављеноме хлебу као живоме и одуховљеном производу, који може бити чак и лековит, става према производњи, али и персонализованог и емоционално испуњеног односа између произвођача и купца; истицање и представљање професионалнога идентитета произвођача, то јест пекара, и идеализација њиховога рада као неке врсте медитације, љубави, добрих намера, благословености и вишега позива. У бугарској традицији, и не само бугарској, мешање хлеба има симболичку вредност стварања, зачећа, па и месиља и њено поступање имају посебно место у свакидашњој култури. У питању је, дакле, процес „обогаћивања” једне некада обичне делатности и њенога производа високо вреднованим својствима идеализоване културалне прошлости, којима се повећава културални капитал мајстора и подстиче друштвена промоција еснафа, те подиже и симболичка вредност (аутентичност, благословеност, природност, здравље...) производње и производа, чиме се, наравно, подиже и тржишна цена робе. Хлеб се као производ не само естетизује, већ добија и „етичку” димензију. То је један од видова ревалоризације традиције као компензације за модернизацијско, тачније, индустријско затирање старих вредности, који се посредује комуникативним трудом актера-пекара, заснованим не само на њиховоме беседничко-маркетиншком дару, већ – према признању – и на не тако уобичајеном читању одговарајућих радова компетентних истраживача традиције.

3.4.3. На крају, сусрећемо се са радом **Душка Кузовића** и **Николе Стојнића** у којем се слобода архитектонскога пројектовања и реализовања пројеката фигуративно назива слободом говора у архитектури. Ми доиста можемо сматрати да нам и архитектура нешто говори својим невербалним језиком, те да то важи како за савремену тако и за традиционалну архитектуру и за њихов данашњи дијалог или пак одсуство дијалога. Метафора језика архитектуре блиска нам је бар од појаве књиге Чарлса Џенкса *Језик постмодерне архитектуре*. Наши аутори, на томе трагу, пишу о језику односно говору вернакуларне архитектуре (даље: ВА), која је занемела са архитектуром модернизма, а поново проговорила са архитектуром постмодернизма, али јој остаје да се избори за опстанак у неравноправној борби са новим технологијама, са којима би могла бити у симбиози, као и са индустријским грађевинарством, са чијом логиком профита нема симбиозе. Аутори испитују могућности очувања аутентичнога система вредности ВА у услови-

ма савременога урбанзма и одговарајуће архитектуре. Укратко, у раду се анализирају речник и вредности балканске ВА у њиховој традиционалној и савременој архитектонско-урбанистичкој и географско-социјалној реализацији. У одељку Документација, аутори расправљају: о проблему метода и путева развоја ВА (постепени развој архитектонских модела, естетика, региони, комуникација, градитељи, вредности, начин градње објеката, метафизика градње, грађење снагом људских руку, коришћење локалних материјала, избор локације за градњу према традиционалној архитектури); затим, о савременим процесима ВА (ширење утицаја државног апарата на простор ВА, увоз културалног утицаја, резултати у пракси новог модела управљања простором, естетски моменат куће, школовање данас, комуникација и транспорт, потреба за отварањем нових тржишта, техника наспрам дела људских руку, потеря за профитом). У одељку Дискусија, расправљају: о слободи говора ВА данас (нови конструктивни системи, нови утицаји на елементе и начин компоновања фасада, економија као извор утицаја); о могућностима поновнога освајања слободе говора ВА (границе деловања академске архитектуре, оживљавање традиционалних метода и процедура у грађењу, савремени материјали и конструктивни системи, вредности ВА данас, оживљавање конструктивних детаља, философија ВА данас, анонимна архитектура наспрам ауторске архитектуре, уникатност архитектонског или урбанистичког дела). Аутори истичу примат функције у ВА, као и високу оптимизацију конструктивног система, док естетску димензију сматрају изведеном из функције и избора локалног материјала, потпуно при томе свесни да савремене технологије, материјали и трка за профитом, као и административне стеге, бришу локалне и регионалне архитектонско-урбанистичке посебности и идентитете, водећи у грађевинску унификацију света. Тиме је и „слобода говора” традиционалне, вернакуларне архитектуре скоро неповратно угушена. Наши аутори нису сентиментални пасеисти, већ критички посматрачи, који прихватају законитости нових технологија, ако су у функцији побољшања и хуманизације материјалних животних услова, но јесу забринуте за угрожене идентитете и већ скоро нестале регионалне архитектонско-културалне разлике, које су свакако у функцији очувања духовних димензија хуманијег живота на Балкану. Они верују да се одговори на питања која искрсавају из овога комплекса проблема ипак могу наћи у традиционалној, органској градитељској култури.

4. У намери да додатно сажмемо, а не осиромашимо баш свим, садржину зборника, могли бисмо рећи да су наши уводничари писали о односу естетскога и логичкога и значају елоквенције у реторичким жанровима, односно о најзначајнијим моментима из историје беседништва у Срба; потом, неки наши аутори писали су о значају херменеутичке логике за разумевање дејствене и естетско-појетске, творачке функције речи, о значају херменеутике за разумевање метафо-

ричко-евокативне димензије људскога света живота, о симболичкој вредности и важењу Сократове и сократовске речи и начина живота, о значају реконструисања хуманистичко-реторичке традиције у свету доминације логичкога позитивизма, аналитичке философије и „методологизма” модерне науке, и то ради реафирмације идеала разборитости и елоквенције и доиста људскога животног света; други су се бавили значајем и проблемима аргументације у политичкој дебати, феноменом осеке етички и критички одговорне беседе као агенса симболичкога делања у масовноме друштву свеопште манипулације и посустале демократије, затим, аподиктичким, недијалошким, директивно-перформативним и, стога, репресивним карактером беседе, па реторичко-књижевним истрајавањем на не-политичкој идеологији очувања угроженога национално-културалнога идентитета; најзад, понудили смо читаоцу и радове о креативно-игривој природи али и друштвено и културално-идентитетској индикативности омладинских жаргона, о маркетиншкој употреби традиционалистичко-симболичких вредности и одговарајућих наратива о намирницама свакидашње потрошње, тј. о хлебу свакидашњем, у општем процесу економизовања и функционализовања културалне традиције, те о слободи „говора” вернакуларне, тј. традиционално-локалне архитектуре, и о могућности реализовања њених пројеката у условима експанзије нових технологија и логике профита индустријскога грађевинарства.

5. Свакако да ће зналци реторичке, логичке, лингвистичке, херменеутичке, културолошке, етнолошке, естетичке итд. димензије широке проблематике беседе моћи да учине читав низ замерки због изостајања овога или онога питања, ове или оне подтеме, због неуједначенога квалитета радова итд. Јер, колико год дијапазон обрађених или само дотакнутих мотива и тема био широк, остаће само мали покушај отварања непрегледнога пространства феномена *беседе* у повести и савремености. Но, зборници, као што је знано, могу бити у најбољем случају „узорци”, мање или више репрезентативни за једну велику тему; а недостаци се – сви приређивачи се томе надају – могу у начелу превазићи подстицајношћу објављених радова, која происходи како из провокативних теза и различитих тумачења, тако и из ове или оне врсте унапред урачунате мањкавости.

Овај наш зборник тематизује један велики проблемски комплекс, обрађује и општу и националну традицију беседе, и не склања се од друштвено-критичких импликација скоро свих радова, приступа и обрада. Јер, реч је прва, творачка, али може бити и разорна. Реч је и конституенс и кондензанс читавога света, и објава и тајна, а и – дело. У сваком случају, нисмо бежали ни од једнога питања, па ни од онога о политичким консеквенцама монологизма, али, са друге стране, ни од проблема који би могли произаћи и из релативизовања и „национализовања” истине и других битних вредности доиста људскога постојања

и његових језичко-говорних оспољавања. Исто тако, приређивачи не беже ни од суочавања са оценама о дометима и ограничењима овога скромног издавачкога подухвата, као, уосталом, и читавога низа којем овај припада, уз нескривену наду да би они ипак могли бити прихваћени и примљени у корпус сличних настојања.

У Нишу
с јесени 2021.

Драган Жунић

ЕСТЕТСКО И ЛОГИЧКО У БЕСЕДНИШТВУ: АРГУМЕНТОВАНО ИЗЛАГАЊЕ И ПРИГОДНО БЕСЕДНИШТВО

Апстракт. У историји филозофије термин „реторика”, иначе, синоним за теорију беседништва, често је поистовећиван са самим говорништвом као праксом. Данас су, барем у филозофији, јасно разграничена ова два поља: реторика као *теорија*, и беседништво као форма говорне *праксе*. У једном од жанрова говорништва, поименице, у „пригодном беседништву”, превагу над аргументацијом односи елоквенција.

Кључне речи: реторика, логичко, естетско, реторски жанрови.

До средине XVIII века реторика је, заједно са поетиком, чинила саставни део филозофије уметности, коју је Александер Баумгартен крстио именом *естетика*. Разуме се, док за песништво, као предмет *поетике*, није било дилеме да ли припада породици уметности, у случају говорништва, којим се бави реторика, остало је отворено питање да ли је оно уметност. Под одређеним условима поједини говорнички жанрови, попут „беседа”, могу стећи статус *уметности речи*, уколико су *поетском* снагом нарочито обликовани. Несумњиво је, и код других врста говорништва наилазимо на трагове естетског, барем у форми украсних момената. Но, због природе и циљева таквих жанрова, наглашено у политичком и судском говорништву, присуство естетских чинилаца у њима не представља суштински *разлог* који *одлучујуће* доприноси постигнућу друштвених циљева који су им иманентни – циљева политичке нарави, односно правде и правичности.

У историји реторике, Стерија Поповић је појам „беседе”, као реторског жанра, уврстио у *безинтересна* казивања, којима није примаран циљ да промовише сам предмет, као ни личност о којој се говори. Ствар је у томе што се беседа фокусира пре свега на саму форму излагања, чија је сврха да се снагом исказа, бираним речима произведе код култивисаних рецепијената утисак оне врсте естетске пријатности сличне оној коју изазива уметничка музика или уметничко

сликарство. Када се каже да је неко „лепо беседио“ нећемо ни на који начин помислити како је ретор изврсно погодио задату тему. Разуме се, код *пригодних* беседа садржај који говорник излаже слушаоцима је унапред познат, или им је, барем, близак. Због те чињенице овде се жели нагласити да је казивач говорио надахнуто и за слушаочево ухо примамљиво. Послужићу се једном аналогијом, иначе добро познатим примером. Када се после завршене позоришне представе аплаудира извођачима Шекспировога *Отела*, тада се одушевљење публике не односи на садржај представе, који је публици, свакако, од раније познат, већ на естетско, уметничко извођење ансамбла, укључујући овде глумце и редитеља, као и сценографа, костимографа... Али када се аплаудира адвокату у судници, који излаже завршну реч одбране, тада је аплауз усмерен на аргументовано излагање, на његов садржај и начин на који је главна идеја логичким средствима артикулисана.

Ови примери нас већ уводе у далеко сложеније питање, које се поводом уметничке музике не поставља, наиме, сада смо у средишту естетичко-филозофскога, па тиме и теоријско-реторичкога питања да ли је и уопште беседништво уметност, или је то у посебним условима, или, пак, оно уопште не припада породици тзв. слободних уметности.

Филозоф и естетичар XIX века, Едвард фон Хартман, издвојио је групу такозваних „неслободних уметности“, за које је рекао да не задовољавају строго уметничке циљеве. Уосталом, таквих је селекција било и у античкој филозофији. На пример, код Платона су се у кругу „неслободних“ уметности нашле готово све вештине, то ће рећи, бројни занати, вртларство, златарство, столарство. Веровало се како нам такве способности за израду предмета са практичном употребом пружају само *привидно естетско* уживање. Према томе, у овој групи нашле би се и „неслободне уметности фантазије“ попут *уметности речи*, а међу њима би се нашло и *беседништво*. Ораторство је „неслободна умешност“ због тога што његове песничке слике примарно задовољавају неку „практичну корист“, а не поглавито интерес чисте „уметности“.¹

Овим је већ јасно маркиран проблем. Наиме, у теорији уметности често се сусрећемо са дуалитетом „слободних“ и „неслободних“ уметности, чији су терминолошки пандани, на једној страни, „чисте“ уметности, и на другој, „интересно везане“ или „утилитарне“ уметности. У овом другом случају алудира се на статус форме, на питање *облика* као бити уметности. За многе естетичаре „форма“ беседништва је, углавном, „утилитарна“ и према томе „нечиста“ и „неслободна“, а да би беседа прешла овај праг, претендујући на статус „уметничке“ форме, она мора задовољити низ посебних услова.

Овде се, наравно, уопште не доводи у питање социјална и морална вредност беседништва. Независно од тога да ли је ораторство при-

¹ Види: Сретен Петровић, *Реторика. Теорија – Историја – Пракса*. Народна књига, Београд, III изд. Београд, 2007, 17.

вилегована уметност или то није, оно има важно место у животу једне заједнице, доприносећи његовом развоју. Трагајући, дакле, за одговором на ово битно питање смисла и статуса беседништва, филозофи и естетичари су често долазили до самога онтолошког проблема, а овај залази и у важан домен општега одређења појма *уметности* а, у том контексту, и појма самога *говорништва*?

Принципијелно је питање које се за све уметности речи, изузев поезије, поставља – да ли је уметност својеврстан производ *ума*, односно у којој је мери неопходно да један роман, једна беседа, који претендују да буду сматрани за уметност, буду усаглашени са *умним* принципима? Одговор, углавном негативан, полазио је од става да је уметност пре свега производ стваралачке воље, којој су у овој игри иманентни *поетско* или *маштовито* стварање, према томе, да естетска форма примарно настаје спонтано, без битнога ослоња на Разум.

У теоријским дискусијама око тога да ли је беседништво уметност или то није, после свега, показало се далеко продуктивнијим да се пође од тога шта је у бити беседништва примарно, да ли оно о чему се говори, тј. *садржај*, или *форма*, начин како се о нечему, о садржају, ма које врсте, говори? Да ли је битно *Шта* и о *Чему* беседа казује, или је тежиште на оном *Како* се о некој теми излаже? Овим се већ налазимо на терену аналитичкога разгледања конститутивних елемената *говорничке* – и уопште, а не само ове – *уметности*. Идући тим поступком, можда ћемо се барем приближити и смислу самога „беседништва”.

Подсетићу како је опште место у теоријској реторици да је за беседништво сасвим легитимно да у погледу циљева, у неколико жанрова својих, остварује прагматичке или тзв. ванестетске интересе. Свакако, један од његових циљева, такође легитиман, може бити поетски и безинтересни. За сликарску уметност, на пример, циљ је само један, она мора бити *пре свега* и *изнад свега* уметност, и то у оба своја битна рукавца или жанра, у *ликовној* или *примењеној уметности*. Једино „беседништво” може бити позитивно оцењено као врхунско и кад је утилитарно, и тако заступљено у судскоме жанру, а да није истовремено достигло домет уметничког, као год што „пригодно беседништво”, на пример, панегирик, може бити позитивно оцењено као високо у погледу уметничкога стандарда, а да тиме, истовремено, истина коју излаже о личности, лауреату, стоји, барем унеколико, у несагласју са фактима.

Да бисмо сасвим обухватили проблем, у даљем аналитичком излагању ствари, морамо испитати сама средства која беседник принципијелно користи. Овде имамо у виду два маркантна метода, односно средства: *убеђивање* или *наговор*. Но, да бисмо их учинили јаснијим, покушаћемо до циља доћи околишно, потражити одговор на неизбежно најопштије питање о смислу саме уметности, надајући се да би нам такав приступ пружило увид и у проблем самога говорништва. Одмах смо суочени са два незаобилазна чиниоца који су, у већој или у мањој мери, присутни у свим уметностима, а што је раније већ наго-

вештено. Наиме, на првом месту је фактор *маштовитости* – који је пресудан у стварању оних уметничких врста код којих је „естетско”, или другачије речено, „поетско”, доминантно, ако се хоће, оно је сасвим транспарентно дато у „чистим” формама уметности, поглавито у *музици*, у *поезији*, као и у безинтересном, нефигуративном *сликарству*. Несумњиво, *маштовитости* има и у романескној форми, у фигуративном сликарству, просто због тога што без тога стваралачкога сегмента не би ни било *романа* а ни врхунскога *пејзажнога* сликарства, према томе, нити *уметности уопште*. Но, у овим врстама, у роману и фигуративној уметности, осим *поетскога*, видљиво је, мада не доминантно, присуство у општем облику још и следећих момената: *расудне снаге*, *идеја*, *истине*. Поента је у овоме: управо од мере присуства свих ових чинилаца у стању смо да запазимо у једном конкретном уметничком делу у коликој су мери и да ли су уопште преовлађујући *поетско-естетски* моменти, или су, пак, превагу однели *истина* и интерес *разумских идеја*, његов *садржај*, потопивши „интерес естетског”. Ако су ови последњи чиниоци прекомерно заузели централни план уметничке форме, такво је дело изгурано ка самој периферији уметности, са могућношћу остварења јефтиних интереса кича и плакатске, рекламне услуге, на пример политичке.

Када је сада о говорништву реч, профилисала су се два термина, *наговор* и *убеђивање*. У беседи *наговор* је заједно са *маштовитошћу* у најближем односу са самим *речима*, са *лепотом* којом имагинација обликује говор и тако суделује у стварању *привидног* уверења, односно *мњења* о предмету, о некој идеји или теми. Насупрот томе стоји не мање важан моменат у структури говорништва у целини, *убеђивање*, које беседу учвршћује, логички је заснива, према томе, оно не одбацује интерес истине, не одриче се садржаја који чини предмет многих беседа у посебним жанровима. Да би беседа стекла карактер озбиљнога *убеђивања*, говорник, коме је искључиви циљ да увери, мора урадити све како његови искази не би измакли контроли *мишљења*. Укратко, процедура стварања уверења, односно *убеђивања*, остаје у домену *логичких операција*, понекада и оправданих *махинација* али и стварања *привида*.

Међутим, да би једно излагање задовољило критерије „беседе”, потребно је да његов носећи елемент, дакле, сама *реч* – која је, иначе, основа свакога говора – у овом сада реторичком контексту, буде ослобођена терета строго логосне употребе, а то значи, потребно је да се неосетно повуче са прве семантичке линије смисла. Најисплативије је када беседник нађе начина да своје *речи пропусти* кроз филтере своје *имагинативне* радионице, и тако их упростоји за сензибилно ухо слушаоца.

Но, у историји говорништва сусрећемо се са многим примерцима које не мора безусловно красити уметнички домет. Овде се мисли на оне врсте беседништва које су се профилисале као говори о низу веома различитих тема и предмета. У филозофији и пракси древних Грка и

Римљана позната су три основна беседничка рода, *парламентарно* (саветодавно или делиберативно), *судско* (јуридикчко) и *похвално* (епидеиктичко) беседништво. Они су одређени према степену присуства у сваком од њих *истине о предмету* о којем се говори, и сагласно томе, формативне снаге *естетског* чиниоца. Како смо видели, све зависи од тога да ли су и колико говорнику, да би поткрепио основне тезе, били ослонац *аргументација* и *чињенице*, или је у првом реду беседник трагао за уметничким украсима како би постигао ванестетске циљеве, свестан да то чини науштрб чињеница.

Од Платона се сматрало да је истинској реторици, као и „свим великим уметностима потребно *оштроумља*”. Разлог због којег се Платон залагао баш за ову врсту говорништва треба тражити у критици наопаке праксе ондашњих путујућих филозофа, софиста-демагога. Платон и истомишљеници сматрали су да се само *разборитим*, тј. на *разу*му заснованим говорништвом – коме је једини циљ *истина* – остварује важан друштвени и морални интерес државе, самим тим и друштва у целини. Откуда данас интерес за реторику? Она се, како изгледа, рехабилитује као теорија о изналагању услова за изрицање тзв. вероватних истина, будући да се у савременој филозофији, и науци уопште, гледа са све већом сумњом у могућност сазнања истине као такве, а посебно не оне апсолутне, аподиктичне. На овакве тенденције у реторици, попут враћања Аристотеловој филозофији као и Кантовој логичко-реторичкој топици, наилазимо у постмодерној филозофији, у радовима појединих херменутичара (Гадамера, Барта и Перелмана, као и Рортија и Попера). Из тих разлога реторика је чак постала својеврсна помоћна методолошка алатка у процедури сазнања као таквога. Разуме се, осим овога смера, који је важио у древној филозофији, и који је реторику узимао као веома важну дисциплину гносеологије, поглавито топике, било је и других усмерења.

У римској реторици, са раскошном праксом судског беседништва, поред бројних реторичких смерова, развио се и моралистички правац, на челу са Квинтилијаном, који се свим силама борио за подробно образовање будућег говорника, којему ће најсветији циљ бити да се „*добро* говори”! А да би ретор могао добро говорити, поглавито у интересу морала, сам говорник мора бити најпре *добар* човек, изврсна *морална* личност. На трећем месту налазе се реторичари којима није било од важности, барем не пресудно, да се говори *истинито*, а ако се хоће, у коначном билансу чак ни да се уопште *добро* говори. У овој струји сматрало се да је главна сврха бесеђења да се изговореном речју – у коју је оратор инвестирао сва могућна расположива средства језика и вештине – слушаоци, односно публика, буквално „*натера*” да прихвати изложену идеју, макар се учинило да је излагање сасвим демагошко и логички недостатно, а, по последицама у погледу интереса заједнице, чак и неморално.

Међу таквим теоретичарима налазимо гласовитог античког филозофа Горгију, који је важио за цењенога политичког трибуна, и који је у V веку пре нове ере, у доба атинске демократије, као путујући софист, подучавао омладину вештини говора. Једна паралела. Оно што се код нас збивало на политичкој сцени деведесетих прошлога века није само бледа копија демагошке реторике какву је познавало античко популистичко беседништво, као ни пракса епохе Макијавелијевога *Владаоца*, већ су инвентивност и знатан политички елан наших делатника-прелетача надрасли све досада знано у историји демагошког говорења.

А управо је Горгија.² учитељ демагошке реторике, сматрао да „говорник на суду и на осталим скуповима не учи о томе шта је праведно а шта неправедно, него само *ствара веровање* [илузију] о томе”. Према његовом мишљењу, говорник треба да уложи све своје способности како би надахнутом беседом понудио слушаоцима *привид истине, илузију* о предмету о којем говори. Да би продао „рог за свећу”, говорнику је све дозвољено, од употребе милозвучних речи до демагошких бесмислица. У новоме веку на тлу Европе, са снажењем државних заједница, освајање власти је постало уносан посао, као некада у Грчкој. Атмосфера новог доба изнедрила је и нова помагала за такво освајање кормила.

Политички учењаци досетили су се агилнога софисте, Горгије. Ускоро је понуђена нова теоријска платформа, која је постала увод за стварање нове реторике. Књигом *Владалац* промовисана је доктрина „макијавелизма”, са темељним, демагошким начелом политике: „циљ оправдава средства”. Покретачко гесло заснивало се на ставу: Ради освајања власти све је дозвољено! У нашој средини данас готово да и нема политичара на чијем се столу као основно средство за рад не налази *Владалац*, књига реченога ренесансног филозофа Николе Макијавелија. За освајање власти, уз театрално заклинање у програм странке, *Владалац* је постао ново *Свето писмо*. Док је Квинтилијан упозоравао говорника да се увек држи идеала највише праведности, наш политички агилник узима за дозвољено све, а склапање савеза са Ђаволом сматра природним стањем посла!

Типолошки, постоје три основна усмерења *говорништва*. Према првом, смисао је да се „говори *истина*” – по цену *лепоте*; према другом ваља пре свега „добро говорити” – у складу са етичким назорима уопште, али и са личним моралом саме личности која говори; на крају, циљ је вештог говорника остварен онда када самом беседом, *лепотом* њеном, засени, и тако „*надговори*” слушаоце. У последњем случају то би практично значило да оратор својим умећем успева да у толикој мери освоји душу слушаоца, да овај осећа пријатност пред чињеницом да је лично покорен и свладан, према томе и „нагнан” да прихвати

² Платон, *Протагора*. Горгија. Култура, Београд, 1968, 73–89.

нешто што се, може бити, противи здравом разуму. Тиме беседник успева да блокира слушаочеу свест, осујетивши га у намери да тражи аргументе за говорников став, као и у намери да поставља питања да ли је, може бити, говорник „зао” и сасвим „неморалан” човек.

Видели смо како је у Платоновом разумевању реторике и говорништва *логички* интерес био у првом плану. Једном речју, вредан хвале може бити само онај говор који нужно упућује на *истину*, док су украси и пригодна говорна средства, милозвучје у излагању, крајње *споредни*. Уосталом, када се ради и о етичкој сврси говорништва, излагање беседе се мора стриктно довести у везу са *идејом добра*, чија је консеквенција, и у овом жанру, да је фокусирање на лепоту изражавања неважно. Уосталом, и у говорништву чији је интерес идеја *добра* нужно је не занемарити моменат истинитости излагања, што даље имплицира, да су ова два реторска модела, Платонова и Квинтилијанова реторика, у једноме сагласни, будући да се у крајњој линији, у њима, мора доследно презентовати не само садржај истине, већ и морал, при чему *форма*, *начин* казивања, *естетски* моменат, треба да остане као нешто у говору споредно.

Неко ће с правом закључити да је разлика између онога ко говори *истину*, и оног који *добро* говори у томе што ће беседник који „добро” говори, приликом подучавања других, инсистирати да се такав интерес може остварити само уколико је беседник лично „добар” и „поштен” човек! Свакако, тачан је и онај други след ствари, према којем се *добар* беседник, у једној тачки, разликује од ретора који говори *истину*. Наиме, ваљаност беседе говорника чији је свети завет интерес *истине*, неће се, свакако, оцењивати по томе да ли је и колико овакав говорник лично „добар”, тј. као приватна особа „поштен” човек, већ је примаран услов да је његов исказ поткрепљен логичким аргументима.

И тако долазимо до занимљивог парадокса. Да и један злочинац може говорити истину, као год и „оштроуман”, али и честит човек, будући да обојици не мањкају аргументи, чињенице и моћ логичкога просуђивања. Укратко, неко од њих може бити „нитков” и сасвим „наopak” човек. Због тога је Квинтилијаново реторичко становиште блиско тзв. *етичком ригоризму*, или, ако хоћете, *етичком детерминизму*, према којем је „добар и поштен” човек *eo ipso* (по себи), већ и „добар” говорник, те да ће, баш као такав, безусловно говорити истину.

У пракси постоји једна занимљива, унеколико, и парадоксална ситуација, заснована управо на овој контроверзи. Често се бранилац, адвокат оптуженога, налази у својеврсној моралној дилеми. У једном случају он ће уверено бранити клијента од гнусних лажи које му супротна страна ставља на терет. Али, у судској, и следствено, адвокатској пракси, наилазимо на примере да ће губитник спора, захваљујући виспренности одбране поменутога адвоката, дакле, онога који је бранио и одбранио супротну страну у спору, после неког времена, закуцати на врата баш тога адвоката, који му је раније – у интересу правде – био

„ненаклоњен”, тражећи, чак и уз велике новце, да га баш овај брани сада од нових оптужби, чак и са неизгледним шансама на успех!

После свега, остаје да се покуша одговорити на питање – да ли уопште постоје валидне, позитивно оцењене беседе, које су сасвим обликоване у духу елоквенције, коришћењем свих реторских говорних помагала и украса, с том разликом што су у њима, истовремено, намерно занемарени, делом и уташени, интереси истине и циљеви добра?

Тако долазимо и до, гносеолошки узев, другога, и за нас овде значајнога методолошкога смера у говорништву – чији примарни циљ није аргументовано *убеђивање*, већ *над-говорање*, надилажење, тј. превазилажење и заобилажење *логичког мишљења*. Ова наговарачка пракса присутна је у своја два вида: у једном, битно негативном, у *демагошком*, *манипулативном говору*, поглавито у политичком говорништву, и, други пут, у позитивном маниру, у *похвалном говору*, типу пригоднога беседништва.

Методолошки гледано, принципијелно се *наговором* у једној беседи постиже сасвим други циљ од говора у којем се посеже за методом *убеђивања*. Уколико је говорнику примаран задатак да *наговори* одређену групу људи, публику пред којом излаже, како би ова прихватила сугерисани став, идеју или политички програм, беседник ће покушати да се бираним речима вешто инфилтрира, „подвуче под кожу”, и тако дође до *воље* слушалаца и њиховог емотивног, душевног склопа, како би, слободније речено, „сломио”, ако га је уопште и било, њихово почетно неповерење. Идући тим поступком, он ће на крају славити остварење циља, озарен егзалтираношћу масе, која својим одушевљењем на делу показује како беспоговорно прихвата говорникову идеју. У овом начину бесеђења, посебно ако се ради о политичком скупу, беседник поступа као манипулатор, како би до коначнога циља пристигао маниром *наговора* или *над-говора*. Тим поступком он људима излаже само *привид истине*! Таква „реторика”, боље речено, форма беседничке праксе, назива се демагошким, као год што се поступак над-говорања којим се беседник служи у долажењу до етички сумњивог циља, назива манипулацијом.

С друге стране, када говорник намерава убедити слушаоце аргументима, он ће се тада позивати на неоториве, логичке аргументе. Разуме се, савршени успех овога типа беседништва јесте онај када оратор пред собом има *релевантну* публику – која пада изван рејона пуке масе – дакле, слушаоце кадре да прихвате говорникову идеју, његову замисао, пре свега ослањајући се и сами на своје сопствене механизме закључивања, стављањем у погон *трезвено* расуђивање. Нема сумње, то онда значи да су аргументи беседника, истовремено, и аргументи саме публике. Слушалац тада прихвата за истиниту идеју или неки програм који му се презентира искључиво због чињенице што се у њему самом, док слуша експозицију беседника, ствара мњење да је ствар прихватљива, те да, према томе, одговара и слушаочевом резонувању!

У случају *наговора* ствари се, међутим, битно мењају. Том приликом говорник до циља не долази излагањем необоривих аргумената којима би да поткрепи свој став. У првом плану су тада *лични* говорникови квалитети, његова *елоквенција*, односно, *речитост* или *лепореконост*, и на тој линији, његова бриљантна моћ сликовитог изражавања, каткада, уколико му је таква даровитост рођењем дата, потпомогнута заносним гласом. Таквоме циљу – „лепореком говору“, може допринети и говорников стас, тј. изглед његов, а и уљудност... Са друге стране, када се целина наведених *паралогичких* квалитета, који су, иначе, допуштени и очекивани у *похвалној беседи*, користи у политичком говору, често се постиже неморалан ефекат. Такав говорник-манипулатор, успева, додуше, да придобије за себе и свој програм баш такав тип слушаца који припада лаковерној, духовно осакаћеној маси, са сасвим скромном интелигенцијом.

Уосталом, сâм термин: *на-говор*, или: *над-говор* (нем. *über-reden* = „над“ и „говорити“), семантички имплицира како је циљ *допадљиве беседи* да се лаковерни слушаоци одмах наведу (намаме) да прихвате основни говорников став. Циљ је вештога говорника манипулатора да у слојевитој маси, пре свега код онога трезвенијега састава у њој, *савлада* главну баријеру која прети наговарачком успеху – њихову моћ расуђивања. *Над-говорити* значи не допустити слушаоцу да има билу какву резерву према аргументима у прилог идејама и програмима који се излажу, већ да учини све да слушаоци без размишљања, слепо прихвате говорникове ставове. Због ове врсте говора често се и сам израз „реторика“ користи као „синоним за нешто надувано, надмено, артифицијелно, емфатично, декламаторно, лажно”.³

Уопште узев, говорник који, на пример, и најчешће у политичком говорништву, користи овај *надговарачки* модел, настоји да у публици која га слуша свесно провоцира крајње ирационалне душевне снаге слушаца, не би ли их узнео до степена такве њихове усхићености како би разне слојеве унутар ње, преображавајући их и тако миксујући, до изгледа „стадијалне” масе, и „масе-стада”, нагнао да беспоговорно прихвате излагану идеју, фанатички се покорављајући вољи говорника. У демагошком говору беседник је диригент који „управља” стадом. Овде је најчешће реч о стању у којем су личности на рубу да приликом рецепције идеје која се излаже изгубе сваки критички резон. Слушаоци таквих беседа, стопљени „у масу”, као мноштво, нису ништа друго до једно безлично, колективно „ми”. У свакој „индивидуи у маси” на површину избијају афективни чиниоци. Појединци, стопљени у Једно, имају осећај безмерне снаге. Они нису спремни да критички узврате, да заузму став дистанце. Појединац у маси, ношен снажним беседом, не слуша налоге властите, критичке свести. Његово несвесно, макар и

³ Reboul, Olivier, *Introduction à rhétorique*. Théorie et pratique. Presses Universitaires de France, Paris, 1991. 2° édition corrigée, 1994, стр. 3.

за тренутак, отказује право на сумњу, и тако му обеснажује поглед искоса. Чак и да је пре овога урањања у некритичку масу јединка и поседовала, макар и мало, самосвесне, критичке резерве према другом, у њој, када се једном нађе у маси и у њу утопи, престаје да пулсира расудна снага. Демотивисана, неспремна на трагање за сувислим, логичким аргументима, она безглаво прихвата понуђена уверења.

На крају, долазимо до једне смислене једначине. Због чињенице што се беседништво у теорији и пракси налази на граници између чистих уметности (музике, сликарства) и прагматичких, примењених вештина, сасвим условно, може се установити како је *судско беседништво* на ивици да изгуби драж поетскога излагања, као год што је *похвално беседништво* у опасности да се сасвим огреши о аргумент и истину о предмету, о идеји, односно о личности о којој говори, тако да се ова врста беседа приближава домену чисто поетичкога исказа.

Идући даље, видимо како је у парламентарном беседништву присутан шири опсег предмета и тема о којима се говори – о животним интересима грађана. Но, излагања народних представника често су жестоко поларизована, условљена супротстављеним интересима политичких група. Због такве природе посла и сами парламентарни говори, као и аргументација оних који дебатују, најчешће су обележени принципима, а сходно томе и аргументима који варирају на скали истиносне вредности. Наиме, ти говори су мање или више вероватни, будући да је у овоме случају веома тешко постићи, чак и минималну, сагласност у парламентарном форуму. У овоме типу говорништва лични, а онда и групни интереси често претежу над *логичним*, тако да у тој врсти беседа долази до речи пре нека еристичка вештина, моћ расправљања, испреченост у побијању супротних теза, него пробрана аргументација. Разуме се, понекада су у таквим говорима присутни украсни елементи, али знатно више свађалачки манир. У форуму се брани интерес група у спору, тако што је све то демагошки зачињено фразом како је реч о општем интересу.

Објективно гледано, могућно је у свим беседничким жанровима присуство *естетских* чинилаца. Запажамо како се сви говорници од формата, у судским процесима, као и у парламенту, служе реторским украсима, речима које одјекују милозвучношћу. Сви ти моменти, строго говорећи, у неуметничким, говорним жанровима, постижу комуникацијски позитиван ефекат, јер успевају да једну презентацију, истину о предмету, која је по себи често апстрактна и хладна, спусте до уха слушалаца и тако допринесу да се излагање вануметничкога садржаја учини некако припитомљеним.

У теорији говорништва, поред других мислилаца, одувек сам издвајао грчког мудраца Исократа, који је био не само врстан говорник већ је умногоме допринео развоју реторичке (теорисјске) дисциплине. Овде ћу навести његов поучан став који, у највећем, изврсно погађа оно што би, према мом мишљењу, требало да буде важно у јавном бе-

седништву, изван епидеиктичкога упражњавања. У беседи *На збору*, на народном празнику у Олимпији, Исократ је говорио о разлици између тзв. *хладног*, непродуховљеног излагања о некој ствари, и истинског *беседничког умећа*. И при томе је рекао:

Мислим да би тако најбоље напредовале не само остале вештине него и научно обрађивање беседништва, кад би свако хвалио и ценио не оне који први један предмет обрађују, него оне који га најбоље обрађују, и не оне који се труде да говоре о ономе о чему нико раније није говорио, него оне који умеју говорити тако како нико други не би могао.⁴

Нема никакве сумње, пожељно је да се и изван тзв. чисто естетскога говорничког жанра негује вештина лепореког казивања. Није некорисно захтевати од *доброга* беседника да, у сваком од говорних жанрова, продуктивно и са мером, искористи предности елоквенције, под једним условом – да то већ никако не буде науштрб истине.

И сада смо у епицентру уметничког, беседничког жанра, који претендује да буде један огранак уметности речи. Као посебан жанр издвојило се *похвално говорништво*, које су књижевни реторичари именovali и као *пригодно*. Контекст у којем функционише такав говор добро је познат. Када се надахнуто говори о хероју, о спортском асу, или у говорима типа здравица, на славама, као и у погребним говорима, најзад, када се пред селективном публиком потцртавају успеси и подвизи појединаца, *добро* је познато како такав панегирик нимало неће изгледати неукусно.

Иако смо елоквенцију, као сасвим природни нараторски факт, издвојили у *похвалном беседништву*, има такође много примера који нам говоре како и судском а и парламентарном, политичком сценом промичу и те какви мајстори речи, елоквентни беседници, личности изузетне даровитости, који се, осим изношења аргумената, једнако успешно служе предностима елоквенције. Вешти адвокати који бране осуђене за најтежа дела, у ситуацијама када у претресном поступку нису изнесени необориви докази који воде ка оној одсудној судској одлуци, у завршној речи, када се адвокат искључиво обраћа судијама и пороти, он ће настојати на све начине да их покрене на опрез, вешто их подсећајући да се добро замисле пре но што ће изрећи коначну пресуду. Бранилац их подсећа како је не мало случајева да су аргументи при изрицању пресуда били на стакленим ногама.

У римској судској пракси око једнога тешкога случаја могли су се окупити бројни адвокати који су били ангажовани у одбрани баш таквих случајева. Забележено је да је филозоф и ретор Цицерон, када би се нашао на страни одбране, и при томе одређиван, најчешће, да иступи на крају процеса и тада ефектно уприличи своју завршну реч, обраћајући се судијама и пороти, знао да усхити и публику и пороту, а и

⁴ Isokrat, *Na zboru*. Panegirik izgovoren na narodnom prazniku u Olimpiji. U: *Besede*, 37.

хладне, прагматичне судије. Он би говорио надахнуто, покушавајући, ако не сасвим да обори тужбени налог и тако ослободи клијента, барем да промовише интересе и идеале човечности, и тако ублажи очекивано изрицање најстроже пресуде.

У таквој једној прилици адвокат би у завршној речи, обраћајући се судијама и пороти, знао изговорити и следеће:

Научимо се да сумњамо, избегавајмо припремљене идеје – као одлику малог духа који се одлучује у сагласности са самим собом. Судије, убеђене у своју непогрешивост, исписале су многу страну у књизи мучеништва правде, а грешке судова красе многе гробове невинно осуђених. [...] Оно што ви треба да прогласите, то је пресуда садашњих дана, пресуда чврсте истине коју ће потврдити [али, могућно је и оспорити – С. П.] будућност”.⁵

Наводим и један пример који парадигматично указује на неопходност прављења разлике између теоретичара књижевности, поетолога и песника. Наиме, критичар, када беседи о своме омиљеном песнику, заборавља да изложи релевантан, научни суд о једном песништву, већ пристрасно истрајава на похвалама.

Подсећам овде на једну занимљиву, духовиту досетку, којој, уосталом, не мањка доза елегантне заједљивости. Реч је о, назовимо то тако, комплименту једног историчара књижевности, који је слушао надахнуто излагање о Бодлеру младога стручњака за поезију. Када је предавач сишао са говорнице, старији му је колега пришао, потапшао га по рамену, и рекао: „Драги млади колега, за време Вашег излагања дивио сам се вашој реторици!” Изречена похвала у овоме контексту могла се схватити иронично. Понајмање као комплимент младом доктору – поетологу. Исказ не представља похвалу стручности младога теоретичара, нити признање које се односи на његово познавање „предмета”, тј. Бодлеровог опуса, на којем је управо одбранио дисертацију, колико је реч о комплименту пукој *форми* излагања, његовом уопштеном излагању, делимице прожетом фразама, општим хвалоспевима. Наиме, „доктор” је, свакако, надахнуто говорио о Бодлеру, али његово излагање, у сазнајном погледу, није донело ништа ново о самом Бодлеру.

У академским говорима, као и уопште у тематски различитим расправама, најзад и приликом изношења критичког суда о уметности, претпоставка је да би сваки такав говор требало да се придржава стандарда истинитога, аргументованог казивања. Но, када смо на терењу књижевне критике, у ситуацији када критичар излаже суд, своје мишљење о делу, сам исказ „изношење мишљења о делу” имплицира то да, наводно, постоји некаква „истина” о вредности дела, а критичар, полазећи од тих мерила, изриче свој суд. Али исказ „своје мишљење”

⁵ Према: Нушић, *Реторика*. Београд 1938, стр. 415.

већ указује на то како не постоји неки „чисти објективни суд“ о делу, према томе, нема га ни сам критичар. Другим речима, и то његово „мишљење“ условљено је његовим предрасудама о том типу књижевности о којем говори, утемељено је на његовом приватном укусу; да ли та врста романа одговара његовом укусу или не. Све у свему, у томе „његовом“ мишљењу (теорији), „његовом“ укусу („допадању“ или „недопадању“ те врсте литературе), моделује се, односно условљава и „лично“ боји његов став, његова критичка реч. Дакле, у тој речи његовој нема говора о неком строго „објективном“ ставу о датом књижевном делу.

Да је, каткада, сасвим природно, па и незаобилазно, присуство критичарева личне пристраности у оцени једнога дела, о томе говори богата историја књижевне критике. Присетимо се само жучних јавних расправа и полемика у новинама, часописима, каткада и сасвим непристојних свађа међу угледницима речи. Ствар је у томе што су, принципијелно узев, судови укуса о уметничким делима у крајњој линији субјективни, будући да нема објективних, логичких критерија за просуђивање вредности уметничког дела. Према томе, тешко се може рационално говорити о смислу саме уметности. Као пример, наводим један опис о начину на који је гласовити руски писац и критичар Бјелински судио и говорио о писцима:

Без противречења, без узбуђења [Бјелински] није говорио лепо, али кад би се осетио погођен, кад су била у питању за њега драга убеђења, кад би почели да му подрхтавају мишићи на образима а глас да се прекида – тада га је требало посматрати: он је кидисао на противника као тигар, кидао га је на комаде, чинио га смешним, јадним, а узгред је необично снажно и поетски развијао своју мисао.⁶

Литература

Besede: izbor iz svetskog besedništva. Izabrali: Pero Damjanović, Živojin Simić. Kultura, Beograd, 1966.

Isokrat, Na zboru. Panegirik izgovoren na narodnom prazniku u Olimpiji. U: *Besede.*

Нушић, Бранислав. *Реторика: наука о беседништву.* Геца Кон, Београд, 2. изд., 1938.

Петровић, Сретен. *Реторика. Теорија – Историја – Пракса.* Народна књига, Београд, III изд., Београд, 2007.

Платон, *Протагора. Горгија.* Култура, Београд, 1968.

Reboul, Olivier, *Introduction à rhétorique. Théorie et pratique.* Presses Universitaires de France, Paris, 1991. 2e édition corrigée, 1994.

⁶ *Besede: izbor iz svetskog besedništva.* Izabrali: Pero Damjanović, Živojin Simić. Kultura, Beograd, 1966, str. 407–409.

Sreten Petrović

University of Belgrade, Faculty of Philology

**AESTHETIC AND LOGICAL IN ORATORY:
ARGUMENTATIVE PRESENTATION
AND EPIDEICTIC ORATORY**

Abstract. In the history of philosophy, the term “rhetoric”, otherwise synonymous with the theory of oratory, has often been equated with oratory itself as a practice. Today, at least in philosophy, these two fields are clearly distinguished: rhetoric as a theory, and oratory as a form of speech practice. In one of the genres of oratory, namely, in “epideictic oratory”, eloquence prevails over argumentation.

Keywords: rhetoric, logical, aesthetic, rhetorical genres.

ПОВЕСТ, ЕТИКА И ПОЕТИКА ГОВОРНЕ РЕЧИ: УМЕТНОСТ И СМИСАО БЕСЕЂЕЊА У СРБА

Апстракт. У раду се, после општих теоријских напомена, историјско-аналички дају и образлажу генеза и природа најпре српскога црквеног, онда јавног беседништва: од светогорских дана (XIII столеће) и уопште средњег века, преко барока, класицистичког раздобља, епохе романтизма... до савремених народних и политичких орација. Упоредо с тим, прати се историја српских приручника везаних за област реторике и стилистике говора и књижевног писања (Јован Рајић, Аврам Мразовић, Ђорђе Малетић, Јован Стерија Поповић..., до теоријских и прегледних синтеза српских писаца, естетичара, философа, правника XX века: Бранислав Нушић, Бранко Цисарж и Живан Маринковић, Сретен Петровић, Сима Аврамовић и Обрад Станојевић, Божидар Рогановић, Љубомир Тадић, Милентије Ђорђевић, Војислав Јелић).

Кључне речи: жанр и структура уметничке беседе, етика и циљеви јавних говора, историја и пракса српског беседништва, преглед српских реторичких приручника

*Различита раздобља уносе промене и
у облике и у врсте говора.*

Тацит¹

Беседништво је, прво, *жанр*. Друго, беседништво је *систем књижевног изражавања*. Области су најнепосредније повезане: жива реч у свим врстама њенога практичнога и стваралачког деловања, с једне стране, и рефлексивна наука о беседничкој речи као специфичној уметности, с друге стране. Не само у хеленскоме (релација Демостен – Аристотел) и римском добу (релација Цицерон – Квинтилијан), узајамност о којој је реч карактерише, додуше у преображеном виду, и бесед-

¹ Публије Корнелије Тацит, „Разговор о говорницима”, *Германија* (прев. Даринка Невенић-Грабовац), Београд 1969, стр. 64.

ништво хришћанскога – византијскога и, одатле, православно-словенскога света, рускога и српског првенствено. Овде, у почетно време свога развоја, беседу у класичном смислу замењује омититика проповеди (релација Јован Златоусти – Свети Сава Српски).

1. Почети беседништва у Срба скопчани су с једним парадоксом. Прве сачуване беседе нису самосталне творевине говорника за чија се имена везују, него се јављају као функционални састојци у склоповима дела другачије жанровске припадности.

У питању су два говора. Први потиче од Стефана Немање. То је његова беседа на Државном сабору у Расу, на Благовести 25. марта 1196. године, када велики жупан оставља власт и престо предаје сину Стефану, доцнијем првовенчаном српском краљу:

Чеда моја драга и отхрањена од мене, ово је знано било свима вама, како Бог својим промислом постави мене владати над вама, и у почетку какву примих озлобљену земљу нашу, и помоћу Божијом и Пресвете Владичице наше Богородице, колику моћ имађах, не облених се, нити покоја дадох себи, док све не поправих. И Божијим потпомагањем додадох вам у дужину и ширину, што свима знано би...²

Други говор, то је „Беседа о Правој вери”, коју је Свети Сава по добијању самосталности Српске цркве 1219. године одржао у Жичи пред окупљеним црквеним и народним великодостојницима. Започео ју је речима:

Браћо и пријатељи и оци и чеда богозвана, приклоните богољубива срца ваша да чујете божанске догмате. И чувши те свете речи, ставите их, браћо, у срца ваша, и у савести душа, и пред очи ума, и разумејте их...³

Немањин говор налазимо у *Житију Светог Симеона*, чији аутор је Свети Сава. Запис Савине беседе сачуван је у Доментијановом *Житију Светог Саве*.

2. Чињеница о којој је реч много казује о путевима развитка српске говорничке праксе у њеним раним вековима, у светогорској епохи.⁴ Указује, наиме, на положај и унутрашњи значај беседништва у систему старе српске књижевности и културе.

Саме беседе, на другој страни, уобличиле су две најпретежније мудрости тога беседништва: друштвену и духовну, државну и хриш-

² Свети Сава, *Житије Светог Симеона*, Сабрана дела (прир. и прев. Томислав Јовановић), Београд 1998, стр. 155–157.

³ Свети Сава Српски, „Жичка беседа”, у: Атанасије Јевтић, *Свети Сава и Косовски завет*, Београд 1992, стр. 42 (вид. и: Доментијан, *Житије Светог Саве* /предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас-Георгиевска; издање на српскословенском Томислав Јовановић/, Београд 2001, стр. 226–227).

⁴ Нинослава Радошевић, „Реторика на Светој Гори у средњем веку”, у зборнику радова *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, стр. 219–229.

ћанско-православну, и тако за дуго време усталиле основну врсту раног беседништва у Срба – похвалу.⁵

Похвале су, опет, изрицане колико Богу оцу, Исусу и Пресветој Богородици, толико владарима из свете лозе Немањића; колико Оцима источне цркве, толико српским светитељима и мученицима за веру – какви су, на пример, Свети кнез Лазар и Свети Петар Коришки.

Што је сада речено, једнако се односи на говоре пренете преко житија, и на беседе које представљају самостална остварења.⁶

Јер и самосталних похвала имамо. Подсетићу на најважније саставе овога другог порекла. То су: Јефимијина „Похвала кнезу Лазару” из 1402, „Натпис на мраморном стубу на Косову” Стефана Лазаревића из 1404, „Надгробно слово деспоту Ђурђу Бранковићу” Непознатог Смедеревца из 1456, „Похвално слово светом и праведном Стефану Штиљановићу” Непознатог писца, из 1631. године.⁷

3. Сада се можемо упитати:

Има ли их и где су корени средњовековне српске ораторике? Одговор је: Има их. Они су јеванђељски, византијски, светогорски.

И друго питање:

Шта је општи реторички, шта сазнајни основ, у чему се огледају етика и поетика српске похвале као жанра, говорничког почетка почетака у Срба? Суштина њена исцрпљује се у овоме:

Силом мишљења и мађијом речи произнети-предочити-поверити слушаоцу-гледаоцу-читаоцу оно што је јединствено и непоновљиво у духовности-култури-историји једнога човека као целокупног народа, једне нације као читавог човечанства, свег света сабраног у идеал једног јединога људског бића у једном и јединоме времену (у времену његовог постојања-деловања-стварања). *Славословити* (словославити) за српског беседника значи: именовати вредност и разбудити свест за божанску истину, образложити величину и одбранити постојаност једног чина, овековечити личност или дело или појаву – оних дакле који, доспевши у једно време, постају узор за сва времена.⁸

Ако то тако стоји, може се помислити да су похвале о којима је реч ни мање ни више него неки окамењени облик.

Заиста, гледано споља, смело би се рећи да српско беседништво средњег века на значењском и на жанровском плану не прате никакве значајне промене. Међутим, ако угао заменимо унутрашњим погле-

⁵ Данијел Дојчиновић, „О житију и реторици”, *Шта недостатка разума можемо: написи из теорије и историје старе српске књижевности*, Источно Ново Сарајево 2016, стр. 26–83 (посебно вид. одговарајућа места на стр. 66–83).

⁶ Једне и друге беседе вид. у: Јован Пејчић, *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*, Београд 2006, стр. 27–93.

⁷ Последње наведено дело затвара круг средњовековног српског беседништва.

⁸ Јован Пејчић, „Моћ дела – чудо речи: о духу и законима похвале”, предговор, *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*, стр. 22.

дом, брзо ћемо уочити да су се стари српски говори из раздобља у раздобље мењали не само тематски, него и формално-језички и стилски. Дobar пример у овом погледу пружа, рецимо, чак и летимично упоређење Деспотовог „Натписа на мраморном стубу на Косову” посвећеног кнезу Лазару и Смедеревчевог „Надгробног слова деспоту Ђурђу Бранковићу”, а раздваја их тек пола века.

Али све те разлике нису ни близу онима које ће, и у беседништву, донети Велика сеоба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године, тај прелазак српског народа и његових учених монаха из отаџбине у туђу царевину, аустријско-мађарску, из византијске у западноевропску, из православне у католичко-протестантску цивилизацију.

4. У подунавским крајевима рађа се нов тип српскога говора – барокно беседништво. Његову природу одсад усмеравају два извора: с једне стране византијско-српска омититика, с друге искуства великих западних узора. Регулативни утицај имају Москва и Кијев, „древнаја Рус”.

Мења се дотадашњи основни жанр. Што је раније била похвала, то сада постаје морална проповед. Проповедају такви беседници као што су: Гаврил Стефановић Венцловић, Дионисије Новаковић, Павао Ненадовић, Јован Рајић – ерудити најчешће школовани у страним духовним академијама, у Кијеву и Халеу. Тематика њихових говора је посебна, духовна колико световна, и колико израста из библијске и „отачачтвено-историјске” проблематике, толико урања у савремена збивања у свету и у свакодневицу слушаца.⁹

Најшири тематски распон имају проповеди најврснијег међу беседницима српског барока – Венцловићеве говори писани на народном језику.

Чувена је Венцловићева беседа о нужности књига за живот, одржана 1741. године:

Докле је халат, дотле и занат је на месту. Томе се и нама држати ваља; како што су орудија ковачем наковаљ, чекић и клеште и остало по томе, тако је и наше мајсторије халат апостолске пророчаске књиге и свака богодана писма за нашу хвајду користну.¹⁰

Средства убеђивања слушалаца, којима се притом Венцловић служи, у најмању су руку импресивна:

⁹ Мало се шта, или се ништа не би знало о повести и животу пресељених Срба да нису сачувана та обраћања погруженој пастви. „Једина слика српског народа у овом добу његова узраста”, вели Милорад Павић, „остала је у беседама и проповедима ове епохе: у Венцловићевим проповедима шајкашима на горњем Дунаву, у Рајићевим беседама граничарима, у словима Дионисија Новаковића пред елитом српске младежи на Новосадској академији” (М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983, стр. 76).

¹⁰ Гаврил Стефановић Венцловић, „Похвала књизи”, *Црни биво у срцу* (прир. Милорад Павић), Београд 1966, стр. 321.

Тако, где се год у ком дому находе многе књиге, измиче, и бежи одонуд свако ђаволско дејство и мачтање, свака привидна хавет клони се, не сми насртати на кућане и врло с добрим разговором се сви живу мирно и поштено борављећи. И само исто на књиге згледање заустеже човека од греха. Ако и на путу у ком заборавку дрзнемо штогод неваљало учинити, вративши се дома гледнемо на књиге, тако се осудимо и у себи се стресемо те се устучамо више затратати у онакве злокобице.¹¹

5. Онда се догађа нов прелаз. Ноетско-поетички хоризонти говора повлаче се пред схватањима која у ораторске обичаје уноси наступајући класицизам.

Класицистичко раздобље карактеристично је по томе што беседничку вештину изводи из цркве у друштво, што по први пут у српском беседништву све предности односи школска спрема, што се, од последњих деценија осамнаестог па све до средине деветнаестог века, реторика учи у свим српско-латинским школама као посебан предмет, што самим тим беседништво добија теорију богатију од праксе.

У класицизму настају и први приручници о беседништву.

Срби у то време уче из једнога на латинском и из три уџбеника реторике на свом језику.

Латински уџбеник је први. Његов аутор је Јован Рајић. Наслов је податачак: *Кратак и сажети приручник из целокупне реторике у коме се учење излаже у форми питања и одговора, поступно идући од најосновнијег ка сложенијем, сачињен за обуку славне српске младежи у карловачкој Архиепископско-митрополитској гимназији 1761. године.*¹²

Прву реторику на српском написао је Аврам Мразовић и објавио је у Будиму 1821. године, као завршни део тривијума (граматика, метафизика тј. логика, реторика). Наслов је *Руководство к славенском красноречију*.¹³

Јован Стерија Поповић држао је, између 1841. и 1844. године, предавања на Правословном одељењу Србског лицеума у Крагујевцу по *Реторици* коју је сâм израдио.¹⁴

¹¹ Исто, стр. 322.

¹² Рајићеву реторику имамо сада штампану у оригиналу и преводу: Ненад Ристовић, *Приручник из реторике Јована Рајића* (аутограф идентификовао, критичко издање текста приредио, превео и уводном студијом и коментаром пропратио Н. Ристовић), Београд 2013.

¹³ Вид. превод на савремени српски језик: Аврам Мразовић, *Руководство за славенско красноречје* (прев. Миливој Р. Мијатов), Сомбор 2015.

¹⁴ Стеријина *Реторика* је недозвољено дуго чувана као рукопис. Изворну верзију *Реторике*, написане нероформисаном азбуком и правописом, приредила је и објавила Иванка Веселинов у *Зборнику историје књижевности САНУ* (књ. 9, Одељење језика и књижевности, Београд 1974, стр. 544–628), посвећеном у целини Јовану Стерији Поповићу. Стеријину *Реторику* имамо данас и на савременом српском језику: Јован

А средином педесетих година деветнаестог столећа, 1855. и 1856, појавила се у Београду двотомна *Реторика* Ђорђа Малетића.¹⁵

6. Статус реторике као наставног предмета у српским школама прве половине деветнаестог века био је, у најмању руку, специфичан.¹⁶ На часовима реторике учила се колико историја и естетика говорништва, толико и општа теорија књижевности. Таква намена озаконила је следећу битну промену у карактеру српског беседништва: од средине деветнаестог столећа оно се упоредно развија и у свом сакралноме и у своме световном аспектима.

Беседништво Никанора Грујића представља – да наведем само тај пример – парадигму *par excellence* свих ових збивања. Духовне, свечане и политичке беседе Никанорове знаменито обележавају правац, смисао и сву дубину преображаја српског беседништва, показују како је текло то унутрашње преуређивање говорничког жанра у Срба – исцртавају практички и теоријски пут његовог *осветовљења*.

Не и историјски пут, не бар у дословном смислу. Мислим на настанак и развој политичког беседништва. Оно се, заправо, рађа с избијањем Првог српског устанка. Говори проте Атанасија Антонијевића и војда Карађорђа Петровића у Орашцу на Срећење 1804. јављају се у овом погледу као оригинални почетак српског политичког бесеђења.¹⁷

7. Иза проповеди, похвала, политичких (народних) и војничких говора наступа, дакле, скупштинско, парламентарно, судско (адвокатско)... беседништво у Срба.

Стерија Поповић, *Природно право. Реторика* (на савремени српски прев. Татјана Суботин-Голубовић), Београд 1995.

¹⁵ Још два уџбеника ваља овде навести: посрбљено дело руског професора Јакова Амфитеатрова *Омилитика или наука о црквеној словесности* (Београд 1861) и приручник Владимира Вујића *Општа реторика осветљена примерима* (Београд 1873), намењен ученицима првог разреда Богословије београдске. Ако бисмо ишли до краја века, требало би још поменути и *Омилитику или упутство у црквено говорништво* руског аутора Н. Торова (прев. С. Ранковић; Београд 1894).

¹⁶ У двадесетом веку реторика ће на факултетима изгубити статус посебног предмета (изузетак у том погледу представља Војна академија, којој и треба захвалити за настанак Нушићеве *Реторике*, 1934; у наше доба, традицију развијања војноакадемијске вештине говорења представља *Реторика* Божићара М. Роғановића, 1995). У редовну наставу реторику су деведесетих година минулог столећа вратили правни, учитељски, педагошки факултети, као и поједине средње стручне школе (на пример правно-пословне), што је условило појаву више приручника из реторике.

¹⁷ Утолико се Стеријин штурни „преглед” српског беседништва, изнет при крају његове *Реторике* (написане 1844), има сматрати неутемељеним и неверодостојним. Он ту, наиме, закључује да се код Срба „мало шта честито може наћи, јер Срби још нису добили онај политички живот, где би имали прилике да развију беседнички дар” (*Природно право. Реторика*, Београд 1995, стр. 321).

Кретање је фасцинантно и одликује се свеобухватношћу како у живој говорничкој активности и њеном деловању, тако и у референцијалноме (историјском и естетичко-философском, сазнајном) приказивању самог жанра и његових врста.

Један план испуњавају националне антологије српских беседа.

Други, рецептивни хоризонт саздају општереторички списи посвећени науци о беседништву.

8. Две књиге стоје као одлучујући подстицај српским ауторима да се подухвате посла антологичара. То су: *Реторика* Бранислава Нушића (трећи део: „Примери из беседништва”)¹⁸ и хрестоматија *Беседе: избор из светског беседништва*.¹⁹ И у првонаведеној и у другој књизи изабрани српски говори равноправно се доносе са највећим светским беседама.²⁰

Није прилика за ближе описе и вредновање антологија српског националног беседништва.

Указаћу, по редоследу њиховог појављивања, на четири репрезентативна представљања тог типа. Године 1996. објављен је избор Милентија Ђорђевића *Најлепше српске беседе*.²¹ Две хиљаде треће Јован Пејчић штампао је у Новом Саду антологију српског похвалног беседништва *Чудо речи*.²² Антологија Оливера Б. Ињаца *Велике адвокатске одбране* појавила се у Београду 2004. Дејан Милић издао је у Београду 2006. антологију *Српски политички говор модерног доба*.

9. Ствари са општим историјско-теоријским списима о реторици стоје, могло би се рећи, много боље. Приступи у њима различити су, зависно од области из којих аутори синтеза долазе, али је у свима генерални карактер излагања заснован на најмодернијим научним сазнањима – што, опет, не значи да поменута особина на било који начин кида везе с аристотеловско-квинтилијанским ораторским поставкама.

У двадесетом веку, прочеље с разлогом заузима Бранислав Нушић; његова *Реторика* (1934)²³ у поднаслову има „Наука о беседништву”.

¹⁸ Београд 1934, стр. 253–544.

¹⁹ Изабрали: Милош Н. Ђурић / Мирослав Пантић / Ерос Секви / Живојин Симић, Београд 1966.

²⁰ Ова се пракса у новије време продужила. Првом примеру, тако, следују „Изабране беседе” у заједничком делу Симе Аврамовића и Обрада Станојевића *Ars Rhetorica: вештина беседништва* (Београд 2001, промењено изд. 2003, стр. 423–537). Другог обрасца држи се Оливер Б. Ињац у својој антологији духовног беседништва *У царству благе речи* (Ниш 1998; проширено изд.: *Једно омилитичко трагање*, Београд 2009).

²¹ Проширено издање: *Беседе знаменитих Срба*, Београд 2005.

²² Потпуније издање: *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*, Београд 2006.

²³ Међу бројним издањима Нушићеве *Реторике*, најважније је оно из 2011. [неистакнути приређивач Војислав Јелић]: у њему су отклоњени сви пропусти ранијих штампања (вид. поговор В. Јелића „Нушићева *Реторика*”, стр. 441–443).

Следује му заједничко дело Бранка Цисаржа и Живана Маринковића *Омитика или Теорија црквеног говорништва* (Београд 1969). У Нишу, затим, 1975. године, Сретен Петровић објављује своје „теоријско-историјско разматрање” *Реторика*.²⁴ Двадесет година касније, философ Љубомир Тадић штампа сопствени „увод у вештину беседништва”,²⁵ а исте године се, у Новом Саду, појављује војно инспирисана *Реторика* Божицара М. Рогановића.²⁶ Овај општи план заокружује, засад, темељно дело Симе Аврамовића и Обрада Станојевића *Ars Rhetorica: вештина беседништва* (2001).²⁷

Као тачку свог реферисања бирам указивање на историолошки рад двојице проучавалаца домаће реторско-поетичке проблематике.

Једну страну представља књижевна синтеза Милентија Ђорђевића *Беседништво код Срба* (Ниш 2007) – први покушај код нас да се систематски изложи говорничка грађа од најстаријег доба до краја двадесетог столећа.

На другој, не и противној, страни стоје минуциозна истраживања српског повесно-теоријског и уџбеничког реторичког наслеђа, често у компаративном кључу, која од седамдесетих година минулог столећа истрајно спроводи Војислав Јелић. У овоме погледу, узорне су расправне збирке његових огледа *Античка и српска реторика* (2001) и *Трагови реторике* (2011), обе објављене у Београду.

Проучавања о којима је реч спајају, на тај начин, реторско-реторичке почетке српског беседништва и рефлексije о њему са тренутком у којем о свему томе мислимо и судимо.

Резиме

Области *реторског* и *реторичког* најнепосредније су повезане: жива реч у свим врстама њенога практичног и стваралачког деловања, с једне стране, и рефлексija, наука о беседничкој речи као специфичној уметности, с друге стране. Не само у хеленскоме (релација Демостен – Аристотел) и римском добу (релација Цицерон – Квинтилијан), узајамност о којој је реч карактерише, додуше у преображеном виду, и беседништво хришћанског – византијског и, одатле, православно-словенског света, руског и српског првенствено. Овде, у почетно време свога развоја, беседу у класичном смислу замењује омитика проповеди (релација Јован Златоусти – Свети Сава Српски).

У историјско-аналичком делу рада дају се и образлажу генеза и природа најпре српског црквеног, онда јавног беседништва: од светогорских дана (XIII столеће) и уопште средњег века, преко барока, кла-

²⁴ Треће, проширено издање: Београд 2007.

²⁵ *Реторика*, Београд 1995.

²⁶ Коначно издање: Београд 2001.

²⁷ Друго, коначно издање: Београд 2003.

сицистичког раздобља, епохе романтизма... до савремених народних и политичких орација. Упоредо с тим, прати се историја српских приручника везаних за област реторике и стилистике говора и књижевног писања (Јован Рајић, Аврам Мразовић, Ђорђе Малетић, Јован Стерија Поповић..., до теоријских и прегледних синтеза српских писаца, естетичара, философа, правника XX века: Бранислав Нушић, Бранко Цисарж и Живан Маринковић, Сретен Петровић, Сима Аврамовић и Обрад Станојевић, Божидар Рогановић, Љубомир Тадић, Милентије Ђорђевић, Војислав Јелић).

Литература

- Сергеј **Аверинцев**, *Реторика и извори европске књижевне традиције* (прев. Мирјана Грбић / Соња Бојић), Сремски Карловци / Нови Сад 2019.
- Сима **Аврамовић** / Обрад **Станојевић**, *Ars Rhetorica: вештина беседништва* (2001), Београд 2003.
- Беседе: избор из светског беседништва* (изабрали: Милош Н. Ђурић / Мирослав Пантић / Ерос Секви / Живојин Симић), Београд 1966.
- Гаврил Стефановић **Венцловић**, „Похвала књизи“, *Црни биво у срцу* (прир. Милорад Павић), Београд 1966.
- Данијел **Дојчиновић**, „О житију и реторици“, *Шт' недостатка разума можео: написи из теорије и историје старе српске књижевности*, Источно Ново Сарајево 2016.
- Доментијан**, *Житије Светог Саве* (прев. Љиљана Јухас-Георгиевска; српскословенски текст прир. Томислав Јовановић), Београд 2001.
- Милентије **Ђорђевић**, *Беседништво код Срба*, Ниш 2007.
- Оливер Б. **Ињац**, *Једно омилитичко трагање*, Београд 2009.
- Војислав **Јелић**, *Античка и српска реторика*, Београд 2001.
- Војислав **Јелић**, „Рукописне реторике српско-латинских школа у Сремским Карловцима“, *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд), 20/1 (1991).
- Војислав **Јелић**, *Трагови реторике*, Београд 2011.
- Јенс Е. Келсен, *Шта је реторика?* (прев. Јелена Станишић), Лозница 2019.
- Ђорђе **Малетић**, *Реторика*, књ. I–II, Београд 1855, 1856.
- Дејан **Милић**, *Српски политички говор модерног доба*, Београд 2006.
- Аврам **Мразовић**, *Руководство за словенско красноречје* (прев. Миливој Р. Мијатов), Сомбор 2015.
- Бранислав **Нушић**, *Реторика* (1934), Београд 2011.
- Милорад **Павић**, *Рађање нове српске књижевности*, Београд 1983.
- Јован **Пејчић**, „Етика и реторика свеобухватног Српства“, *Простори књижевног духа*, Ниш 1998.
- Јован **Пејчић**, „Моћ дела – чудо речи“, *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*, Београд 2006.
- Сретен **Петровић**, *Реторика* (1975), Београд 2007.
- Нинослава **Радосевић**, „Реторика на Светој Гори у средњем веку“, у зборнику радова *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000.
- Јован **Рајић**, *Кратак и сажети приручник из целокупне реторике*, у: Ненад Ристовић, *Приручник из реторике Јована Рајића* (аутограф идентификовао, критичко издање текста приредио, превео и уводном студијом и коментаром пропратио Н. Ристовић), Београд 2013.

- Божидар М. **Рогановић**, *Реторика*, Београд 1995.
- Свети Сава**, *Житије Светог Симеона*, Сабрана дела (прир. и прев. Томислав Јовановић), Београд 1998.
- Свети Сава**, „Жичка беседа”, у: Атанасије Јевтић, *Свети Сава и Косовски завет*, Београд 1992.
- Јован **Стерија Поповић**, *Природно право. Реторика* (прев. Татјана Суботин-Голубовић), Београд 1995.
- Љубомир **Тодић**, *Реторика*, Београд 1995.
- Ђорђе **Трифунковић**: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* (1974), Београд 1990.
- Бранко **Цисарж** / Живан **Маринковић**, *Омилитика или Теорија црквеног говорништва*, Београд 1969.

Jovan Pejić

University in Niš, Faculty of Philosophy

HISTORY, ETHICS AND POETICS OF ORATION: THE ART AND MEANING OF ORATORY IN SERBS

Abstract. After the general theoretical notes, in this paper, in a historico-analytical way, the genesis and nature, firstly, of the Serbian ecclesiastical sermons and then the public oratory are given and argued: from the epoch of Mount Athos oratory (XIII century) and the Middle Ages oratory in general, through the periods of Baroque, Classicism and Romanticism... to the contemporary folk and political orations. Parallely, the history of Serbian manuals related to the field of rhetoric and stylistics of speech and literary writing (Jovan Rajić, Avram Mrazović, Djordje Maletić, Jovan Sterija Popović ...) is followed, up to theoretical and review syntheses of Serbian writers, aestheticians, philosophers, lawyers in the XX century: Branislav Nušić, Branko Cisarž and Živan Marinković, Sreten Petrović, Sima Avramović and Obrad Stanojević, Božidar Roganović, Ljubomir Tadić, Milentije Djordjević, Vojislav Jelić).

Keywords: genre and structure of artistic oration, ethics and goals of public speeches, history and practice of Serbian oratory, review of Serbian manuals in rhetoric.

МАГИЈА РЕЧИ: ОГЛЕД ИЗ ХЕРМЕНЕУТИЧКЕ ЛОГИКЕ

Апстракт. У савременој филозофији језика као значајан аспект језика анализира се његова дејственост. То значи да се језиком не саопштавају само значења и не реферира само на предмете, него се њиме утиче и на саговорнике или читаоце. Посебно се у филозофији говорних чинова (*speech acts*) тематизује тај перформативни аспект језика. Али и у херменеутичкој традицији постоји тенденција да се расветли језичка моћ евоцирања. У том контексту користи се метафора *магије речи*. Речи могу да омађијају човека, да га одушеве, али исто тако да га заведу. Задатак прилога је да преиспита ту магијску функцију речи – да ли се ради само о пукој метафори или нечему вишем од тога. Аутор ће се при томе позвати на представнике херменеутичке логики који су управо разрадили ту сугестивну црту језика. Уместо да се мистификује, говор о магији речи треба да се херменеутичко-логички разјасни и учини корисним за анализу перформативности језика.

Кључне речи: перформативност, говорни чинови, евокација, магија речи, метафора, херменеутичка логика, Миш, Липс, Кениг.

Савремена филозофија језика на различите начине приступа свом предмету. Обично се истражују три димензије језика: (1) *семантичка* (*Шта значи израз x?*), (2) *прагматичка* (*Како се употребљава израз x?*), (3) *перформативна* димензија (*Како на нас делује израз x?*). Под утицајем развоја културолошких дисциплина све више пажње поклања се последњој димензији језика. Језиком се не означавају само предмети у најширем смислу те речи (они „спољашњи” и „унутрашњи”), а речи и реченице се не употребљавају само у различитим контекстима, него се језиком нешто и *чини*. Када замолимо некога, обећамо или наредимо некоме да учини нешто за нас, онда се може очекивати да ће та особа на различите начине реаговати и услишити нашу молбу, испунити нам обећање или следити наређење – а можда и неће.

Ови начини језичких радњи истражени су прилично исцрпно у аналитичкој и постмодерној филозофији, у распону од теорије говорних чина преко теорије комуникативног делања до теорије дискурса и конструкције родног идентитета.

Међутим, ја овде хоћу да се бавим *дејственим* аспектом језика из друге перспективе, наиме из оне *херменеутичке*. Тачније, желим да осветлим тај аспект језика са становишта тзв. *херменеутичке логике*. Не ради се о произвољном неологизму – одиста постоје покушаји заснивања једне логике која би била алтернатива или макар (што је реалније) допуна формалној логици што доминира савременом филозофском сценом под утицајем строгих научних дисциплина попут математике или физике. Заступници концепције херменеутичке логике су – пре свега у контексту савремене немачке филозофије – Георг Миш [Georg Misch], Ханс Липс [Hans Lipps] и Јозеф Кениг [Josef König]. То нису баш позната имена, али не можемо аргумент за то зашто се бавимо (или пак не бавимо) неким ауторима да тражимо у степену њихове мање или веће (не)популарности.

Овде могу само укратко да скицирам интенције једне такве логике.¹ Полазећи од главних поставки филозофије свог учитеља Вилхелма Дилтаја [Wilhelm Dilthey], Миш је разрадио концепцију логике² која појам *логоса*, сходно хераклитовском поимању тог појма – као јединство нечег *мисаоног* и нечег *недокучивог* – хоће да разуме у сукцесији од најпростијих јединица смисла као што су израз лица, телесни гест и интерјекција преко опредмеђујуће потенције речи до поларности чисто дискурзивних и евокативних израза на нивоу научне артикулације мисли. Липс се позива више на Хајдегеров [Martin Heidegger] пројекат егзистенцијалне аналитике тубивствовања и тражи замену „морфологије суда” „типиком корака” у којима се реализује („изводи”) људска егзистенција. Напоследку Кениг развија умеће формалног разликовања између израза којима исказујемо онтичке квалитете ствари, процеса и ситуација (*детерминишући предикати*) и оних којима описујемо њихова нечулна дејства на нас (*модификујући предикати*).³ Херменеутичка логика треба да превазиђе јаз између примата логике у аналитичкој традицији филозофије и рехабилитације реторике у добу постмодерне.

¹ Нешто опширнији приказ „програма” херменеутичке логике дао сам у следећем чланку: Damir Smiljanić, „Diskurzivitet i evokacija. Forme logosa u hermeneutičkoj logici”, у: ARHE O3 (2005), Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, Novi Sad, стр. 131–145.

² То је учинио у својим предавањима што су постхумно издата 1994. године – упор. Georg Misch, *Aufbau der Logik auf dem Boden der Philosophie des Lebens*. Göttinger Vorlesungen über Logik und Einleitung in die Theorie des Wissens, herausgegeben von Gudrun Kühne-Bertram und Frithjof Rodi, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1994.

³ Примери за оне прве су: „велик”, „плав”, „мекан”, „савитљив”, „прозиран” и сл., а за оне друге: „величанствен”, „леп”, „храбар”, „достојанствен”, „упоран” и сл.

У херменеутичкој логици посебно се истражује *евокативни* карактер речи. Шта то значи кад кажемо да једна реч евоцира неко (посебно) значење? То значи да она у нама ствара посебан *утисак*, што захтева посебан опис одн. концептуализацију. Миш каже да је у чисто дискурзивним тврдњама приказано неко стање ствари, тако да, разумевајући смисао тих тврдњи, присвајамо неке чињеничне информације (примери: *Дан има 24 часа*, *Париз је главни град Француске*, *Вода кључа на 100 степени Целзијусових* итд.). Међутим, евокативни изрази кажу више од онога што је, семантички гледано, садржано у њима. Они указују на нешто што тек треба да буде актуализовано у свести субјекта-адресата тих речи. Ево како то описује Миш:

Сама стварност треба да буде постављена, а не да се дају искази о њој; насупрот томе, кроз исказе разумевање треба да продре у доживљену стварност, да буде испуњена њиме. Између израза и предмета остварује се однос иманенције, на тај начин да оно што бива изречено уводи у живот предмета; развијајући га, уједно га обликује.⁴

Евокација је на тај начин самој ствари иманентно тумачење. Као што се из наведеног цитата може уочити, начин на који се описује метод евокације јесте и сâм евокативан. Миш се служи метафорама, а једна од њих је и метафора *треперења* – предмет евокативног израза или исказа напросто „затрепери” под дејством речи. Он, као следбеник Дилтајевих идеја, у томе види специфичност предмета духовних наука, који се разликују од оних у природним по томе што се не могу одвојити од начина како се говори о њима, већ су везани за тај говор, па бисмо чак у извесном смислу могли рећи да ми тек говорећи о њима те предмете на извесан начин производимо. Дилтај је за такав начин говора користио израз *продуктивно опредељујућа артикулација*.

Посебан значај у херменеутичкој логици придаје се *метафорама* као евокативним изразима *par excellence*. Метафора *призива* представу неке ствари. Теза херменеутичких логичара је да без тог (евокативног) израза у извесном смислу не би ни било те ствари. Како бисмо разумели смисао тог евоцирања, потребно је да направимо разлику између самих метафора.⁵ Јозеф Кениг се бавио посебном врстом евокативних израза којима је дао помало необичан назив *изрази средње изворности* [*Ausdrücke mittlerer Eigentlichkeit*]. Ти изрази немају нити дословно нити пренесено значење. Они су тако рећи негде између: иако

⁴ Цитирано према Frithjof Rodi, „Hermeneutische Logik im Umfeld der Phänomenologie: Georg Misch, Hans Lipps, Gustav Špet”, у: Frithjof Rodi, *Erkenntnis des Erkannten. Zur Hermeneutik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1990, стр. 147–167, овде: стр. 156.

⁵ Што се тиче Кенигове концепције принципијелно различитих метафора, упор. Josef König, „Bemerkungen über die Metapher”, у: Josef König, *Kleine Schriften*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1994, стр. 156–176, посебно: стр. 157–167.

не означају нешто дословно, они помажу да се добије представа о томе. Кениг провокативно тврди да без тих израза не бисмо могли ни наслутити о каквом стању ствари се ради. Зато он такву врсту метафора назива *нужним*. Пример такве метафоре је израз *узвишен*. Погледајмо неколико примера у којима се јавља глагол *подићи* одн. *уздићи* (*узвистити*). Учитељ је *подигао* глас на ученика (у смислу: *повисио* је тон). Енергични говор неког војсковође може да *подигне* морал његових војника које очекује тешка и неизвесна битка (могли бисмо рећи да их је његова ратничка беседа узвисила). Али нешто сасвим друго је када кажемо да је Сократов говор пред судом деловао *узвишено*. У првом случају израз *подићи* (*повисити*) употребљен је дословно: могуће је чак измерити (емпиријски проверити) висину фреквенције гласа и тако одредити када је неко подигао глас. У другом случају тај глагол се користи у пренесеном значењу: морал није нека ствар коју бисмо могли подићи, а не можемо је ни измерити. Мада и у трећем случају не можемо рећи да је нечији говор подигао некога или се сâм виноу у висине, ипак он на неки начин ствара утисак у слушаоцима (или касније читаоцима) да лебди у ваздуху и прекорачује низине конвенционалног морала и јавног мњења. Изразом *узвишен* описујемо *дејство* Сократовог говора на слушаоце (читаоце), али тако да тек на тај начин, описујући његов говор, дајемо његово право одређење. Израз *узвишен* је тако према Кениговој терминологији „израз средње изворности”.

Посебно занимљив задатак херменеутичке логике треба да буде промишљање једног израза којим се може описати својство речи да на посебан начин делују на слушаоца – израз који је по тој врсти логике сâм евокативне природе. То је израз *магија речи*. Тако за некога кажемо да је својим говором (у духу темата овог зборника: беседом) *напросто омађујао* своје слушаоце. То значи да је он до те мере закупио њихову пажњу да они нису ни на шта друго били фокусирани осим на предмет његовог говора или пак на сâм говор. (Ханс Липс пише: „Kako netko nešto kaže, to upravlja razumijevanjem toga što on kaže”.⁶) Да ли је пак израз *магија речи* такође *израз средње изворности*? Када кажемо да су речи једног беседника очарале слушаоце, онда наравно под тиме не мислимо да су оне развиле неко натприродно дејство (у маголошком речнику: да су их *свезале*), али исто тако не користимо поређење с неким хипнотизером, па да према тој аналогiji само сматрамо да беседник (језички) дела као да хипнотише своје слушаоце. Некада је (пре свега у паганској традицији) сматрано да речју (или говором) можемо призвати силе или демоне, што би значило да је магија речи (или говора) *реална*. Тешко да ћемо у секуларизованом добу као што је данашње веровати у то да речи заиста развијају неко волшебено дејство. Али не можемо да оспоримо да има заиста ситуација када кажемо да су

⁶ Hans Lipps, *Hermeneutička logika*, pogovor i prijevod s njemačkoga Željko Pavić, Naklada Breza, Zagreb 2011, стр. 98.

нас нечије речи очарале. А то бисмо могли да протумачимо тако да дејство таквих речи није нити чисто физичко нити психичко. Онда бисмо заиста могли рећи да се магична дејства налазе негде између физичких и психичких – а то значи да је израз *магија речи* израз средње изворности. (У том контексту посебно би требало истражити појам *фасцинације* који би имао сличне херменеутичко логичке импликације.⁷)

Израз *магија* овде не треба да се разуме као реминисценција на некадашња времена током којих се веровало у натприродне силе или на могућност да се одређеним физичким или материјалним дејствима утиче на психу неког човека. Магија речи не треба да се помеша с вербалним чиновима или изрекама чаробњака, као оних упућених у свет с оне стране искуства (или неку врсту „међусвета”, „паралелног света”), нити са сугестијама хипнотизера који треба да убеди неку особу да учини нешто што она иначе не би била у стању (свесно) да уради. Херменеутичка логика није нека „магологика” (ако тако нешто уопште може да постоји⁸), а није ни нека пропедевтика за психолошке технике сугестије или аутосугестије. Њој је стало да покаже да се реч не исцрпљује у свом изговору нити у својој референцијалној функцији – она треба да се афирмише у *експресивном* смислу, њена изражајност захтева засебно херменеутичко промишљање. Да нас речи погађају, вређају, узнемиравају, узрујавају, обесхрабрују, паралишу, мотивишу, инспиришу, надахњују, задовољавају, увесељавају, одушевљавају итд. – то лежи добрим делом и у начину на који их неко изговара. Израз развија одређено дејство – то је идеја на којој инсистира херменеутичка логика.

Ако претпоставимо да је и израз *магично дејство речи* метафоричког карактера, с обзиром на то да у секуларизованом друштву са скепсом посматрамо магију и у најбољем случају је сматрамо специфичном врстом дискурса што је у одређеном историјском раздобљу био актуелан (мада већ и онда оспораван), тако да можемо да разумемо њену сврху с обзиром на те посебне временске и друштвене околности – јасно је да употреба тог израза у херменеутичкој логици треба да буде преиспитана. Питање је, с обзиром на Кенигову поделу метафора, ком типу метафоре припада израз *магија речи*? Да ли се ради о изразу потпуне изворности или неизворности – или ипак о изразу средње изворности? Ако се приклонимо данашњем скептичком духу времена, онда ћемо тешко тај израз сматрати непренесеним. Ко би још веровао у то да некога речима можемо да „урекнемо” или да га „опчинимо”? Једино у тотално пренесеном значењу. Онога кога смо „проклели” у ствари смо на неки начин социјално стигматизовали и нпр. искључили га

⁷ Упор. о историјској димензији појма фасцинације: Peter Sloterdijk, *Sfere. Mikrosferologija*. Tom I: Mehurovi, s nemačkog prevela Aleksandra Kostić, Fedon, Beograd 2010, стр. 209–264 (Треће поглавље: Ljudi u čarobnom krugu. O istoriji ideja u polju fascinacija iz blizine).

⁸ Можда код одређених ренесансних мислилаца као што су Ђордано Бруно [Giordano Bruno] или Агрипа фон Нетесхајм [Aggripa von Nettesheim].

као потенцијалног саучесника из одређених ситуација, интеракција и сл. У пренесеном смислу можемо некога на тај начин да „омађијамо”. Али епитет „магичан” је онда редундантан – то можемо изразити и на други начин (евентуално као социјално [прихватљиво или неприхватљиво] дејство речи⁹). Да ли онда израз магија речи може да се пронађе „на средини” између пђла изворне непренесености и оног тоталне пренесености? Када кажемо да је Сократ својом беседом омађијао своје слушаоце, не желимо да од њега направимо чаробњака (мага), што би и било противно његовом филозофском позиву, који почива на умској пракси, али исто тако не желимо само да укажемо на његов говорнички таленат. Сократ је умео дословно својим речима да *преобрази* своје слушаоце – посебно оне у директном разговору с њиме – да их учини макар бољим мислиоцима. *Иронија* и *мајеутика* – то су његове вештине, а не гатање и врачање. Могли бисмо чак рећи да су саме Сократове речи магија, а не оно иза чега стоји нека магична намера. Иако није маг, Сократ уме да омађија слушаоце – јер његове речи *фасцинирају* (дословно: вежу слушаоца за говор), без жеље да то чини њима (он не примењује неку чаробну формулу). Спонтаност израза и адекватност слика (идеја!) којима се служи – то је оно што краси Сократову говорничку вештину.

Па ипак, не треба у потпуности одбацити представу о томе да речи нешто чине с људима, због чега можемо рећи да постоји нека магија у њима. Речи нас претварају, чине нешто с нама, праве од нас друге људе – у томе лежи њихова магија. После прочитане песме или прозног текста више нисмо „исти”. Променили смо се а да ништа нисмо учинили. Реч нас је такла, штавише, дирнула – сад смо под њеним утицајем или утицајем слике одн. смисла што их је у нама произвела. Ми смо дословно *очарани* – иако нас нико није омађијао. Као што је Липс једном за *шлагворт* (дакле, за отрцану реч) рекао да „заслепљује, а да не баца светло ни на шта”, тако бисмо о уметничкој речи могли да тврдимо супротно, наиме, да кажемо да *осветљава* ствари око нас и нас саме, иако сама није извор светлости. И ако под магијом подразумевамо неку посебну врсту каузалног деловања (индиректно деловање или пак *actio in distans*), онда и дејство песничке речи може да се тумачи на тај начин. Идеални су они описи који управо на овај начин приказују дејство речи што их је у својој песми или својој причи изнео неки писац. Метафорички опис овде није неаутентичан, него, напротив, аутентичан опис. Зато има смисла рећи да речи песника развијају магично дејство. Тиме се управо ставља до знања да оне имају евока-

⁹ Некада је уместо о говорним чиновима реч о *социјалним актима* или *чиновима*. Историјски гледано, таква пракса употребе речи своје корене има у *феноменологији* (пре свега оној Адолфа Рајнаха [Adolf Reinach]), дакле, пре него што се појавила теорија говорних чинова. Упор. о тој тематици: Adolf Rajnah, Gilbert Rajl, *Socijalni i negativni socijalni akti*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Akademaska knjiga, Beograd, Novi Sad 2018.

тивни потенцијал, што значи да управо тиме што нешто изговарају, самим тим то и производе. Или, како то Миш евокативно (!) каже: „под додиром речи затрепере предмети”. Речи напросто удахњују живот предметима, посебно онима што се изучавају у духовним наукама.

Магична слика света обично се приписује елементарним заједницама у слабије развијеним или историјски удаљеним цивилизацијама. Херменеутичка логика интервенише против те просветитељске предрасуде и показује да је управо уметност (па чак и филозофија) извориште магијске свести као оне о нечулним дејствима што заокупљају чула и мисао оног који прочита или чује речи једне песме, приповетке, беседе итд. Имајући уједно свест о *дискурзивном* карактеру тог језичког склопа – чиме се спречава регрес у анимистичко мишљење. Уметност даје дигнитет појму магије, не супротно. Који смисао може да има магијска пракса показује управо уметност. Можда се онда може рећи да је уметност одувек била једна форма, можда једина легитимна форма магије као утицања на људе путем обичне речи. У сваком случају, овде нема места за неку врсту оживљавања или чак глорификовања паганског начина мишљења. Магија треба да у виду теорије евокације постане део проучавања логике – оне херменеутичке.

Но ово је само почетак промишљања израза *магија речи* – остаје да се на конкретним примерима одреди у ком (средње изворном) смислу тај израз може бити подесан за опис одређених дејстава. Као што је овде наговештено, та рефлексија би посебно могла да буде од користи на пољу естетских дејстава. Али за почетак треба критички промишљати смисао тог израза и уместо мистификације прибећи логичкој анализи која ће, истина, имати херменеутички предзнак.

Литература

- Josef König, *Kleine Schriften*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1994.
 Hans Lipps, *Hermeneutička logika*, pogovor i prijevod s njemačkoga Željko Pavić, Naklada Breza, Zagreb 2011.
 Georg Misch, *Aufbau der Logik auf dem Boden der Philosophie des Lebens*. Vorlesungen über Logik und Einleitung in die Theorie des Wissens, herausgegeben von Gudrun Kühne-Bertram und Frithjof Rodi, Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1994.
 Adolf Rajnah, Gilbert Rajl, *Socijalni i negativni socijalni akti*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Akademski knjiga, Beograd, Novi Sad 2018.
 Frithjof Rodi, *Erkenntnis des Erkannten*. Zur Hermeneutik des 19. und 20. Jahrhunderts, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1990.
 Peter Sloterdijk, *Sfere*. Mikrosferologija. Tom I: Mehurovi, s nemačkog prevela Aleksandra Kostić, Fedon, Beograd 2010.
 Damir Smiljanić, „Diskurzivitet i evokacija. Forme logosa u hermeneutičkoj logici”, у: ARHE 03 (2005), Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, Novi Sad, стр. 131–145.

Damir Smiljanić

Universität in Novi Sad, Faculty of Philology and Arts

ÜBER MAGIE DER WORTE: EIN BEITRAG ZUR HERMENEUTISCHEN LOGIK

Abstrakt. In der gegenwärtigen Sprachphilosophie wird als bedeutender Aspekt der Sprache ihre Wirkmächtigkeit analysiert. Das bedeutet, dass mit der Sprache nicht nur Bedeutungen mitgeteilt werden und mittels ihrer nicht nur auf Gegenstände Bezug genommen wird, sondern dass man mit ihr auch auf Gesprächspartner und Leser Einfluss nehmen kann. Besonders in der Philosophie der Sprechakte (*speech acts*) wird der performative Aspekt der Sprache unter die Lupe genommen. Aber auch in der hermeneutischen Denktradition macht sich die Tendenz geltend, die sprachliche Macht des Evozierens zu klären. In diesem Kontext wird die Metapher der *Magie der Worte* gebraucht. Worte vermögen es, den Menschen zu verzaubern, ihn zu begeistern, aber ihn ebenso zu verführen. Die Aufgabe des Beitrags ist es, die magische Funktion der Worte zu überprüfen – zu fragen, ob es sich bloß um eine Metapher oder doch um etwas mehr handelt. Der Autor wird sich dabei auf die Vertreter der hermeneutischen Logik beziehen, welche den suggestiven Grundzug des Sprechens herausgearbeitet haben. Statt die Rede über die Magie der Worte zu mystifizieren, soll sie unter hermeneutisch-logischen Aspekten geklärt und für eine Analyse der Performativität der Sprache fruchtbar gemacht werden.

Schlüsselwörter: Performativität, Sprechakte, Evokation, Magie der Worte, Metapher, hermeneutische Logik, Misch, Lipps, König.

БЕСЕДНИШТВО И ТУМАЧЕЊЕ ПОСРЕДОВАЊЕ ЗНАЊА КАО КОМУНИКАТИВНА ИЗГРАДЊА УВИДА У СВЕТ/Л/У ЕСТЕТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Апстракт. Улога коју беседништво има у комуникативној изградњи друштвености није безначајна. Посредујући између знања, веровања и стваралаштва, оно отвара хоризонте разумевања света и превазилази неслободу монологизација стварности. У саопштавању и општењу, кроз наговарање и убеђивање, догађа се и трвење и отпор јавности говора према субјективним склоностима, тако да се посредовање света путем говора збива као усаглашавање са дубљим претпоставкама из снаге егзистенције самог духа који тежи томе да се покаже. Тумачење и разумевање света у духовним наукама евокативно прилази његовим претпоставкама, а дискурс дубинских извесности тиме бива барем разговетније назначен, ако већ само његово откривање и није у потпуности могуће.

Кључне речи: беседништво, друштвеност, евокативна логика, снага егзистенције, истина духа.

Беседништво у свакодневной употреби значи нешто пригодно и готово занемариво у погледу одлука о предузимању озбиљних послова. Епитет „реторичност” се обично употребљава тако да означава тек неко необавезно „причање прича”, а постављања „реторичких питања” као да завршавају код озбиљних започињања и повлаче се у сферу успутности. Међутим, промишљање садржајних оквира стварних могућности „причања прича”, или наративног елемента у расправи, и није толико занемариво, као што се на то уобичајено гледа. „Причања прича” такође носи њему својствену логику и наслутљиве моменте погађања истине, која у посматрању ствари напосто може да има значајну улогу у излагању. Ми се присећамо ствари које су нас на овај или онај начин задесиле, прецизније, сагледавамо њихову појаву и домет распространости, оцењујући и трвења која су побочно на њих деловала,

као и саме критеријуме појављивања у другачијем светлу. Протенције представа које су нам испостављале одређене слике стварности имају и своје скалиране ретенционе моменте који те слике мењају, тако да знамо оно што је знатљиво на приближнији начин. Ако и не можемо да региструјемо тзв. „праимпресију” која нас задешава, у сваком случају можемо да одржимо мисаони однос према импресивном прагу који на овај или онај начин чини предметност приближнијом. Знања о приближности чине се мање тачним, па су управо реторичке изјаве и описи они који су кадри да те измене региструју, извршавајући преслагивања која приближније усклађују са знањем из умног захтева за истинствовањем. Међутим, знања у виду техничких упутстава за постизавања одређених очекиваних ефеката речитошћу сигурно нису довољна. Оприсутњења ствари употребом речи у том смислу поседују извесну наивност, тако да се у представљањима оно представљано задржава као онтолошки условно дато, јер ту функционише и амбијент уверљивости путем присуствовања елемената из субјективности духа, његових дубина које је теже образлагати него испољавати. Дух евоцира предметност путем осликавања и указује на реалне основе који нису само хилеморфизована слика стварности, него и шири оквири реалности које реконституише претходећи оквир могућности које се пружају. Тако је при-суштаствено постојање „тутство” (*Daheit* као оно „ту и овде” у опстанку: *Da-Sein*), које одваја типолошке структуре од предметности суптилним закорачивањем у свет могућег (оног што битише пре емпиријски проверивих датости), као и изворнијег, што уобичајено именујемо откривајућом, продубљујућом и стваралачком цртом егзистенције. Управо су евокативни искази ти који неку ствар само назначавају или дају њене обресе, па то што они значе није у потпуности изразиво обичним речима, а ни научно нормираним појмовима.

У свакодневном животу постоји драж неких ствари и догађаја са којима се сусрећемо, а које немају свој дискурзиван израз, него тек претензије значења. Предмет под „додиром” речи просто затрепери и добија метафорички израз, са којим постаје погодан да се њиме изрази сама ствар, тј. постаје погодан за евокативан начин изражавања. Овим „призивањем предметности” остварује се њено присуствовање које је плодно тло за изградњу духовних наука, наиме, оних које се баве философијом околног света и живота с њим.¹ Свет је у том смислу валенција светала и светлосних степена испољавања силе духа.

¹ *Umwelt* назначавала стављеност у однос, ситуативност по по-стављености појединца према општости. То је избило на видело према спору из Гетингена, са истицањем евокативне логике као протумачивог услова егзистенције. Фактичност опстанка се разложила према знацима достигнутом у дилтајевској струји философије живота и улози логоса у аналитици опстанка хајдегеровске херменеутике битија и времена. Логос као говор је ту постао вирулентан појам (коронарно планетаран у философским круговима), постављен у дубинску напетост спрам јавног говора ништва и језичких знања. Дилтајевска струја философије живота је херменеутику

Евокативне форме с тим ваља да се нађу и у области естетског обликовања, нарочито у поезији, али такође и у метафизици и религији (поготово у хришћанском православљу), као и у духовним (хуманистичким) наукама. Када Аристотел у спису о историји животиња сачињава поређење непокретних делова који су услов за кретање (кључна кост), а његова физика је друга наука о кретању у мировању, он евоцира мисаону слику или представу која би могла да се односи и на првобитног „Непокретног покретача“, за Којег у Метафизици (Ламбда) није јасно да ли је у једнини или множини, мада вербално завршава са хомеровском изреком „Није добро да мноштво влада, један нека буде владар“. Евокативним изразима песник дочарава неку слику, драж неких околности или симболику неке ствари, у којој пракси на видело излази „подтеоријски“ и „преднаучни“ однос човека према стварима. Међутим, њихова предност је у целовитости или унутрашњој логици која је идиоматска, али и упечатљива, тј. преноси слику енергија живота и његових догађања у свим полозима и преокретима. Поготово у религиозној пракси, евокације имају улогу указивања на стварност која измиче у исказним формулацијама позитивистичког, чисто дискурзивног поимања, а до којих доспева рационалност позитивистичких наука.

У том смислу може да се усвоји и постулат да оно што је неисказиво отуда не мора да буде и неизрециво, јер се оно налази на његовој крајњој граници коју прелази евокативан исказ, па се тиме омогућава посредујуће сазнавање приликом стварања слике или постављања представе о специфичној предметности. Светиње на тај начин „топи-ком корака“ могу да уђу у говорни контекст без бојазни да ће их он прогутати у свом току, или пак осујетити наплаћивањем секуларизационе таксе на граничном прелазу у свет профаности. У том смислу, предмети евокативних исказа и они из духовних наука имају оно што им је по природи заједничко, а то је очување целовитости суштин-

фактичности говора тумачила као пут ка логици која није тек бивствени карактер феноменологије опстанка или огољени „егзистецијал“, него, као хераклитовски пратемељ обухватности душе, повезан са животом и околним светом. Ситуативност промишљања и делања субјекту је ту намењивала различите задатке или чак „пројекте“, како у свету уметности флукуише тај појам до нивоа епидемије. Методолошки сагледавано, у питању је и извесна „реторичка логика“ што се тиче тзв. „топике корака“, различитог типа од аналогног и конвенционалног начина закључивања, датог према односу смисла и значења речи. Она подразумева ревалоризацију оног смисла којег испоручује „свет живота“ у целовитом захватању самих његових претпоставки (који им је давно назначило византијско беседништво, додуше и без прегледног описа „топике корака“), превазилазећи препоручене технике исказа у прожетости са оном логиком која може начелно да се именује евокативном, према гетингеншкој традицији, а то је заправо била и платоновска дијалогска намера, остварена у правцима развоја византијске омититике. Могли бисмо отуд рефлексију на дато стање да назовемо и топологијом, тј. феноменолошком херменеутиком размештаја ствари у свету живота из обухватних претпоставки његовог битија.

ских момената излагања. За разлику од предмета дискурзивног исказа, који су објективистични и не подразумевају смисао властитости за појединца, предмети евокативних исказа значе нешто сами за себе, делују карактерно или имају „неко сопство”, тј. себи својствен начин да људима открију извештајан смисао. Утолико се реторички моменат усмереног „причања прича” приближава постављању тзв. „херменеутичких ликова” у модерној херменеутичкој логици, због чега се то може сматрати и одређеном философијом реторике у савременом луку филозофских достигнућа. Свет, додуше, одише силиним „причања прича”, али нису све приче једнаке ни по форми ни по садржини, па естетички моменти лепог, узвишеног и усавршеног (доброг у смислу успелости из погађања усиолошког домена света живота) ту играју пресудну улогу, која, чак и када се занемарује, не губи на својој актуелности...

Када је Георг Миш (1878–1965) узнастојао да на трагу размишљања Вилхелма Дилтаја, родоначелника модерне херменеутике, такве евокативне предмете именује „херменеутичким ликовима” (*hermeneutische Gestaltungen*)², који су у стању да задрже изражајни карактер чак и када постану предмет научног изучавања, такви тумачећи облици су добили разложну снагу да се активишу, јер им је заправо истакнут хеуристички смисао за даља истраживања. По њему је задатак рада на духовним наукама истакнут отуда што је напор да у својим појмовима очува тај карактер евокативности јединствен, па се освешћује ситуација по којој сам процес терминологизације може да им одузме ту снагу. Како у оквиру духовних наука ту улогу може да преузме херменеутика философије живота, он је захтевао да се херменеутика угради и у логику као свеобухватну теорију знања према топоцентријским говорним правилима. Утолико у њој имамо чисто дискурзивне и промишљане елементарне, али које су и с ону страну баналне исказивости и необјашњивог, према евокативним именовањима чија би се предност састојала у томе што би са њиховим очувавањем херменеутичко-логички приступ могао да се покаже као свеобухватнији и ближи истини. И Карл Јасперс је у свом позном периоду доспео до увида да примордијале структуре света као метафизичке ентитете не захвата у довољној мери дискурзивитет аналитичке логики, који сачињава основ за тек просечне научне синтезе, држећи да га треба проширити на логички шифроване исказе, који су ближи свеобухватној димензији систематизације логики духа. Зашифровавање пружају граничне ситуације.

Конфигурација исказа, која је давала убедљивост, одвајкада је припадала беседничком умећу с којим је проналажена формулација што је нудила осећај веће приближености ствари о којој се казује. Реалност достигнута у том осећају увек је нудила далеко више материјалија

² *Filozofijska hermeneutika: XX stoljeće u Njemačkoj*, Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 1988. /Misch, Georg: *Evocirajući izraz i hermeneutička oblikovanja*, str. 99–113; *Hermeneutička crta u filozofskoj logici*, str. 114–127/.

за оне научне синтезе које су се трудиле око проналажења реалније духовне стварности у односу на оне које могу да се затекну у непосредној датости егзистенције.³ У том смислу „туство” егзистенције није ни изблиза исцрпљено дескрипцијама протенцијалних представа струјања свести тзв. непосредне егзистенције душе, самосвести когитативног јаства или голог опстанка неке личности. Мада су такве „онтолошке слике” наизглед „реалније”, оне су заправо дефицијентне с обзиром на захтев за истинствовањем и очовечивањем, као остваривањем супстанцијалних запретаних слојева изворних значења, дубински искуствовањих у мишљењу према суштинотворном хоризонту света живота. Намерна застрањивања не почивају толико на самој беседничкој форми колико на снагама убедљивости које почивају на интересима, а који су у стању да одстрањују претпоставке могућности слободе показивања оног у исказивању саопштеног. То не значи да самим тим „умешаност у ствари” аутоматски води затајивању, него да то чине неразликовања у кретању поимања, или анонимизације појавности у појавама које се назначавају. Премда је према прајаствености субјекта у изворном временовању показиван углавном презир с обзиром на разумевање трансценденталнологодичких аргумената из окасионализму склоног крила

³ Утолико онај грдни спор око битија као таквог има и своје наличје, када у уводу студије *Битије и Време* (Heidegger, M.: *Sein und Zeit*, M. Niemeyer, Tübingen 1984, S. 12), он каже: „Бивствујуће јест све о чему беседимо, шта мнимо, према чему се овако или онако држимо, бивствујуће јест такође и оно шта и како ми сами јесмо. Битак лежи у дабитку и такобитку, у реалности, предручности, састоју, важењу, тубитку (опстанку), у 'има' – 'оно даје'... Израда питања битка, према томе, казује: чињење прозирним једног бића – оног испитивајућег бића – у његовом битку. Испитивање тог питања је као модус битка једног бића и само суштински одређено полазећи од оног о чему се у њему пита – од битка. То биће које ми сами свагда јесмо, и које између осталог поседује могућност битка и испитивања, терминолошки захватамо као тубитак... Битак је свагда битак неког бића...” (прев., 2007., стр. 26–28). Веома профињеним медитацијама је то добро истакао Еуген Финк, пружајући сведена мисаона објашњења: „[...] зашто мислилац који је сковао појам постојања (das Dasein – тубивство) за људску егзистенцију, зашто је Хајдегер (Heidegger) прве начелне одредбе управо свога темељнг појма успоставио на тлу једне логике формалних обавештења о структурама свагдашњости и о 'свагда-мојости' говорио као о фундаменталној структури постојања. Ово питање није само методолошко, оно циља у срце наше егзистенције, имплицира одлуке о слободи, друштвености, о осамљености и заједници” (Еуген Финк, *Основни феномени људског постојања*, Београд: Нолит, 1984 /прев. А. Буха/, стр. 63). Свакако да је то повезано са његовим убеђењем да: „Нисмо још умакли 'објективизму' у односу на људску егзистенцију ако се сада њихове структуре [постојања уопште – А. П.] хоће да фиксирају просто с 'окасионалним' терминима [...]. Она нам је [садашња садашњост] увек такорећи као кривотворена и прекривена – и то наметима смисла, који потичу из самог тог живота, и којима се овај такорећи стално одриче од своје једнократности и држи се у једном медију схватања у коме је свагда један међу другим животима” (Еуген Финк, *Основни феномени људског постојања*, Београд: Нолит, 1984 /прев. А. Буха/, стр. 56–58).

феноменолошких разматрања (тзв. ситуативном херменеутиком, која просечном чулношћу ограничава дијапазон опажања са претеченошћу самим временом и утолико већ препарисаношћу за употребу), јасно је да није наивна позиција појмовних приступа.

Посебну „херменеутичку логику” замислио је и саставио ученик Едмунда Хусерла, Ханс Липс (1889–1941), инспирисан и Хајдегеровом егзистенцијалном онтологијом, а развијајући је у његовој стилизацији кроз тематику зависности људског мишљења и говора од конкретне ситуације.⁴ Критикујући формалистички приступ феноменима, који су разум постављали у апстраховању од људске ситуације ради добијања наводно „чистих” форми, Липс је захтевао да се „морфологија суда” замени „топицом корака”, у којима се егзистенција остварује, а како је сама њена ситуација „недокучива”, говор је тај који истиче по чему се она артикулише, с обзиром на саму ситуативност. Из „туства”, бивања ту и овде, непосредне намрлости егзистенције у свему ономе што усолошки претпоставља, само реторичко мишљење, са својим путевима убеђивачког образлагања, сачувало је свој значај у упућивању на топику и данас, будући да су тиме прекорачени оквири модерних представа о неупитности уопшених научних судова. У том смислу је свака реч и реченица, остварена дикција и назначени исказ, нешто што је ограничено на основу неограниченог, што је структурна датост с обзиром на целовитост збивања. „Топика корака” је логичка артикулисаност која неометано одређује наше практично просуђивање, тј. одређује оно на шта се одлучујемо и опредељујемо мњењима, а тиче се нас самих. Такву логосност логике одликује и интерсубјективност, јер је *λόγος σπμαντικός* тај који не служи само за означавање нечега, него и за упућивање, у смислу стављања до знања ближих објашњења, или такав да то подразумева и прагматичну димензију сналажења у ситуацијама свакодневног живота, а које увек подразумевају баратање са стварима. То баратање са стварима у коме се оне „преиспитују” представља остваривање егзистенције, у којој човек долази до самог себе, или барем ступа у ближе односе са самим собом. Реторичка средства изражавања овај контекст размишљања увелико већ имају у припреми, тако да карактер успеле убедљивости бива довођен у суседство са успелошћу доказивања, чинећи онај оквир тумачења и разумевања ствари који готово да извршава и замисао херменеутичке логике, како је она постављена кроз превазилажења психологизма код Георга Миша, зета Вилхелма Дилтаја, оца савремене философске херменеутике.

Отклонивши се од безваздушне ситуације мисаоне изолованости у самодовољним логичким формализацијама, Георг Миш се упустио даље у озбиљнију анализу логичких претпоставки када је наложио истраживање логичких форми у контексту радњи, где се захватају и са-

⁴ *Filozofijska hermeneutika: XX stoljeće u Njemačkoj*, Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 1988. (Lipps, Hans: *Formalna i hermeneutička logika*, str. 129–153).

ме њихове претпоставке, те их сагледао као антиципације које измичу рефлексiji, откривајући тим херменеутичким средствима скривене мотиве у које се мисао заплиће, тако да у њима оставља човека затеченог и неспремног на разрешавања. Свакако да је то антиципативно континуисање Дилтајеве дескриптивне психологије на спекулативној равни, која онда из онтолошких углова посматрања извршава критички задатак превредновања домета самих онтолошких утемељености, тј. кроз карактер силе егзистенције, остварујући на један самопрегоран начин опробавања издржљивости уведених претпоставки кроз искуство примене на себе самог, нуди и дивергентна логичка решења у интерпретацији.

Херменеутичка логика је тиме добила задатак да открива рефлексивне форме накнадног освешћивања ситуативних радњи, дакле, да указује на оно што се одувек чини, али се не рефлектује. У том смислу се показивало да и друге теоријске струје мишљења (егзистенцијализам или прагматизам), могу да утичу на профил логичке теорије, која жели да буде алтернатива формално-логичком истраживању. Она је у том смислу корективна, тј. обавља задатак откривања пропуштених момената као чинилаца сагледавања јединствености ситуативних одређења, на путу уопштавања и утврђивања исправности казивања. Ортодоксност је легитимна у тако виђеној ортологији, јер објашњава перспект као пут на коме се налазимо, једнако као и хоризонт и перспективе тумачења тих позиција.

Са промишљањем одређеног утиска, те разликовањем реченичних форми и контекста, дакле, апострофирањем и доживљајне стране утиска унутар „животног појма” /*Lebensbegriff*/, проширивао се и хоризонт логичности логике на свет живота, са којим је утемељен с обзиром на контекстуализацију феномена логоса у ширем оквиру разумевања самог живота и смисла егзистенције. Зоолошком кругу логике живљења претходи биолошки круг са пнеуматолошком основом устројеног поретка стварности, тако да је свет живота израз јединства стварности која га омогућава. С тиме следи и проширење логичког домена разматрања, чиме се улази и у обухватност тематизовања не-језичких изражајних форми (нелингвистификованих елемената исказивања), као што су одређени утисци из гласовне гестикулације и тоналних варијација, једнако као и телесни покрети и описи физиогномским и уопште органским средствима постојања. Реченице и искази, као форме блиске суду, али које се формално разликују (по Хансу Липсу, то су питање, молба, савет, изреке, афоризми...), такође би требало да се нађу као тема логике ради њеног употпуњавања, по аналогiji са допунама класичних логичких форми оним естетичким формама из „времена душе”, као слободним духовним покретима у механизованости временском заробљеношћу у кавезу измакнуте егзистенцијалне претеклости. Не само ретенцијалним и протенцијалним асоцијацијама, чије модификације се дотичу и маштовитошћу опреманих предста-

ва о стварности, него и катеховањем евокативних положаја особина временитости времена у свету живота, тзв. „општа места” постају далеко загонетнија него што се то услед фреквентне употребе може и помислити, а и кад се помишља, не осмишљава довољно. Како би област логичког истраживања могла да се прикаже у пунијем обиму, Георг Миш је предложио разматрање дискурзивности /Diskursivität/ као општег имениоца свих логичких (и језичких) форми, тако да су дискурзивне материјалије према природи остале у потребитости да их допуњавају оне евокативне. Евокације, присећања кроз призиве, пре свега оживљавају временост света живота која се приближава аутентичности или фактичности оног што се појављује у себи сходнијем светлу давања. Тако се, са разлагањем структуре говора, добијао и увид у феномен дискурзивности и његове диференцијације у хоризонталне и вертикалне структуре, а једнако тако и у димензије њихових значења у јединству стварности. Сам Миш је сматрао да се вертикална структура односи на рашчлањивање у гласовну артикулацију значења и предметности, односно смисла, док је под хоризонталном структуром имао у виду сам процес говорења, тј. след речи којима се граде реченице, отуд што се речи надовезују једна на другу, једна реченица на другу итд., сачињавајући оквире јединственијих значења.

Од значаја за умеће беседништва и философију која би га утемељивала било би важно да се нагласи како је ту говор виђен као рашчлањива целина, не само континуираног линеарног развоја или композиције, као просте суме својих делова, него и као дискурзивност јединства у мноштву, тј. његово дијалектичко јединство (што је древни Платонов увид из *Државе* /506б/). У јединству раздвајања и спајања показује се да је говор синтетичке структуре, јер настаје иманентном синтезом делова, која и значи његову меродавност (епистематичност), тј. разлучену, донету и исказану меру ствари с обзиром на оно што јесте. Ту би однос између реченице и речи по хоризонталној структури био такав да би речи као делови претходиле реченичној целини, која је ту дата пре речи, заправо као одређујући контекст у који се речи расподељују. Теоријска реченица има сличност са дискурзивним изразом, јер за њу и у универзалном, као и у партикуларном значењу, и независно од контекста, важи принесени смисао, као што и сингуларна реченица има и практичан карактер, мада се у њој не исцрпљује према усолошким претпоставкама.⁵

⁵ Истинитост реченице „постоји дрвеће” не поставља даље херменеутичке захтеве, јер нису потребне допунске информације да би се она утврдила, будући да је доказно оправдана када се опази било какво дрво као датост, где само опажање може да буде спорно, док реченица „Александар је плав” може да важи у зависности од информације о коме се заправо ради, тј. ко је тај ко носи име Александар (време и простор граде поједине личности, премда их биолошки разара у индивидуалности, јер коначност заправо и није оно што је начелно обликује).

Премда функцију евокативне форме углавном преузима метафора, њу може да замени и нешто што је обично не представља, или се оставља као подразумеван контекст, што је у беседништву честа пракса. Употреба синонимичних израза често може да значи и неоправдано самосадржавање појмовних значењских видова, тако да је и Аристотел у својој херменеутици препоручивао паронимне изразе као оне што разликују ствари остајући при њима, а што у његовој усиологији значи и већу прецизност њиховог дефинисања, када се метафоре суспендују на погођена значењска одређења. Садржинска разлика у том смислу не истиче се пред формалном, јер формална разлика међу метафорама указује и на различитости одређења.⁶ Ако је реч о неком човеку који „сјајно изгледа”, ту је метафорична употреба синтагме логички аутентична, јер људска личност може да засјаји изнутра, показујући душевно збивање чији је онда она израз, док „сјајни резултати” немају ту аутентичност јер они могу да засијају тек пред погледом који их разумева, а не и сами од себе, попут Сунца, за било кога ко има здрав очњих вид. У том смислу примордијалне метафоре су израз означавања предметности и уједно начина њеног могућег виђења, чиме се отвара могућност да се зна за ствар која се њима изражава (сјај је нешто што подразумева чулну скаларност присуства светлости коју региструје чуло вида, али сјај изгледа неког човека означава и нечулно дејство које се у њему запажа). С тиме су и за Георга Миша сви искази који описују естетска дејства били метафорички, односно, били такви искази који дозивају нечулно у предметност као евокативне форме, чиме су попримали изворни значај и даље могу да важе.

Служење евокативним средствима подразумева ону употребу у којој естетско дејство долази до себе, тако да побуђује пажњу кроз сликовиту употребу описа ситуација, када се то чини на умесан начин, а то значи додирује, буди и погађа, на шта добија и повратни резонантан одговор, као неку врсту „озвученог” узвраћања. Тиме евокација бива, као методски поступак, средство исказивања мисли, па је то и незаобилазан услов разматрања како логичара који се бави херменеутиком, та-

⁶ За илустрацију може да послужи употреба глагола „бацати”, који сам по себи узет није метафоричан. Тај глагол, употребљен у синтагми „бачен у живот” или „некоме нешто пребацити”, поприма функцију преносног смисла која подразумева трансмисију чулно опажљиве предметности ситуационог карактера, јер у нама дозива слику предметности о којој је реч. Ово „дозивање”, или евокативна снага формирања пожељне првобитне слике, заправо ништа не пресликава, не збива се на основу подражавања призора чулно опажљиве секвенце контингентног значења, него свој контекстуални смисао конституише пре-скоком у изворније значење смисла оног што означава. У ком смислу тај скок и успева, то је предмет истраживања захтевног историјског упуштања у садржаје поимања, тако да тачке трвења никада нису ускладиве непосредно, али подразумевају контингенцију која их у континуацији преноси даље од уобичајених смислених повезивања. (*Filozofijska hermeneutika: XX stoljeće u Njemačkoj*, Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 1988. /Misch, Georg: *Evocirajući izraz i hermeneutička oblikovanja/*).

ко и естетичара који се бави уметношћу речи. Реч у том смислу располаже могућствима која су усмерена против једностране идентификације речи по служби сигнификату, јер има тежњу да са означавањем својстава речи које нису тек у служби означитеља, и тиме секундарног слоја говора, достигне и идентификације које су у стању да мењају погледе на обличја стварности, те да јој изненадно додељују још невиђене њене облике и садржаје. Речју се не казује нешто тек ситуативно функционално, него и оно што превазилази оквире повезивања једне ствари са другом (рутинске функције, техничка обделавања), тј. тиме се погађа и изворнији смисао. Свакако да се тиме није желело инсталисање вештачких норматива као прибегавање тзв. „примитивним мисаоним формама” и архајским техникалијама, као некаквим „формулама” чаробњачких моћи, мада таква актуализација предметности са таквим приступима дели природу „очаравања” и „дочаравања” ствари. На то је посебно скренуо пажњу Ханс Липс, када је за ту област издвојио и неке форме које се још увек користе и у свакодневном животу (за које су примери употребе оракуларни речник „обећавања” и „клетве”), ограђујући се од мистификације њиховог пласмана у квалитете реалности, кроз погрешна прецењивања граница речи и њених учинака. Он сматра да је довољно уочити акцентовања њених усмеравања, тј. модификације према темељним структурама појмовне силе језика. Говорни акти имају своју улогу у теоријском дискурсу према дејству саме речи или реченице, што отвара поље мотивационих значења у егзистенцијалној сили живота, као и у сходним антрополошким ситуацијама које одвајкада репрезентује реторички приступ стварима. Обећања су у политици данас вазда „реторичка питања”.

Херменеутичка логика је овим уочавањима зацртала логичку теорију дискурзивних и евокативних пракси која је алтернативна формализму специјалистичког схватања појма логоса и логичности, јер је већ испустила обиље његових разноврсних форми и њихове нијансе. Одвајкада интереси у политичком беседништву изазивају пре очај неголи дивљење. Међутим, као важан реторички елемент, овакав методолошки приступ отвара и другачије могућности виђења саме онтологије, философије језика, науке и видова сазнања. Кретање херменеутичко-логичких размишљања у разним правцима допушта и могућност да се логичка тематика прерасподели у више области казивања, тако да кретање логичке рефлексije кроз разликоване слојеве бића и мишљења допушта прелажење са једне равни на другу, чиме они постају доступни и другим дисциплинама и правцима разматрања. Универзалност је ту засигурно претензија која се не одбацује, јер концепција формалних модела обухвата ситуативне карактеристике света живота, а његове „формализације” претпостављају проучавања формалних разлика у реченичним исказима и дозивајућим–призиваним облицима казивања, тако да не следе тек граматичко-синтаксички или конгруентни модел типа нарације, него и онај далеко обухватнији модел,

самог стила изражавања и унутрашње композиције. У том смислу интерпретативна реалистичност сеже далеко дубље у јединство стварности, обухватајући и идејни хоризонт као хоризонт јединства појма и реалности. Таква философски осмишљена логика није тек обична алтернатива суженим хоризонтима доминирајуће логистике аналитичке философије, него је и интерпретативна критичност према реалности у проучавању самих мисли као садржаја мишљења, као и допринос науци која се не ограничава на физикализам и декоративност психологизација.⁷ Зашто би, уосталом, таква ограниченост морала да нам буде судбина?

Мишљење, које се држи мисли и садржи их, може да се схвати и као обликовано постављен садржај, па је сам процес којим долазимо до мисли онај који садржи својствене форме, тако да подразумева ње не више и ниже равни према тим припадним садржајима. Околности формирања садржаја могу да буду разне, али са применом феноменолошке редукције можемо да их сводимо и на основне претпоставке. Одрживост форми мисли у том случају значи налажење њихове границе путем таквих начелних форми, а регресивност у том погледу не би морала да буде ништа неочекивано у мислима као изразима мишљења. Херменеутичка логика заправо прати те форме као изразе, допирући до генеричних ситуација у којима се откривају универзалне форме и изрази као компетентна становишта универзалности категорија. Утолико су и објашњења о томе шта уопште и значи то да се мишљење изражава, те шта је субјект самог тог изражавања (у којој мери се оно одвија само од себе, као у изјави: „на памет ми је пала мисао”), природно уследила из самог језика односно знаковног система. У том смислу је херменеутичка логика кроз размишљања о беседничким праксама постала и логика мисаоног изражавања кроз евокативне, мимичке гестове у изразу, који уз њега належу и ближе га објашњавају. Унеколико то наликује и симболичком систему назначивања, или пак оном у обичном језику када се практикује, јер прати мисаоне изразе који му се налазе у основу. Разумевање мисаоних изрази тако је могуће и кроз својственије приближавање њиховој садржини, са чиме је обезбеђен и допунски неоспоран квалитет у акрибичности разматрања, те се научно обогатила перспективност и њихова ситуативна тачност. Извор одређених мисли налази се ван фокуса разматрања ако се не уочи његова скривеност на основу утиска из одређене ситуације, приликом проучавања проблема који се узимају у обзир. Ту је такође од значаја и осећај који говори или барем упозорава, а чиме и наговештава другачију могућност, допирући до граничног оквира датости где га мишљење „слуша”.

⁷ Тај хоризонт је репрезентативно зацртан у Хегеловој *Науци логики*, као и у позном додатку у *Beweise über die Dasein Gottes* (Предавањима о доказима за опстанак Божији). Одличну аргументацију у прилог тој тези пружио је Иљин, Иван Александрович (1994): *Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека*, Санкт-Петербург: Наука.

Појашњавање мисли и поједностављивање размишљања збива се и путем слика које се јављају у самом процесу мишљења, али и путем представљања суштине неког мисаоног процеса у типолошким формама размишљања, при чему су од помоћи и преносна значења или скраћена поређења, а чиме се отвара и пут трасовањима универзалнијих форми за мисаоне теорије. Утолико и артикулација искуства мишљења у историји логичких истраживања након Канта показује оне склоности које воде крајности. Једна је нагли развој формалне логике (јер је он увидео компетенцију епистемолошког империјализма силогистике као суспензије метафоре на знаковну одређеност), а друга је трагање за алтернативним формама логичког мишљења. Утицај тзв. математичке логике ту је био пресудан, мада и заводљив, па се дискурс формалне логике развијао у подражавању оне која је својствена математичкој науци, јер је задобијана кроз јачање идеје логичке синтаксе и формализације језика, формирајући и симболичку логику као самосталну дисциплину, која се сасвим одваја од проблема бивствовања знака (што је и за самог Аристотела недовољна упућеност у погледу захтева за потпуношћу), али и од карактера саме симболичности, која би требало да додацује, спаја, повезује ствари у шире целине.

Кантова концепција трансценденталне логике, која је подразумевала њену употребу и ван оквира пропозиционално формализованог мишљења, утицала је на развој истраживања разноврсних типологија виђења садржаја реалности и датости феномена, а то је водило ка заснивању разних видова тзв. „материјалних логика” (од материјалистичких до трансценденталних са трансценденталним материјалијама). Она је код Канта, Фихтеа и Хусерла била трансцендентална, код Хегела спекулативно-дијалектичка, сазнајно-теоријска код новокантоваца итд. Тако је у извесном смислу свака логика формална, будући да задржава мисаони хоризонт који је омогућава у оформљавању, по извесном степену рашчлањености, а разлике потичу од постављања циљева који се достижу, до умне воље која таквим пројектом управља, тј. опредељује виђења начела и узрока стварности.

Херменеутика као промишљена традиција беседништва није имала за циљ одвајање од философије, мада је поимана кроз разлику према природонаучној методи истраживања. Логика те самосталне методе духовних наука била је *sui generis*, она коју те науке изискују у интерпретацији текстова као духовно-историјске документације, те самог света и смисла постојања у њему, као и самог бивствовања уопште. Вилхелм Дилтај је и инаугурусао синтезу философије живота и херменеутике, постављајући проблематику живота као сложеног текста, која се разрешава кроз разумевање његових израза и значења. У том смислу, онда, не чуди ни то што се сам живот у таквој философији схвата као сложени текст који ваља да буде тумачен, како би се адекватно разумео, јер би без тематског хоризонта укључивања логике у излагање она остала ирационална. Развијање те мисли спровео је Георг Миш, са об-

јављивањем монографије *Философија живота и феноменологија*, у Гетингену, 1930., утемељујући њоме тзв. херменеутичку логику.⁸ Са Кантовом критиком доктринарне метафизике и Хегеловим поновним прихватањем метафизике у своју дијалектичку логику, постављао се задатак моћи уобличавања науке која потиче из „логичке енергије” сазнавања познатог у неутемељености живота, у његовом свеудиљном простирању. Онај који сазнаје је интерпретатор који нема само топику чисто теоријског сазнајног става, него, као припадан тоталитету живота у коме учествује, он има и његово искуство. У том смислу је испостављена логичка претензија на једну обухватну теорију знања добијену разликовањем дискурзивних тврдњи и евокативних исказа, која и феномену неисказивог подарује логички смисао.

Појам такве логике почивао је на критици традиционалне логике до Канта, са захтевом да се она контекстуализује (да буде смештена у контекст живота), да покаже генетску анализу логичких феномена. Да би то било могуће, нужан услов је био укидање примарности чисте теорије извођене из јаства сазнајног субјекта, спровођењем заснивања „формалних” логичких категорија на „реалним”, те утврђивање степена реалности са разликовањем дискурзивне анализе и евокација у мишљењу. Тиме се доспело до тематизације пред-рационалних знања, чији је израз био пронађен у надређеним ставовима животног искуства, као облика животне мудрости из „погледа на свет”, религије и поезије. *Lebensphilosophie und Phanomenologie* је настала као студија која је бранила Дилтаја од феноменолошких оптужби за „мимоилазећа приближавања”, кроз критику Хусерла и Хајдегера, јер се појам бивствовања није узимао на одговарајући начин према оном Аристотеловом, тј. да је бивствовање оно што јесте по суштини (биће), него да је артикулисано у прагматичном и контрапродуктивном несуштинском односу⁹. Још у студији *Die Idee der Lebensphilosophie in der Theorie der Geisteswissenschaften* (*Идеја философије живота у теорији духовних наука*, 1924.), Миш се залагао за проширивање логичких фундамената који би могли да допринесу продуктивном превазилажењу супротности између природних и духовних наука. То проширивање он је спровео и у својим предавањима о логици – *Der Aufbau der Logik auf dem Boden der Philosophie des Lebens* (*Изградња логике на тлу философије живота*, 1927–1934), продубљујући и систематично развијајући Дилтајеву рудиментарну идеју логике философије живота, са резултатима антропологије, психологије, биологије и науке о језику, доводећи их до

⁸ Премда је тек у 20. тому издања целокупних дела, из нацрта његове *Базелске логике* (§27, о интуицији), чини јаснијом и кохерентност систематичуће целине као план рада, он је видљив и одраније – *Georg Misch, Lebensphilosophie und Phänomenologie: Eine Auseinandersetzung der Diltheyschen richtung mit Heidegger und Husserl*, Stuttgart: B. G. Teubner, 1967., S. 53–72.

⁹ Види и Х. Г. Гадамер, „Херменеутика и Дилтајева школа”, у: *Хегелова дијалектика*, Бгд.: Плато, 2003, стр. 313.

херменеутичке философије логоса као јединства мисли и речи, тј. мишљења и говора. То је и јединство „мисаоности и недокучивости” које евоцира Хераклитово поимање логоса, које, по његовом мишљењу, није била уважавана у традицији логике од Аристотела до Канта.¹⁰ Слично схватање појма логоса као јединства казивања и мишљења заступао је и Хајдегер, такође са захтевом за рехабилитацију античког појма логоса, како би се доспело до испуњења „исконског” задатка логике (сам Миш, иначе, пребацивао му је егзистецијализацију логике по модусу самопоказивања као фундаменталног значења ума).¹¹ Међутим, различитост у приступу потиче отуд што је конституција самосвести унутар умности извођена и мисаоним и чулним смислом датости човековог историјског опстанка, где феноменолошке редукције ограничавају и потамњују смисао фактичности.

Онто-логика по таквим виђењима не сме да се ограничава само на анализу суда као чисто дискурзивне форме, него треба да се има у виду читав распон логоса, од елементарних изражајних форми, попут израза лица и деиктичких мимова (показиваних гестова или праксеолошких језичких мимова), језичких исказа у радњама и покретима, до типа формулација које се практикују. Дакле, читав низ елемената говора кроз речи и реченице, све до сложенијих дискурзивних форми у формализацијама тврдњи и готових исказа, као и евокативних исказа о реалитету. У том смислу је свет у коме живимо заправо свет израза, јер је то универзална форма са којом се логика изграђује, која своје трагове и значења има и у анималном свету. Стога се и успоставља првенство разматрања изражајног покрета (афективног, мимичког израза, чије је значење могуће непосредно опажати), јер су ту израз и значење срасли заједно, да би се отуд прешло на разматрање усмерене радње или показних гестова чији смисао и значење разумеју људи, али не и животиње. Оно што опажа човек има синтетичку структуру и зналачки домен опхођења.

Како такви изрази имају ограничен обим с обзиром на контекст показивања нечег појединачног, из те непосредности ослобађа тек сам језик, усмеравајући духовни поглед према предметима који нису непо-

¹⁰ „es bezeichnet in seiner Beziehung auf Maß, Gesetz und Ethos die Gedankenmässigkeit des Lebens als etwas in seiner allgemeinen Verbindlichkeit Erkennbares und verstatet doch zugleich, in bezug auf die Seele, den Spruch, daß in ihr 'der Logos sich selbst mehrt'... wonach die Unergründlichkeit der Seele gerade auf der Tiefgründlichkeit des Logos in ihr beruht” /*Georg Misch, Lebensphilosophie und Phänomenologie: Eine Auseinandersetzung der Diltheyschen richtung mit Heidegger und Husserl*, Stuttgart: B. G. Teubner, 1967., S. 51./.

¹¹ *Georg Misch, Lebensphilosophie und Phänomenologie: Eine Auseinandersetzung der Diltheyschen richtung mit Heidegger und Husserl*, Stuttgart: B. G. Teubner, 1967., S. 51 – „Heidegger, der die Rede als einen fundamentalen Seinscharakter des Daseins, als ein 'Existential' versteht, bestimmt 'den logos' als einen 'Modus des Sehenlessens' und geht von jener Bedeutung aus, um sie als das Fundament und die Bedeutung 'Vernunft' als fundiert zu erweisen”.

средно дати, чиме је омогућено и препознавање идентичних предмета у разним ситуацијама, омогућено да се опредмеђује и приказује читав свет у свом такобивствовању /*Sosein*/. То је за Миша „продуктивно објективизујућа артикулација” коју предузима реч, а у којој се уједињују свест о предмету и самосвест говорника, те за разлику од те вертикалне (рашчлањене гласовне артикулације, смисла, значења и односа према предмету), сравњујућа хоризонтална артикулација обухвата структурисање следа речи унутар реченице, као и реченица у оквиру тематске структуре говорења, тј. његове дискурзивне структуре. Сам дискурзивитет има тенденцију да пређе и на евокативан план језика, па држање за платоновску епистематичку поделу на одређено и неодређено бива нужно, будући да неодређеност саме логике живота покрива и логику стварања у уметности, религији и науци. У томе је Георг Миш размишљао дијалектички, када је констатовао да целина замишљеног, премда претходи деловима говора, може да се уобличава тек са њиховом сукцесијом, јер се циркуларност херменеутичког круга тиме не затвара. Са употребом платонског и питагорејског појма одређеног и неодређеног /*ἀτερον-πέρας*; *das Bestimmt-Unbestimmte*/, он је тврдио да мисаона целина тек треба да се одреди диференцијацијом унутар реченице, као и да почетна неодређеност речи у свом распоређивању у реченици постаје одређена и транспарентна.¹² Мада то неки сматрају ограничењем, одређеност је такође циркуларна и повратна у својим састојцима настајања.

Речи узете саме за себе или у међусобној комбинацији још су неодређене у свом значењу јер могу различито да се употребе, али у свом распореду у реченици попримају своје одређено значење. Дискурзивност подразумева форме тврдњи које могу да буду међусобно супростављене, па се дискурзивним тврдњама једне крајности супростављају често евокативни искази на другој. Дискурзивни искази су углавном тврдње које изражавају „готову” (довршену) мисао, а чији се смисао може разумети из саме тврдње. Уз познавање материје и контекста она је разумљива и без интерпретативног напора, јер је мисао присвојена у исказној реченици, обично методички повезаној са другим реченицама, којом врстом дискурзивних исказа се обично служе науке, које њима изражавају одређене чињенице, законитости и сл. Оне се, међутим, користе и у свакодневном животу приликом исказивања намера (ту спадају фактичке изјаве, обрасци, математичке, физичке, хемијске формуле, дефиниције и сл.), а ти изрази су без субјекта /аперсонални/ и значење добијају у теоријском контексту, попут природних феномена (светлости, воде, топлоте, електро-енергије, масе). Ако се помисли да је и однос према њима имперсоналан, запада се у заблуду, јер свако спомињање подразумева извесну корист или упућеност кроз прагматије, која сама по себи указује на интенционалност и извесан степен захватљивости у мисаону сферу односа. Ако такви феномени губе изра-

¹² Ibidem, S. 86.

жајни карактер који имају у обичном животу када их наука захвати, користећи једну од могућности изражавања у дискурзивном медијуму, то не значи да су они у научној анонимности несвојствени себи или пак у инструментализованости сасвим изгубљени као такви. Њихово подручје пребивања је „свет живота” и у њему се они вазда затичу са својствима која им и припадају. Отуда њихова изворнија значења могу да се и дозову у својствима евокативних исказа, заступајући могућност интуитивног мишљења, али таквог да задовољава претпоставке испуњивости његовог карактера, тј. да следе једну логику остваривости зацртаних оквира у духу, као њихова разубљена синесичка, разумна енергија.

Овако посматрану ситуативну логику фактичности оправдава и беседнички модел који се држи разборитости, јер такав модел не би требало да зависи од оног на шта се у искуству наилази и огољено поопштава. Премда таква рефлексивна и сопствено утемељење и ограничење прима из животне праксе из које се сваки пут и издиже, методично самоограничавање не значи и обавезно посустајање или пад у осредњост, него пре обазривост у промишљању оног што је добро и што није. Умеће разумевања се у том смислу укршта са умећем говорништва у погледу претензије на универзалан приступ, па се херменеутичка логика и реторика налазе у тесној унутрашњој вези. Ако се оно што је речено или написано као „беседа” изнова доводи до речи, актуализује, има херменеутичку мотивацију, и уколико превазиђе ускост неке огољено разрађене беседничке технике, дели природу целине дијалектичког или спекулативно утемељеног усиолошког знања.¹³ Уосталом, конкретност која се захтева код знања добра указује на умеће писања или исказивања говора, као на умеће баратања знањем, и од начелног је значаја. По питању стварног знања мора да се уважи и претпоставка припремљености, као и када и како треба да се казује (Пл. *Федар*, 272аб), будући да је реторика неодвојива од дијалектике као упознавања са истином, тако да она значи праћење оног о чему се беседи са разумевањем. Култура читања и писања тиме происходи из овог високог беседничког захтева, јер факат искуства каже да тек ако разумемо оно што читамо или слушамо, текст можемо да моделујемо или ритмизујемо тако да се покаже оно што је у њему мишљено. Предразумевања су на тај начин обухваћена у реторичком акту, па би било више него немарно игнорисати их и литерарну и историјску стручност потцењивати са препозиционалним пуким техничким правилима тачног изражавања, држећи претходно за помоћна средства. Стављањем знања у функцију успешности његове интегрисаности у околни свет, и кроз то наметања партикуларних појединачних ставова, из којих се може добити нека непосредна корист, врши се замена теза поводом увида који

¹³ *Platonis Opera, recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet, Oxonii, 1976–1978*: Т. 2: *Parmenides* /Парменид/, *Philebus* /Филеб/, *Symposium* /Гозба/, *Phaedrus* /Федар/, (Пл. *Федар*, 269б).

доспева до очигледности са увидом којим се опишљиво располаже као са приватним поседом (у чему се и темељи дистанција према софистици која приватизује и својата реторику). Знање припада области духа, оно је ствар универзалног карактера света, па потуђивања у приватизоване секторе од њега сачињава само такмичарски препад на неискусан дух, или оруђе поробљавања недовољно освештених других и другачијих. То би могло да се именује и перфидном формом или сурогатом методичке примене стицаних знања и дидактички зацртаних његових оквира. То су знања која служе премошћавањима у статусним котирањима и њихова успешност спровођења увек иде на штету наивности која се хвата за изјаве о добрим намерама, а не гледа на то шта оне носе испод себе. Первертовања знања у том смислу ваља да буду обухваћена питањима о генерално заступаним ставовима, који воде у бруталност натурализма („јачи тлачи“) или у епостемолошки скептицизам („одбацујем све што не доноси уживање“), тј. у удобност и комодитет који се тражи по сваку цену. Хераклит је давно, са разлогом одважности на истину, истицао свој услов цењења људскости, да су очи и уши људима убоги сведоци ако имају варварске душе (ДК, фр. 107). Човек властитим мисаоним обликовањем ваља да допре до интелектуалне слободе, те да отуд постане кадар да разуме језик чулних сведочанстава, како би кроз измицање просечним људским сазнањима правилно тумачио егзистенцију изворног универзалног логосног принципа. Општа нада, која би ваљало да носи и нас данашње, назначена је изреком његове унутарличносне педагогије (ДК, фр. 18) – „Ако човек не очекује неочекивано, неће га наћи: тако је *добро скривено и тешко приступачно*“.¹⁴

У том смислу прави научни дигнитет у беседништву био би степен искуства тумачења научне праксе, као квалификатив за ход према теоријском освештавању. Оно што разумевамо унапред нас повезује са разумевањем (ми га на неки начин познајемо и пре пажљивијег упознавања), већ смо повезани с тиме што се према намери разумева, тако да се на такву сагласност надовезује и право беседништво онда када жели да му убедљивост пође за руком кроз доказивање по неком спорном питању. Реторика је, с тиме, изражавање субјективности која подразумева постављање ствари у положаје датости који ваља да су препознатљиви, а онда више није толико важна сама субјективност која заузимајући став држи реч, него начин тог заузимања и његова исправна употреба и ваљаност. Утолико би беседа изражавала тежњу ка споразумевању, која би ваљало да претеже над свим разликовањима у мишљењу, па би кроз препознатљивост онога што доводи до споразумевања ваљало да одиграва најзначајнију улогу у неусиљеној комуни-

¹⁴ Види у: Diels, Hermann (1971): *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I–II, Berlin, 1906². /Vol. I–III, 15. Aufl. Dublin-Zurich/, (Херман Диелс, *Предсократовци* I–II: Фрагменти, 1. Свезак, Загреб: Напријед, 1983, поглавље „Хераклит“.)

кативној пракси. Када би се држало тих претпоставки које превазилазе психологизме, и беседништво би опет могло да понесе ону универзалистичку црту, коју је велика мисао Платона и Аристотела у античкој епохи учила као изузетну, мада је ту изузетност у новије време присвојила херменеутичка философија. Практике таквог приступа свакако да су у стању да обнове и онакав тип високог беседништва које је красило и чувену византијску *syntaxis ornata*, као и средњовековне напоре српске културе на *плетеницу словес*. Неопходне припреме за тако захтевне подухвате наћи ће се у садржајној грађи разумевања историје философије, или барем на њеним врхунцима, где меродавност „топике корака” одговара незатајивањима и несакривањима пред оним светлом које, према сведочанству Климента Александријског, „никада не залази”.

Литература

- Gadamer, Hans Georg: *Kleine Schriften III*, Tübingen, 1972. / „Begriffsgeschichte als Philosophie” (*Idee und Sprache*), S. 237–250; Ханс-Георг Гадамер (2000), *Ум у доба науке*, (посебно чл. „Природа и свет” /1986/), Београд, прев. С. Спасић; Гадамер, Ханс-Георг (2003): „Херменеутика и Дилтајева школа” у: *Хегелова дијалектика*, Београд.: Плато.
- Diels, Hermann (1971): *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I–II, Berlin, 1906². /Vol. I–III, 15. Aufl. Dublin–Zurich. (Hermann Diels, *Predsokratovci* I–II: Fragmenti, 1. Svezak, Zagreb: Naprijed, 1983)
- Иљин, Иван Александрович (1994): *Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека*, Санкт-Петербург: Наука.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1970–1979): *Werke in 20 Bänden*, Frankfurt am Main, /Наши преводи – (1976–1979.): *Наука логике* I–III, прев. Београд: БИГЗ. (Н. Поповић); (1975³): *Естетика* I, Прев. Н. Поповић, Београд: Бигз., (1986⁴), *Естетика* III, Београд: БИГЗ (Н. Поповић)/
- Misch, Georg (1967): *Lebensphilosophie und Phänomenologie: Eine Auseinandersetzung der Diltheyschen richtung mit Heidegger und Husserl*, Stuttgart: B. G. Teubner.
- Platonis Opera (1976–1978), *recognovit brevique adnotatione critica instruxit Ioannes Burnet*, Oxonii: - Т. 2.: *Parmenides* /Парменид/, *Philebus* /Филеб/, *Symposium* /Гозба/, *Phaedrus* /Федар/.
- Filozofijska hermeneutika* (1988): XX stoljeće u Njemačkoj, Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica.

Aleksandar M. Petrović

University in Priština, Faculty of Philosophy temporarily settled in Kosovska Mitrovica

**RHETORIC AND INTERPRETATIVE MEDIATION OF
A KNOWLEDGE AS A COMMUNICATIVE BUILDING
OF THE WORLD EVIDENCES
IN THE AESTHETIC INVESTIGATIONS**

Abstract. The role that rhetoric have in the communicative building of a society is not insignificant. By mediating between knowledge, belief and creativity, it opens the horizons of understanding the world and overcomes the lack of freedom in monologization of reality. In telling and communication, through persuading and convicting, it happens the friction and resistance of the public speech towards any subjective inclinations, so the mediation of the world by speech takes place as harmonization with deeper assumptions from the power of the mind that tends to show itself. Interpretation and understanding the world in human sciences approaches to its assumptions evocatively, and the discourse of deep certainties is thus at least more clearly indicated, when its discovery is not possible at all.

Keywords: rhetoric, sociability, evocative logic, power of existence, truth of mind.

ГЛАС ИСТИНЕ У СОКРАТОВИМ ГОВОРИМА

Апстракт. Мало је оних који су као Сократ умели да учествују у расправи. Чувена „мајеутичка вештина” и полазни став „знам да ништа не знам” омогућавали су Сократу надмоћност у разговору. Његов критички став према свему што није постојано, према реторичким говорима, према софистеријама у којим моралне поруке немају апсолутну нужност и ненаклоност према моралитету власти у Хелади доводе га на оптуженичку клупу. Његова приврженост истини била је јача чак и од жеље за животом, јер је схватао да одбрана истине ипак делује на појединца, масе и власт. Иако није написао ниједну реч, истини је дао глас. Његовом смрћу започиње најбитнији покрет у историји античке филозофије. Аутор овог текста жели да на Сократовом примеру истакне тежину коју носи говор као и неодвојивост говора од говорника. Истовремено жели да укаже на важност односа између речи и дела, као и да истакне разлику коју један говор може да направи између живота и смрти, истине и лажи, пропадљивог и вечног.

Кључне реч: Сократ, истина, говор.

Сократова бистрина и проницљивост чине га најпознатијим моралним критичарем у филозофском свету. Његов утицај на западно друштво је огroman и не остаје ограничен само на област филозофије. Сократ је својим начином филозофирања и својим животом постао симбол неуморне потраге за истином и идеал интелектуалног поштења за све потоње генерације. Сократ није писао, па, дакле, није написао ништа што би савременицима олакшало разумевање његовог става према филозофији. Све што и данас можемо сазнати доступно је само посредно, кроз текстове који су остали од његових ученика или пак оних који су хтели да га исмеју и поразе. У античком свету било је доста текстова у којима је расправљано о Сократовој филозофији, али ништа од тих текстова није остало сачувано. Плутарх, који је писао о Сократу, живео је пет векова након њега, а Диоген Лаертије седам векова после њега. Писани трагови који су остали о Сократовом животу и

његовој филозофији од људи који су га непосредно познавали односно живели у исто доба кад и он јесу: *Облакиње*, комедија од Аристофана, Платонов списи, Ксенофонов списи и Аристотелови списи, који су везани за Сократову доктрину, али не и његов живот. Парцијално су доступни и делови из дијалога Есхина из Стефа, за кога се верује да је био Сократов ученик.¹ Из ових списа сазнајемо да се Сократ бавио вајарством у својој младости, да није потицао из аристократске породице и да је водио скроман живот. Био је обичан грађанин, служио је војску и гласао као и сви грађани. Живео је у периоду када је атинска моћ била на свом врхунцу. Демократска владавина тог доба дозвољавала је младим становницима хеленске државе, након што прославе пунолетство, да имају право гласа и учествују као судије на суђењима. Скоро сви аспекти културе и уметности су били у фази полета. Софисти су, као путујући учитељи, изазвали „интелектуалну револуцију”. Како је расла моћ атинске државе, тако је растао и њен утицај, па је самим тим дошло и до конфликта између Атињана и Спарте, која је важила за другу највећу силу на полуострву. Овај конфликт је прерастао у Пелопонески рат, у ком је учествовао и Сократ. У Платоновом дијалогу *Лакхет* наилази се на сведочанство о Сократовој пожртвованости и храбрости док је био у војној служби. Један од атинских војсковођа, Лакхет, каже да би „част наше државе била сачувана и да не би доживела такав пад, да су други били такви као Сократ”.² У *Гозби* Алкибијад хвали Сократову снагу и војничку спретност: „Пре свега, превазилазио је у војничким напорима не само мене, него и све остале. Кад год бисмо били принуђени да негде заостанемо и, као што се то дешава на војнама, да будемо без хране, ништа нису били остали према њему у отпорној снази.”³ На основу сведочанства сазнаје се да Сократ није био прождрљивац или пијаница, али и да је уживао у храни и пићу кад је за то била згодна прилика. Затим, да је био у стању да подноси непогодне временске услове без много муке и да се понашао аскетски или инспиративно у зависности од тога шта је од њега захтевао одређени тренутак. Занимљиво је и то да је сачуван и опис физичког изгледа Сократа, по којем је он био ружан човек, по мерилима античке лепоте: да је био збијене конституције, пуних усана, великог стомака, буљавих очију, тупог носа, те да су га упоређивали са силенима или сатирима.⁴

¹ Више о овоме види у: Ђурић, Милош Н., *Историја хеленске књижевности*, Београд: ЗУНС, 1997, стр. 505, и даље.

² Платон, *Дијалози*. Београд: Графос, 1979, стр. 60.

³ Платон, *Гозба*. Београд: Дерета, 2008, стр. 96.

⁴ Силени су митска бића која прате бога Диониса; представљани су као ћелави, тупог носа, великих усана и стомака, са коњским или јарећим ногама. Поред ових „негативних” карактеристика, силени су представљани и као најстарији, најмудрији и најпијанији пратиоци бога вина Диониса, а имали су сврху полуживотињских васпитача богова.

Што се тиче Сократовог духовног развитка, претпоставља се да је познавао актуелну филозофију свога доба. На основу познавања филозофије предсократоваца, долази се до закључка да је у то време предњачила филозофија природе, али је Сократу било неприхватљиво да се филозофија не бави испитивањем онога што је он сматрао најбитнијим, а то је људска душа. Сократ долази до откривења да је и он, заједно са свим Атињанима, дужан да поставља питања, да открива човекову душу и да се не ослања ни на шта друго до на самог човека. Софистику Сократ види као разарајућу моћ у односу према традицији и култури, али и као умишљено знање које се чак и наплаћује; јер, софисти нису држали своја предавања или подучавали атинске грађане без новчане надокнаде. Насупрот томе, Сократ се предаје филозофском разговору са младим Атињанима и овај разговор постаје центар његовог живота, али он од тога не прима никакву новчану надокнаду. У Платоновим дијалозима, за које се сматра да су веродостојна слика Сократовог живота и филозофије, најчешће се узима да је Платоново мишљење излазило из уста Сократа. Међу филозофима и учењацима узима се у обзир и то да није једноставно утврдити да ли је Платонова мисао увек била заступана кроз лик Сократа или је исказивана и кроз друге карактере у дијалогу, али оно што је транспарентно јесте да је Платон, као највернији Сократов ученик, наследио одређену дозу презира према софистерији. Не само зато што је софистика била рушилачка према постојећој хеленској култури, већ и због тога што су се њоме могли бавити и вешти ретори и лаици који нису „поседовали” и разумевали право (са)знање. У Платоновим дијалозима Сократ стоји као контраст према софистима и другим филозофским мислиоцима. Платон је преузео на себе задатак да прикаже Сократа као неког ко се драматично разликује од осталих група у полису, и да просечног хеленског читаоца наведе да направи селекцију и изабере Сократову дијалектичку филозофију која стоји насупрот заводљивој софистичкој еристици.

У самом процесу самоиспитивања и испитивања Сократ развија оно што је данас познато као сократовски разговор. Сократ разговара са свима: софистима, песницима, државницима и занатлијама, а разговори се одвијају на улицама, трговима (агорама), палестрама, гозбама или светковинама. Карактеристично за ове разговоре је да на један неуобичајени начин позивају саговорника да он сам доноси закључке о одређеној теми о којој се дискутује. Тај разговор нагони учесника да сам из себе изроди мисли за које није ни био свестан да их поседује. Самим тим се као циљ постиже знање и истина о дискутованој теми. До ових истина долази се преиспитивањем већ утврђених правила или онога што је већ било познато и све то, наравно, заједничким напором Сократа и његовог саговорника. Овај аспект разговора, као средство Сократовог филозофирања, огледа се у томе да се до саме истине долази преко појединца и у заједници са појединцем, што би значило да се путем Сократовог разговора може да доћи до прихватљивих и опште-

важећих сазнања о правди, истини, лепоти, доброти, која могу послужити у васпитању не само појединца већ и целе заједнице. Треба обратити пажњу на то да су сва ова открића до којих се долазило у дијалогу Сократа и његовог саговорника пре свега служила за васпитање и подучавање како младих тако и старих грађана полиса.

Обично се као основа Сократовог филозофирања узима његова максима „знам да ништа не знам”. У овој максими лежи једна врста схватања да што човек више зна о одређеној ствари, то више разумева да постоје аспекти које није у стању да сазна без дубоког самоиспитивања и испитивања теме са саговорницима/стручњацима који се представљају као да о тој ствари знају више неголи сам Сократ. У основи Сократовог схватања да о одређеној ствари или појму човек није у стању да сазна све, како би појам о тој ствари постао јасан, не стоји неко агностицистичко схватање и одустајање од потраге, већ увек стоји још једно питање на које је неопходно дати одговор. Након давања одговора на то питање, увек следи ново питање, и тако иде све док се не утврди „право знање” о одређеној теми о којој се водио разговор. У целокупном току разговора се саговорнику даје за право да дође до увида у своје непознавање одређеног појма, па се затим заједничким напорима долази до откривања да је саговорник све време заправо поседовао одређену истину. То је срж Сократове мајеутичке вештине, вештине помагања при порађању сазнања и истине. Сократ је веровао да је истина у сваком човеку, иако је још увек непозната, а права вредност једног учитеља огледа се у његовој способности и дужности да помогне саговорнику да ту истину открије. Овај Сократов мајеутички принцип огледа се у томе да „човек мора да дође до истине сам од себе, да он у самом себи има да нађе шта је његова намена, шта је крајња сврха, шта је крајња сврха света, шта је истинито, оно што постоји по себи и за себе”.⁵ Сократ не престаје да верује у другог и не престаје да верује у истину која се (по)рађа из његовог саговорника. Сврха целокупног разговора је да се дође до истине, а Сократ служи као помоћник, критичар и скретничар у том процесу. Све ово се види у Платоновом *Теетету*, кад Сократ о бабичкој (мајеутичкој) вештини каже следеће: „најважније у мојој вештини је то да може на сваки начин испливати да ли душа младића рађа утвару и лаж или честито и истинито. Наиме и ја имам заједничко са примаљама то да сам стерилан у мудрости, а што ми већ многи приговорише да друге испитујем, а сам не дајем никакав одговор зато што немам никакве мудрости, право ми приговарају”.⁶

Поред вере у сам процес порађања сазнања путем разговора, јавља се још један моменат који је неопходан, а то је, по Сократу, божја помоћ. Сократ је убеђен да није само он заслужан за целокупни процес довођења неког до поимања истине, већ му у томе помаже и бог или

⁵ Хегел, Г. В. Ф. *Историја филозофије II*. Београд: БИГЗ, 1964, стр. 41.

⁶ Платон, *Теетет*. Загреб: Напријед, 1979, стр. 111.

пак неки унутрашњи глас (*daimonion*)⁷. Овај интригантни концепт, глас упућивања, давао је само негативне опомене Сократу. Њему је овај глас говорио „ово не треба да чиниш” или „ово не треба да говориш”, како би га са сигурношћу одвратио од неке катастрофе. Сократ је ово „унутрашње пророчанство” слушао, али без потчињавања, јер је имао слободну вољу да поступи или не поступи по савету унутрашњег гласа. Овај демонски глас, дар божји, упозорава га да се не покорава стереотипима и ономе што се узима без икакве задршке. Сваки појам мора да се доводи у питање и све је неопходно стално преиспитати како би се утврдила истина.

Сократ је био побожан човек, веровао је у богове у које верује држава и народ атински, покоравао се законима и учествовао у светковинама. Сматрао је да се на оном месту у разговору где није могуће одговорити на питање треба покорити већем ауторитету, тј. богу, законима и држави. Што из Платонових, што и из Ксенофонових⁸ списа постаје транспарентно да је Сократ био везан за државу, њену структуру и законе које је доносила. Зато се он повинује закону и одбија да учествује у гласању поводом битке око Аргинуских острва. Из истог разлога, зато што поштује закон своје државе, иако има могућности да побегне и не изврши дужност коју му одређује суд, он прихвата да попије отров. Пред избором: прогонство или смрт – он бира смрт, јер је његово биће проткано духом места у којем је живео, па би непоштовање закона које је донела атинска заједница значило и негирање самог себе. У овоме се огледа Сократова суштина: он живи под одређеном истином, поштује законе, али не посустаје у сталном преиспитивању правде, истине, лепоте и других вредности и врлина.

Из досад наведеног може се видети ко је био Сократ и чиме се бавио. Водио је скроман и частан живот, увек стављајући заједницу и дужности на прво место. Испуњавао је храбро војне дужности и несеквично се залагао за младе и подстицао их да развијају критичку свест. Стајао је као бранитељ и критичар земље у којој је живео. Служио је као инспирација младом свету и био будно око њиховог духовног развојка. Био је грађанин за пример, и то је потврдио начином на који је живео. Међутим, не може се са сигурношћу рећи шта су Атињани осећали према Сократу. У почетку он је више посматран као карикатура неголи као филозоф. Могуће је да су Атињани према Сократу развили негативна осећања јер он није васпитавао Атињане за новац, што је могло бити „сумњиво”, будући да су на другој страни преовладавали софисти, који су подучавали филозофији за новчану надокнаду. Можда су Атињани преусмерили свој бес са софиста, који су већином били странци и који су учили младе и подстицали их на разне политичке протесте, на Сократа. А можда су и мислили да он стварно квари омла-

⁷ Види: Платон, *Теетет*. Загреб: Напријед, 1979, стр. 111.

⁸ Види: Ксенофонт, *Успомене о Сократу*. Београд: БИГЗ, 1980.

дину и не верује у богове у које верује држава. Историјски, након што Атина губи од Спарте у Пелопонеском рату, демократија бива одбачена и устоличује се тиранска владавина Тридесеторице. Међу Тридесеторицом налази се и Критија, Платонов ујак, а с обзиром на то да је Платон био Сократов ученик, може се претпоставити да Сократ све мање делује као обичан грађанин, а много више као револуционар и узурпатор који жели да се демократска владавина угуши. Међу Тридесеторицом се налази и Алкибијад, који је био Сократов ученик, али је због своје колебљивости и политичке неспособности нанео много штете атинском народу. Иако након кратког периода владавина Тридесеторице престаје, а званична политика у обновљеној држави јесте та да не чини акт освете, и даље остају негативна осећања проузрокована поразом и терором. Сократ бива оптужен по двема тачкама оптужнице: да квари омладину и да не верује у богове у које верује држава атинска. Он је дуго игнорисао оптужбе које су против њега поднели Мелет, Анит и Ликон. Суд, који је бројао петсто једног судију, проглашава га кривим и осуђује на смрт.

Оно што одређује Сократа и његову слику није његов живот, већ његова смрт. Он живи свој живот као било који нормалан грађанин Атине и у његовом животу, осим његове видљиве надарености за филозофију, нема ничег специфичног. Међутим, у одбрани пред судом и у његовом гесту да испоштује донету одлуку суда и попије отров, види се сва његова величина. Он престаје да буде само филозоф и постаје стојер исправног мишљења.

Сва снага и силовитост Сократа испољава се у акту суђења, а Платон на изванредан начин дочарава целокупну ситуацију у тексту *Одбрана Сократова*. Сократ се у процесу суђења не покорава конвенцијама заједнице. Иако су оптужбе тешке, Сократ је једноставном одбраном могао да спаси себе. Вешта реторика и убеђивање нису биле стране овој филозофској величини, па је могао да избегне чашу кукуте. По тадашњим обичајима, преподне је било резервисано за тужиоце и изношење њихове оптужбе, док би поподне било препуштено одбрани, у овом случају Сократу. Од Сократа се очекује да себе брани пред судијама, али он ради управо супротно. Уместо да износи одбрану или призна кривицу, он себе хвали па чак и исмева судије. Ксенофонт у *Успоменама о Сократу* о овоме каже:

Он који је уместо да не признаје богове, како је у оптужници било наведено, очевидно највише од свих људи одавао пошту боговима, а уместо да квари омладину, као што га је тужилац окривио, очевидно је своје пратиоце у којих је било рђавих пожуда од њих одвраћао, а подстицао у њих жудњу за најлепшом и најсјајнијом врлином, на основу које могу и градовима и кућама лепо управљати. Па, кад је тако радио, како није био достојан највеће награде за државу?⁹

⁹ Ксенофонт, *Успомене о Сократу*. Београд: БИГЗ, 1980, стр. 17.

Да је неко други, а не сам Сократ, испредао такву фантастичну одбрану (неко ко се није понашао на частан начин у заједници у којој је живео), онда речи које је изнео не би имале смисла или би пале на глуве уши судија. Међутим, Сократ је начином на који је водио живот и начином на који се бавио филозофијом показао да је фигура достојна поштовања.

У целокупном суђењу Сократ држи беседу сасвим уобичајено, као да води разговор са било којим Атињанином. Он објашњава да нема искуства са судским споровима, па ће да говори на исти онај начин на који говори и у нормалним околностима: једноставно, са обичним изразима.¹⁰ Сократ тврди да његово понашање проистиче из пророчанства у Делфима, које је тврдило да је он најмудрији од свих људи. Да би утврдио ово пророчанство, Сократ, испитујући и разговарајући, долази до закључка да он „зна да ништа не зна” и да они који се представљају као мудри то заправо нису. Његове јавне активности изазивају дивљење међу грађанима, али и мржњу оних који су се представљали као „мудраци”. Између осталог, Сократ сматра да се суђење против њега одржава и због оних чије је аргументе побио у разговору, изазвавши њихов гнев. Пророчиште у Делфима, које је прогласило Сократа за најмудријег од свих људи, може се поставити као извор Сократове ироније. Ово пророчиште навело је Сократа да изнесе један изразито ироничан став: „знам да ништа не знам”, дакле, да призна сопствено незнање, а да ипак својим саговорницима покаже да су веће незналице него он сам. Велика мудрост огледа се управо у схватању и признању сопственог незнања.¹¹ Са оваквим схватањем, Сократ као да не узима себе превише озбиљно. Његова мудрост је дубоко одговорна и доводи у питање све појмове људског знања. Осим тога, за њега су мудрост и врлина тесно повезане, па сви његови напори служе побољшању друштва у целини. Зато он и каже:

Ја вас грађани атински, поздрављам и веома ценим, али ћу се више покоравати богу него ли вама, и докле год буде даха у мени и докле год будем снаге имао, нећу престати да се бавим испитивањем истине, и да вас саветујем, и поучавам, кад се с неким од вас будем састао, говорећи по свом обичају.¹²

У продужетку суђења Сократ наставља да испитује Мелета, човека који носи највећу одговорност за оптужбу суђење. У *Одбрани Сократовој*, а посебно у овом делу дијалога, постаје очигледна сва Мелетова дрскост. Иако је сам дијалог у односу на остале Платонове дијалоге слабији у дијалектичком смислу, образложење аргумената са Сократове стране изузетно је добро. Сократ остаје прибран и дијалектички по-

¹⁰ Платон, *Одбрана Сократова*. Београд: Дерета, 2008, стр. 8.

¹¹ Види: Vlastos, G., *Socrates: Ironist and Moral Philosopher*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

¹² Платон, *Одбрана Сократова*.: Београд: Дерета, 2008, стр. 33.

казује како он не квари омладину и како верује у демонска бића која су нека врста богова. Међутим, приметна је горка и одбојна размена речи између ове две странке. Сократ се чак ни не претвара да показује разумевање за Мелетове контрааргументе, већ жели да прикаже Мелетову себичност и незнање. Он нагони Мелета да одговара брзо на постављена питања, и веома често одговара сам уместо Мелета, са увредљивим презиром. Највероватније је да је Сократов циљ био да дискредитује противника и да га представи као тотално безначајног. Чак се може разматрати и то да Сократ, самим тим што разговара са Мелетом, признаје нешто за шта очигледно није био крив.

Сократ се пред судијама пита зашто је вољан да настави филозофска истраживања, ако су га она довела у опасност и на њега навукла љутњу народа. Сам затим одговара на сопствено питање, указујући на то да је једина релевантна ствар да ли човек поступа праведно или не. Разматрања о правди и истини су далеко важнија од живота и смрти. Сократ са највећим жаром брани правичан филозофски живот. Као што је већ наглашено, његова филозофска улога је да преиспитује људе и њихово наводно знање и да им покаже да се њихова мудрост повећава само ако прихвате и ону другу страну новчића, а то је њихово непознавање одређеног појма. У том смислу он помаже људима да стекну мудрост и превазиђу своје незнање.

Сократ је проглашен кривим, са малом разликом у гласовима, и од њега се захтева, по обичају, да предложи казну. Сократ предлаже судијама, више у шали неголи озбиљно, један оброк у Пританеју, где су се гостили посланици, државни гости, и заслужни атински грађани. Он објашњава зашто не би могао да прихвати као казну изгнанство, јер би изгнанство значило одбацивање онога што је он сам, што је суштина његовог бића – да је грађанин слободне и демократске државе. Како не би изгледао сувише надмено, Сократ предлаже новчану казну од тридесет мина. Али тиме што је предложио да буде угошћен у Пританеју, поништен је смисао овог другог предлога, па је Сократ на тај начин још више отуђио судије од себе, иако тридесет мина, за које је имао јемце, није било мала сума новца у то доба, па се ова понуда могла узимати озбиљно међу судијама. Да би се утврдило да ли је Сократова понуда била искрена, морају се узети у разматрање и други фактори који су утицали на целокупни процес суђења, као што су многа Сократова обећања да ће говорити истину и његова вера да има божански задатак да се врати међу Атињане како би практиковао филозофију. Међутим, порота одбија његову сугестију и прихвата Мелетов предлог. Сократ бива осуђен на смрт и, пре него што напусти судницу, он се обраћа судијама који су гласали против њега, говорећи им да су себи нанели већу штету неголи њему, јер су ућуткали свог главног критичара. Што се тиче судија који су гласали за његову слободу, даје им савете и каже да га је његов унутрашњи глас увек упозоравао кад ради нешто што је непримерено, а остајао тих кад ради нешто добро. Током чита-

вог судског процеса, пак, Сократа унутрашњи глас није упозоравао, иако се видело да ће бити осуђен на смрт. Сократ смрт не схвата као крај, чак се и не плаши ње, „јер бојати се смрти не значи ништа друго него држати се мудрим, а не бити мудар”;¹³ чак је разумева као једну етапу у наставку путовања према ономе што је он сматрао да траје бесконачно, а то је разговор.

Нико ко је упознат са Сократовим ставовима и односом према животу, ко је упознат са његовом филозофијом, не би рекао да на суђењу Сократ није знао шта ради. Он својим ставом чак и тражи да заједница делује против њега на начин на који је деловала. Његова вољна и трезвена одлука била је да свесно изабере смрт. Али ово не треба протумачити као акт самоубиства, јер се мора имати у виду Сократова филозофска позиција ако се жели разумевање његовог чина, као и начина на који он постаје оптуженик не само од стране судија, већ и од стране народа.

Сократ је пострадао онако како је и живео: борећи се за истину, законе и правду, притом не напуштајући своју љубав према човеку. Његова смрт, много више неголи његов живот, служи као прекретница за саму филозофију и за начин на који се полемише у филозофији, јер кроз сопствену смрт Сократ уместо оптуженог постаје тужитељ, уместо неверника верник, уместо кваритеља васпитач. Онда када је најтеже, када се налази на прекретници између живота и смрти, он бира да чврсто стане иза својих ставова, каже „дрску” истину, иако је и те како свестан да то значи његов крај. Сократ поздравља истину као најближу сапутницу, а тражи је и јури читавог живота. Био је надамак ње, али је она била увек корак испред. Неко може да помисли да је Сократ тиме био „исфрустриран”, али био би у криву, будући да је он волео да је јури, јер је волео и саму игру у којој су учествовали он и она. Иако није написао ниједну реч, он истини даје глас. Сократ делује зарад истине, делује зарад својих убеђења и стоји као контраст распрострањеној неправедности, слепој послушности, незнању и страшљивој некритичности поданика.

Литература

- Vlastos, G. *Socrates: Ironist and Moral Philosopher*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Ђурић, Милош Н. *Историја хеленске књижевности*, Београд: ЗУНС, 1997.
- Ксенофонт. *Успомене о Сократу*. Београд: БИГЗ, 1980.
- Платон, *Гозба*. Београд: Дерета, 2008.
- Платон. *Дијалози*. Београд: Графос, 1979.
- Платон, *Одбрана Сократова*. Београд: Дерета, 2008.
- Платон, *Теетет*. Загреб: Напријед, 1979.
- Хегел, Г. В. Ф. *Историја филозофије II*, Београд: БИГЗ, 1964.

¹³ Платон, *Одбрана Сократова*. Београд: Дерета, 2008, стр. 32.

Aleksandar Pešić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

VOICE OF THE TRUTH IN SOCRATES' SPEECHES

Abstract. Few are those who were able to participate in the discussion like Socrates. The famous „maieutic method“ and the starting point of “I know that I know nothing” gave Socrates the superiority in conversation. His critical attitude towards everything that is not permanent, towards rhetorical speeches, sophistries where moral messages do not have an absolute certainty and his dislike for the morality of the government in Hellas led him to the indictment bench. His devotion to the truth was stronger even than his desire for life, because he realized that the defense of truth has consequences on the individuals, the multitude and the government. Although he did not write a single word, he gave voice to the truth. His death marks the beginning of the most important movement in the history of ancient philosophy. The author of this text wants to express, using the Socrates' case, the weight the speech carries as well as the inseparability of the speech and the speaker. At the same time, the author wishes to emphasize the importance of the relationship between words and deeds, as well as to highlight the difference that one speech can make between life and death, truth and lies, perishable and eternal.

Keywords: Socrates, truth, speech.

Александар Прњат

Алфа БК Универзитет Београд, Факултет за стране језике
Београдски институт за хуманистику и социјална истраживања
aleksandar.prnjat@gmail.com

SENSUS COMMUNIS: **ВИКО У СВЕТЛУ ФИЛОЗОФСКЕ ХЕРМЕНЕУТИКЕ**

Апстракт. *Sensus communis* је појам који има специфичну улогу код Ђамбатисте Викоа. На овај Викоов појам позивао се и Ханс-Георг Гадамер у свом главном делу *Истина и метод*. У овом чланку се излаже и коментарише Гадамеров однос према Виковоом појму *sensus communis*.

Кључне речи: Ханс-Георг Гадамер, Ђамбатиста Вико, *sensus communis*, хуманизам, реторика.

Опште је место да Ђамбатиста Вико (Giambattista Vico) није својим савременицима остављао утисак посебно маркантног аутора и да га је тек деветнаести век открио. Његова разматрања о историји људског рода, историографији, поезији, истини, као и његова одмеравања односа између старих и модерних, односно између античке грчке мисли и модерног, пре свега картезијанског приступа знању, од деветнаестог века су постала и до данашњих дана остала релевантна. Чарлс Тејлор (Charles Taylor) примећује да је Вико „један од зачетника развојне теорије о пореклу људске културе, према којој култура настаје из предљудског, бестијалног стања”.¹ Неки аутори су сматрали како је његово дело садржавало у клици оно што је касније развијано у теоријама Фојербаха (Ludwig Feuerbach), Маркса (Karl Marx), Дарвина (Charles Darwin), Макса Вебера (Max Weber), Фрејзера (J. G. Frazer), Фројда (Sigmund Freud), Пијажеа (Jean Piaget) и Леви-Строса (Claude Lévi-Strauss).² Ово што следи је белешка о значају Викоа, прецизније: једног Викоовог појма, за теоријска настојања Ханса Георга Гадамера (Hans-Georg Gadamer).

¹ Čarls Tejlor, *Doba sekularizacije*, Beograd: Albatros plus, Službeni glasnik, 2011, str. 333–334.

² Vittorio Hösle, *Vico's New Science of the Intersubjective World*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2016, p. 15.

Неки аутори Гадамерову текстуалну праксу означавају као универзалну херменеутику. Тако је, на пример, назива најистакнутији следбеник Поперовог (Karl Popper) критичког рационализма на немачком говорном подручју – Ханс Алберт (Hans Albert).³ Мада сам Гадамер свој подухват и овако именује,⁴ то ипак чини ретко. А што је још важније, у свом главном и свакако најутицајнијем делу *Истина и метод*, он Шлајермахеров (Friedrich Schleiermacher) допринос обрађује под називом универзалне херменеутике.⁵ Због овога, израз универзална херменеутика није погодан да означава Гадамерова истраживања као један, како би Крипке (Saul Kripke) рекао, ригидни дезигнатор.⁶ Има и аутора који напросто говоре о херменеутичару Гадамеру. То чини и Адлоф Гринбаум (Adolf Grünbaum).⁷ И то на истом месту на којем говори о психоаналитичкој херменеутици коју заступа Џорџ Клајн (George S. Klein), а коју, у следећој реченици, напросто назива Клајновом верзијом херменеутике.⁸

Понекад се под изразом филозофска херменеутика има у виду управо Гадамерова херменеутика, не само за разлику од теолошке, филолошке и правне херменеутике, већ и као начин да се она разликује од осталих филозофских позиција које се на овај или онај начин баве херменеутиком – као што је случај са херменеутиком фактичности раног Хајдегера (Martin Heidegger),⁹ или са истраживањима позног Фукоа (Michel Foucault), која се баве херменеутиком сопства.¹⁰ Односно, да се разликује од позиције аутора као што су Емилио Бети (Emilio Betti)¹¹ или Пол Рикер (Paul Ricœur).¹² Са друге стране, израз филозофска херменеутика се понекад употребљава доста широко, тако да се

³ Hans Albert, *Critical Rationalism and Universal Hermeneutics*, in: Jeff Malpas, Ulrich Arnschuld, Jens Kertscher (eds.), *Gadamer's Century: Essays in Honor of Hans-Georg Gadamer*, The MIT Press, 2002, pp. 15–24.

⁴ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 596, 608.

⁵ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 248–264.

⁶ Saul Kripke, *Identity and Necessity*, in: M. K. Munitz (ed.), *Identity and Individuation*, New York: New York University Press, 1971, pp. 135–164.

⁷ Adolf Grünbaum, *The Foundations of Psychoanalysis: A Philosophical Critique*, Barkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984, p. 83.

⁸ Исто стр. 83. Ствар је интелектуалне честитости што Гринбаум истиче како нигде није нашао да Клајн свој рад одређује као херменеутику, већ да је он тај који Клајна држи за водећег представника херменеутике унутар психоаналитичке заједнице. Исто стр. 93.

⁹ Martin Heidegger, *Ontologija: hermeneutika faktičnosti*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2007.

¹⁰ Mišel Фуко, *Hermeneutika subjekta: predavanja na Kolež de Fransu, 1981–1982. godine*. Novi Sad: Svetovi, 2003.

¹¹ Emilio Betti, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.

¹² Pol Riker, *O тумачењу: ogled o Frojdu*, Beograd, Službeni glasnik, 2010.

њиме означавају различите школе библијске егзегезе, почев од Филона Александријског (Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς) и Оригена (Ὠριγῆνης, Oregenes), па преко Шлајермахера и Шлегела (Friedrich Schlegel) све до Дилтаја, Хајдегера, Гадамера и Хабермаса (Jürgen Habermas).¹³ А постоје и тако неомеђене употребе израза херменеутика да се у херменеутичке мисли-оце убрајају и Колингвуд (Robin George Collingwood), Оукшот (Michael Oakshott), Дејвидсон, (Donald Davidson), Рорти (Richard Rorty), Брендон (Robert Brandom), Мекдавел (John McDowell), Мекинтајер (Alasdair MacIntyre).¹⁴ Сам Гадамер је свој рад означавао као филозофску херменеутику.¹⁵ Када говорим о Гадамеру израз филозофска херменеутика употребљавам као скраћену верзију израза Гадамерова филозофска херменеутика, а оваква пракса не представља преседан.¹⁶

На почетку књиге *Истина и метод* Гадамер реконструира историју деловања неких од кључних хуманистичких појмова.¹⁷ У једном потпоглављу поменутог дела он каже да му је намера да разматри шта се из хуманистичке традиције може преузети за духовне науке.¹⁸ Немачки израз „духовне науке“ (*Geisteswissenschaften*) покрива оно поље које се у Србији назива друштвеним и хуманистичким наукама. У немачком говорном подручју израз духовне науке се одомаћио, указује Гадамер, пре свега после немачког превода Милове (John Stewart Mill) *Логике*, у којем је преводилац Милов израз моралне науке (*moral sciences*) превео са духовне науке (*Geisteswissenschaften*).¹⁹ Овај превод међутим не важи и у другом смеру, односно *Geisteswissenschaften* се на енглески не преводи као *moral sciences*. Утолико је непрецизно рећи да је *Geisteswissenschaften* енглески еквивалент за *moral sciences*, како Гадамер на једном месту помало неопрезно изјављује²⁰ – барем у том смислу што му за еквиваленцију недостаје симетричност. Уосталом, израз *moral sciences* у множини, данас се у филозофији на енглеском говорном подручју и не употребља више тако често, па наслов Патна-

¹³ Упор. Žan Gronden, *Uvod u filozofsku hermeneutiku*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2010.

¹⁴ Jeff Malpas, Hans-Helmuth Gander (eds.), *The Routledge companion to hermeneutics*, London, New York: Routledge, 2015, pp. 191–204, 216–235, 236–248, 204–215.

¹⁵ Гадамер је сматрао да је израз херменеутичка филозофија сувише захтеван, мада је, не без извесног поноса, знао да припомене како је Хајдегер његов рад називао херменеутичком филозофијом. Упор. Ханс-Георг Гадамер, *Херменеутика и Дилтајева школа* (1991.), у: Ханс-Георг Гадамер, *Хегелова дијалектика*, Београд: Плато 2003, стр. 319.

¹⁶ Тако је, на пример, у *Веома кратком уводу у херменеутику*, који је објавио Универзитет у Оксфорду, поглавље посвећено Гадамеру насловљено са „Филозофска херменеутика“. Упор. Jens Zimmermann, *Hermeneutics: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2015, pp. 39–56.

¹⁷ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 38–78.

¹⁸ Упор. исто, стр. 50.

¹⁹ Исто, стр. 31.

²⁰ Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik II: Wahrheit und Methode. Ergänzungen, Register*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1993, S, 450.

мове (Hilary Putnam) књиге *Значење и моралне науке* представља ипак само значајан изузетак.²¹

Задатку испитивања хуманистичке традиције, односно њене релевантности за духовне науке, Гадамер прилази реконструкцијом појма *sensus communis*: прати његову историју деловања и промене употребе почевши од Викоа, Шефстеберија (third Earl of Shaftesbury) и шкотских моралиста, преко Етингерове (Friedrich Christoph Oetinger) теолошке примене до Кантовог искључивања овог појма из филозофије морала и његово укључивање у естетски суд, суд укуса.²²

За филозофску херменеутику најмеродавнији је, ипак, Вико. Викоово позивање на *sensus communis* и његово реаговање на тада наступајућу модерну науку има јасну аналогију у Гадамеровој рекапитулацији хуманистичке традиције. Филозофска херменеутика се позива на античку и хуманистичку традицију реторике. То чини у противставу према логичком позитивизму и англосаксонској филозофији науке. И у једној и у другој постојала је снажна тенденција да се, колико год је то могуће, методе егзактних наука преузму у филозофију.

Гадамер чита Викоов спис *О проучавању методе у наше време* (*De nostri temporis studiorum ratione*), и каже да је уперен против Декарта (René Descartes) и јансениста. Реч је, додаје Гадамер, о Викоовој одбрани хуманизма. Филозофска херменеутика се не поводи за Виковим саморазумевањем по којем је код њега реч о једној новој науци, а што је изражено и у наслову Викоове књиге *Начела нове науке*:²³ утолико он примећује да се Викоови ставови базирају на старим истинама. И заиста, мада Вико ту има за циљ одбрану правоверне библијске хронологије,²⁴ он се при томе често позива на истине старих, веома често на Платона (Πλάτων), а тек у нешто мањој мери и на Аристотела (Αριστοτέλης). Према овим античким узорима Вико се не држи као према беспоговорним ауторитетима, већ према њима има слободан однос, па се покадшто од њих дистанцира или их чак и побија.²⁵ Вико се, примећује Гадамер, у спису *О проучавању методе у наше време* позива на два појма која су на извешан начин постојала у античко доба: *sensus communis* и појам *eloquentiae*. Та два појма су, каже Гадамер, садржана у грчком идеалу мудрости.²⁶

²¹ Упор. Hilary Putnam, *Meaning and the Moral Sciences*, New York: Routledge, 2010.

²² Упечатљиву критику Гадамеровог читања Канта, с обзиром на *sensus communis*, предложио је Рудолф Макрил: Rudolf A. Makkreel, *Imagination and Interpretation in Kant*, University of Chicago Press, 1990.

²³ Упор. Giambattista Vico, *Načela nove znanosti: o zajedničkoj prirodi nacija*, Zagreb: Naprijed, 1982.

²⁴ Carls Tejlor, *Doba sekularizacije*, Beograd: Albatros plus, Službeni glasnik, 2011, str. 333.

²⁵ Упор. нпр. Giambattista Vico, *Načela nove znanosti: o zajedničkoj prirodi nacija*, Zagreb: Naprijed, 1982, стр. 55, 150, 377.

²⁶ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 50.

Он додаје да је грчки израз „добро говорити” (*eu legein*) у себи носио два значења, да никад није био редукован искључиво само на вештину доброг говора, већ да је подразумевао и исказивање нечег истинитог.²⁷ Овде би се могло приметити да би у првом случају посреди била пука реторичка вештина, како израз добро говорити и данас колоквијално употребљавамо. Па ипак, реторика је одувек, подсећа Гадамер, била сукобљена са филозофијом, због свог захтева да се „предаје права животна мудрост”.²⁸ Аутор *Истине и метода* указује да се Вико уписује управо у ову хуманистичку традицију чије је порекло у антици, а као релевантну околност помиње и да је Вико био предавач реторике.²⁹ Та традиција је за Гадамера значајна и зато што њу одбацује „антиреторички методологизам новог века”.³⁰ За филозофску херменеутику је од значаја и то што се *sensus communis* не темељи на истини већ на вероватноћи.³¹

Филозофској херменеутици је Викоов *sensus communis* дакле потребан због дистанцирања од методе модерне науке. Односно, зарад указивања на њене границе. Гадамеров однос према методи модерне науке осцилира између уважавања и одбранашког става. То уважавање додуше оставља утисак невољног повлачења пред надмоћним противником. Додуше, чак је и таква позиција умивенија од потпуно набуситог става који према модерној науци често исказује његов учитељ Мартин Хајдегер.

Као парадигматичан случај савремене математизоване науке Хајдегер понекад користи Хајзенберга (Werner Heisenberg).³² Однос према Хајзенберговој теоријској физици на први поглед је пун уважавања. У једном тексту то чак подсећа на страхопоштовање. У њему Хајдегер настоји да задобије извесну перспективу темељнију од све досадашње филозофије, из које би се сагледавала заједничка основа уметности, књижевности и науке. При томе, у исти ред феномена смешта Хајзенбергову физику, једну песму Георга Тракла (Georg Trakl) и слике Паула Клеа (Paul Klee).³³ Однос према Клеовим сликама и Тракловој песми захтева, примећује Хајдегер, одустајање од сваке непосредне разумљивости. А исто тако, за већину слушалаца, и однос према Хајзенберговим излагањима.³⁴ Овим Хајдегер чини једну семантичку аномалију, односно, вишечерченичну категоријалну грешку. Приликом прављења оваквих намерних категоријалних грешака и произвољних интерпетација, Хајдегер се обично правда да ту нипошто није реч о некој самовољи. Он наговештава и истовремено демонстрира једно мишље-

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ Исто, стр. 52.

³² Упор. Мартин Хајдегер, *Наука и размишљање*, у: Мартин Хајдегер, *Предавања и чланци*, Београд: Плато, 1999, стр. 37.

³³ Упор. Мартин Хајдегер, *О ствари мишљења*, Београд: Плато, 1998, стр. 7.

³⁴ Исто.

ње пред којим, као и пред поезијом, морамо одустати од сваке непосредне разумљивости, закона логике и могућности аргументативне критике.³⁵ За разлику од њега, Гадамер, много скромније, оставља отворену могућност да напосто није довољно научио логику.³⁶

Али, шта је то што Гадамер брани од „антиреторичког методологизма новог доба”? То није тек хуманистичка традиција, па ни сама хуманистика: одговор на питање шта је то што филозофска херменеутика овде брани јесте, говорећи са Хусерлом (Edmund Husserl), свет живота, односно живот заједнице,³⁷ или, да преокренемо Гадамерову формулацију, „оно што се не може мерити”.³⁸ Када се Вико позива на *sensus communis*, у томе постоји, осим реторичког, и један други један аспект који је филозофској херменеутици посебно занимљив: реч је о супротстављености између школске науке и мудрости.³⁹ Она се, по Гадамеру, „налази већ на самом почетку филозофије”.⁴⁰ У залеђу ове супротстављености, он ишчитава концептуалну супротност између *sophia* и *phronesis*.⁴¹ Додаје и да је разборитост, односно *phronesis*, у хеленистичко доба, дакле у време када се грчки и римски идеали стапају, имала значајну улогу у формирању идеала мудраца.⁴² Гадамер подсећа да је римска правна наука каснијег доба више повезана са идеалом разборитости него са чисто теоријским идеалом мудрости. Супротност између школских учењака и мудраца, по Гадамеру се први пут појављује у киничкој слици Сократа, а од ренесансне филозофије и реторике фигура Сократа је потпуно окренута против науке.⁴³ На Сократа се позива и реторичка традиција хуманизма.

Гадамер примећује да Вико слави старе академичаре зато што су бранили знање о незнању, а још више нове академичаре „зато што су велики у вештини аргументације (у вештини која је део реторике)”.⁴⁴ Он указује да је Викоово позивање на *sensus communis* учињено из одређене перспективе, односно да припада хуманистичкој традицији.⁴⁵

³⁵ Као што и Дерида (Jacques Derrida) одбија могућност критике деконструктивних питања која у својим списима покреће (Derida, 1993: 149), односно, критике своје текстуалне продукције. То је један од разлога због којег је Хабермасова оцена да је Дерида Хајдегеров „аутентични ученик” (Habermas, 1988: 153) сасвим на месту.

³⁶ Ханс-Георг Гадамер, Задатак филозофије, у Ханс-Георг Гадамер, *Европско наслеђе: чланци*, Београд: Плато, 1999, стр. 115.

³⁷ Упор. Ханс-Георг Гадамер, Херменеутика и Дилтајева школа (1991), у: Ханс-Георг Гадамер, *Хегелова дијалектика*, Београд: Плато, 2003, стр. 325.

³⁸ Исто, стр. 325.

³⁹ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Београд: Fedon, 2011, стр. 50.

⁴⁰ Исто, стр. 48.

⁴¹ Исто, стр. 50.

⁴² Исто, стр. 51.

⁴³ Исто, стр. 51.

⁴⁴ Исто, стр. 51.

⁴⁵ Исто, стр. 51.

Додаје да и у подручју наука „...постоји querelle des anciens et des modernes”.⁴⁶ По његовом мишљењу, Вико нема у виду супротстављање школској науци, већ модерној науци. За филозофску херменеутику Вико није некакав мрачњак или неко ко напросто не види предност нове науке са њеном математичком методом: он једноставно указује на њене границе.⁴⁷ То је управо позиција коју заузима и филозофска херменеутика. И управо је то разлог зашто је Вико тако значајан за филозофску херменеутику и зашто заузима тако високо место у једном Гадамеровом ретроспективном тумачењу сопственог мисаоног развоја. Наиме, у том самотумачењу Вико се помиње заједно са мислиоцима као што су Платон, Аристотел, Хердер (J. G. Herder) или Хегел (G. W. F. Hegel).⁴⁸ Гадамер истиче да по Викоу античка мудрост, као и антички идеали разборитости и елоквенције, остају на снази чак и поред математичке методе модерне науке.⁴⁹ Овај моменат је од одлучујућег значаја за Гадамерово обраћање Викоу. Sensus communis није у филозофској херменеутици реконструисан из некаквог антикварног интереса. Такође, није ту реч ни о интересу историје филозофије или интелектуалне историје. Гадамерово обраћање Викоу и његова апроприација Викоовог појма sensus communis изведени су управо у отпору према математичкој методи савремених природних наука, а са намером да се укаже на специфичност једног другачијег облика људског стваралаштва. Реч је о хуманистици и друштвеним наукама.

И за крај ове белешке можда треба додати да Гадамер у свом читању Викоа *sensus communis* углавном преводи као „заједничко чуло”,⁵⁰ али да једном приликом даје и специфичнију интерпретацију, у којој директно говори о ономе што је и данас од значаја у овом Викоовом појму:

Али за нас је важно следеће: *sensus communis* ту очигледно не значи само ону општу способност која је у сваком човеку, већ је он уједно чуло које ствара заједништво. Оно што људској вољи даје правац, каже Вико, није апстрактна општост ума, већ конкретна општост која представља заједништво групе, народа, нације, или целог људског рода. Зато је каже затим Вико, развијање тог заједничког чула од пресудног значаја за живот.⁵¹

⁴⁶ Исто, стр. 51. Тема сукоба античких и модерних, коју је покренуо Вико, често је разматрана у делу Гадамеровог вршњака Леа Штрауса (Leo Strauss). Упор. нпр. Leo Strauss, *Liberalism Ancient and Modern*, (foreword by Allan Bloom), Chicago: The University of Chicago Press, 1995.

⁴⁷ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 51.

⁴⁸ Ханс-Георг Гадамер, Задатак филозофије, у Ханс-Георг Гадамер, *Европско наслеђе: чланци*, Београд: Плато, 1999, стр. 115.

⁴⁹ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Beograd: Fedon, 2011, стр. 51.

⁵⁰ Упор. нпр. исто, стр. 50.

⁵¹ Исто, стр. 52.

Реч је дакле о чулу које ствара заједништво и о животу, а то је оно до чега је филозофској херменеутици највише стало – до живота „у коме треба да живимо свој друштвени живот и живот заједнице”.⁵²

Филозофска херменеутика већма избегава отворену политичност. Али као практична филозофија,⁵³ филозофска херменеутика има своје политичке импликације и оне се понекад јасно уочавају. Један такав случај је, на пример, расправа са Хаберамсом и онима који се надовезују на просветитељско схватање о моћи мишљења да раскринка предрасуде и укине друштвене привилегије.⁵⁴ Против Хабермасове концепције о „рационалном непринудном дијалогу”⁵⁵ Гадамер се позива на Викоа, па против „гвозденог закључивања” призива реторичко „богатство становишта”.⁵⁶

Гадамер нажалост пропушта да понуди било какав коментар на Викоов говор о заједништу неке групе, неког народа, неке нације или човечанства. Заједништво једне групе, народа или нације може бити, а често и јесте, уперено против заједништва друге групе, народа или нације. Гадамерово и наше историјско искуство се веома разликује од Викоовог. Гадамер је искусио наметање заједништва једној нацији искључивањем разних мањинских група из ње путем најбруталнијег насиља. А искусио је и то како је заједништво немачког народа водило у катастрофу Другог светског рата. Оно што Вико није могао ни да сања, а што је од времена открића оружја за масовно уништавање постало нешто са чиме смо ми принуђени да живимо, јесте то да би супротстављена заједништва различитих група, народа и нација могла да одведу у аутоапикалипсу, како би рекао српски филозоф Светозар Стојановић. Оваква опасност не постоји када је у питању заједништво људског рода.

Литература

- Ханс-Георг Гадамер, *Херменеутика и Дилтајева школа* (1991), у: Ханс-Георг Гадамер *Хегелова дијалектика*, Београд: Плато 2003, стр. 302–325.
Ханс-Георг Гадамер, *Херменеутика као практичка филозофија*, у Ханс-Георг Гадамер, *Ум у доба науке*, Београд: Плато, 2000, стр. 50–69.
Ханс-Георг Гадамер, *Задатак филозофије*, у Ханс-Георг Гадамер, *Европско наслеђе: чланци*, Београд: Плато, 1999, стр. 113–118.

⁵² Упор. Ханс-Георг Гадамер, *Херменеутика и Дилтајева школа* (1991), у: Ханс-Георг Гадамер, *Хегелова дијалектика*, Београд: Плато, 2003, стр. 325.

⁵³ Упор. нпр. Ханс-Георг Гадамер, *Херменеутика као практичка филозофија*, у Ханс-Георг Гадамер, *Ум у доба науке*, Београд: Плато, 2000, стр. 50–69.

⁵⁴ Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Београд: Fedon, 2011, стр. 705.

⁵⁵ Исто, стр. 705.

⁵⁶ Исто, стр. 706. За нашег мислиоца Љубомира Тадића богатство гледишта је оно од чега реторика полази, док је крај реторике одлука која треба да буде резултат убеђивања (Тадић 1998: 26–27). Уз ово упор. Прњат 2019: 269–270.

- Александар Прњат, Љубомир Тадић о јавности, у Маринко Лолић, Слободан Антонић, Јово Бакић (ур.), *Филозофија кризе и отпора: мисао и дело Љубомира Тадића*. Београд: Институт друштвених наука, САНУ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за социологију, Српско социолошко друштво, 2019, стр. 262–277.
- Мартин Хајдегер, Наука и размишљање, у Мартин Хајдегер, *Предавања и чланци*, Београд: Плато, 1999, стр. 33–52.
- Мартин Хајдегер, *О ствари мишљења*, Београд: Плато, 1998.
- Hans Albert, Critical Rationalism and Universal Hermeneutics, in: Jeff Malpas, Ulrich Arnsward, Jens Kertscher (eds.), *Gadamer's Century: Essays in Honor of Hans-Georg Gadamer*, The MIT Press, 2002, pp. 15–24.
- Emilio Beti, *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988.
- Žak Derida, Uistinu nije moguća kritika onoga što činim (Jasques Derrida razgovara sa Florianom Rötzerom), u: Žak Derida, *Razgovori*, Novi Sad, Podgorica, Šamac : Književna zajednica, Oktoih, Ojdp Duga, 1993, str. 132–150.
- Mišel Fuko, *Hermeneutika subjekta: predavanja na Kolež de Fransu, 1981–1982. godine*. Novi Sad: Svetovi, 2003.
- Hans-Georg Gadamer, *Istina i metod: osnovi filozofske hermeneutike*, Београд: Fedon, 2011.
- Hans-Georg Gadamer, *Hermeneutik II: Wahrheit und Methode. Ergänzungen, Register*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1993.
- Žan Gronden, *Uvod u filozofsku hermeneutiku*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2010.
- Adolf Grünbaum, *The Foundations of Psychoanalysis: A Philosophical Critique*, Barkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1984.
- Jurgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb: Globus, 1988.
- Martin Hajdeger, *Ontologija: hermeneutika faktičnosti*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2007.
- Vittorio Hösle, *Vico's New Science of the Intersubjective World*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2016.
- Saul Kripke, Identity and Necessity, in: M. K. Munitz (ed.), *Identity and Individuation*, New York: New York University Press, 1971, pp. 135–164.
- Rudolf A. Makkreel, *Imagination and Interpretation in Kant*, University of Chicago Press, 1990.
- Jeff Malpas, Hans-Helmuth Gander (eds.), *The Routledge companion to hermeneutics*, London, New York: Routledge, 2015.
- Hilary Putnam, *Meaning and the Moral Sciences*, New York : Routledge, 2010.
- Pol Riker, *O тумuačenju: Ogled o Frojdu*, Београд, Službeni glasnik, 2010.
- Leo Strauss, *Liberalism Ancient and Modern* (foreword by Allan Bloom), Chicago: The University of Chicago Press, 1995.
- Ljubomir Tadić, *Ogled o javnosti*, Београд: Fakultet Političkih nauka, 1998.
- Čarls Tejlor, *Doba sekularizacije*, Београд: Albatros plus, Službeni glasnik, 2011.
- Giambattista Vico, *Načela nove znanosti: o zajedničkoj prirodi nacija*, Zagreb: Naprijed, 1982.
- Jens Zimmermann, *Hermeneutics: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2015.

Aleksandar Prnjat

Alfa BK University Belgrade, Faculty of Foreign Languages
Belgrade Institute for Humanities and Social Inquiry

SENSUS COMMUNIS:
VICO IN THE LIGHT OF PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS

Abstract. *Sensus communis* is a notion that has a specific role in the work of Giambattista Vico. Hans-Georg Gadamer also refers to this Vico's notion in his magnum opus – *Truth and Method*. This article presents and comments on Gadamer's reconstruction of Vico's notion of *sensus communis*.

Keywords: Hans-Georg Gadamer, Giambattista Vico,
sensus communis, humanism, rhetoric.

POLITIČKA DEBATA KROZ PRIZMU ARGUMENTACIONIH SUBSTRUKTURA

Apstrakt. Današnji jezik politike zahteva od govornika poznavanje različitih profesionalnih kodova, jer uključuje prelazak iz jednog profesionalnog koda u drugi, u okviru jedne debate. Politička komunikacija, kao takva, može biti: jednosmerna, kada je govornik samo pošiljalac ili primalac poruke; naizmenična, kada se govornici smenjuju u ulogama; direktna, kao u slučaju političke komunikacije u parlamentu, kada govornici razgovaraju oči u oči; i indirektna, kada se poruka među njima prenosi nekim tehničkim sredstvom, ali i dvosmerna, kada se radi o replikama i sl. Ona zahteva, od učesnika u komunikativnom procesu, dobro ovladavanje raznolikim sredstvima javne komunikacije, komunikacijskim kanalima kao adekvatnim načinima strukturiranja debate. U ovom radu predstavimo deo rezultata istraživanja argumentacionog diskursa, debata, njihovih struktura i njihovih obeležja, obavljenog na korpusu parlamentarnih debata realizovanih u Skupštini Srbije, u periodu od oktobra 2007. do avgusta 2009, a za potrebe autorokine doktorske disertacije, koja je poslužila za pisanje ovog rada.¹

Ključne reči: politička debata, argumentacioni diskurs, argumentaciona teorija, argumentacione strukture, argumentaciona stajališta, lingvistički identifikatori.

Politički diskurs

Političkim govorom možemo smatrati onaj diskurs koji se realizuje između dva ili više političara, sa svrhom sporazumevanja o političkim delovanjima, a kroz usklađivanje stavova, bilo da se radi o kompromisu, odbijanju ili prihvatanju predloga. Cilj političkog govora je nametnuti sagovorniku

¹ Vojinović-Kostić, J., *Lingvistička obeležja diskursa javnih političkih debata* – doktorska disertacija, odbranjena na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 18.07.2016. godine.

ili slušaocu određene ideje, kroz jasno definisane stavove, ili prevazići razlike koje postoje među učesnicima u komunikativnom procesu.

Debatu, za potrebe ovog rada, možemo definisati kao organizovan način razmene mišljenja, stavova, uobličenih u argumente. U svakoj debati nastupaju, najmanje, dve strane, koje imaju jednake mogućnosti i uslove za predstavljanje svojih argumenta. Ona se može smatrati i formalnom metodom interaktivnog iznošenja argumenata, jer u okviru debatovanja kao procesa postoji niz pravila, koja bi trebalo da budu poštovana od strane učesnika u debati da bi ona bila uspešna. Debate neformalnog karaktera, u kojima učesnici u manjoj meri poštuju pravila debatovanja ili argumentacije, teže su za razumevanje i pružanje adekvatnog argumentovanog odgovora od strane sagovornika. Debate, kao deo političkog diskursa, mogu biti različite dužine i strukture, na šta utiču objektivne okolnosti, kao što je, na primer, vreme predviđeno za govor na skupu i sl. Parlamenti različitih zemalja neguju različite debatne stilove. Na način debatovanja utiču i formalna skupštinska pravila, regulisana kroz poslovničke o radu skupštine ili druge akte.

Argumentaciona teorija

Argumentaciona teorija je interdisciplinarna oblast naučnog rada koja se bavi proučavanjem argumentacije i argumenta, a razvila se oslanjajući se na osnovne principe antičke retorike, koji i danas predstavljaju okosnicu ove teorije. Razvoj argumentacionog diskursa je moguć tamo gde se javi potreba za obrazlaganjem iznetih stavova, ideja, mišljenja, zbog neslaganja sa stavovima, idejama ili mišljenjima sagovornika ili iskazane sumnje od strane sagovornika u njihovu opravdanost ili adekvatnost.

Argumentacija, prema broju učesnika, može biti individualna i kolektivna. U individualnoj, kao što samo ime kaže, učestvuje jedan govornik. Individualna argumentacija može da se inkorporira u kolektivnu. U kolektivnoj argumentaciji učestvuje više govornika. U parlamentarnom diskursu, kao što se vidi na primeru skupštinskog debatanog diskursa, one se u određenom stepenu prepliću, shodno govornoj situaciji, važnosti teme i potrebi.

Argumentacija se, kao što smo već napomenuli, može sastojati od jednog ili više argumenata. Oni su njeni funkcionalni delovi i u svojoj su osnovi kompleksni iskazi. Da bi postigli cilj, argumenti treba da budu opravdani, koherentni, koordinirani, dobro definisani i međusobno povezani. Oni moraju biti realan odgovor na argument sagovornika. Među argumentima postoji i određena hijerarhija, koju uspešan govornik gradi od prvog argumenta, u kojem iznosi svoj lični stav, ili stav kolektiva koji predstavlja (tj. političke partije), do završnog, koji je neka vrsta zaključka. Ako se taj proces vodi dobro i u skladu sa pravilima, biće uspešan, tj. doći će do razrešenja suprotstavljenih stavova, a ako to nije slučaj, argumentacija neće postići svoj cilj. Argumenti su među sobom povezani na različite načine. Argumentacija se zasniva na identifikaciji stavova, utvrđivanju neizrečenih pretpostavki, shemama argumenata, analizi strukture obrazlaganja, evaluaciji značaja argumenta.

Osnovni pojmovi argumentacione teorije

Argumentacija počinje zbog postojanja razlika u stajalištima govornika. Učesnici u argumentaciji zauzimaju pozicije u debati zavisno od mišljenja koje zastupaju i na kojem grade argumentaciju. Ponekad su te razlike jasno uočljive, eksplicitne, dok su ponekad prikrivene, implicitne.

Implicitna argumentacija

Petar: Mislim da se u našim školama treba izučavati veronauka!

Milan: Ne znam. Nisam razmišljao o tome.

Milan indirektno iskazuje svoje stajalište koje je suprotno sagovornikovom.

Eksplicitna argumentacija

Petar: Mislim da se u našim školama treba izučavati veronauka!

Milan: Ja ne mislim tako! Taj predmet je suvišan!

Milan jasno, direktno, iskazuje da je njegovo stajalište u suprotnosti sa sagovornikom.

Stajališta koja govornik postavlja na početku argumentacije nazivaju se početna (inicijalna) stajališta. Ona mogu biti kvalitativo pozitivna, negativna ili neutralna, zavisno od stava koji govornik zauzima prema temi debate. Na zauzimanje pozitivnog ili negativnog stajališta utiču pre svega pretpostavke, koje su i osnov svake tvrdnje i stajališta, a koje crpimo iz našeg opšteg znanja, stavova, predrasuda, preporuka.

Pozitivno stajalište

Petar: Ja mislim da je Vlada Srbije, u prethodnom periodu, radila dobro, što se i vidi iz postignutih rezultata.

Govornik jasno iskazuje svoje pozitivno stajalište o radu Vlade: *Ja mislim da je Vlada Srbije radila dobro.*

Negativno stajalište

Petar: Ja ne mislim da je Vlada radila dobro u prethodnom periodu.

Govornik jasno iskazuje svoje negativno stajalište o radu Vlade: *Ja ne mislim da je Vlada radila dobro.*

Neutralno stajalište

Petar: Ne znam da li je Vlada radila dobro u prethodnom periodu ili ne.

Govornik iskazuje svoje neutralno stajalište o radu Vlade: *Ne znam da li je Vlada radila dobro ili ne.*

Ponekad je teško uočiti razliku između negativnog i neutralnog stajališta. Uzrok ovoj zabuni je često ljudska potreba da budu pristojni i da zbog toga svoje neslaganje ne izraze direktno već indirektno.

Snaga stajališta, ako pod snagom podrazumevano stepen ubeđenosti u mišljenje, može varirati (bez obzira na to što je ono bazirano na istoj pretpostavci). Stajalište se formuliše kao potpuna ubeđenost, preporuka, sumnja i slično:

Pavle: *Ubeđen sam* da svako zna šta je depresija.

Tanja: *Sumnjam da* svako zna šta je depresija.

Stajališta, bez obzira da li su upućena jednoj osobi ili grupi, mogu biti bazirana na jednoj ili više pretpostavki povezanih, najčešće, naporednim veznicima i/ili/ali. Veznicima se upućuje na to da li se pretpostavke međusobno podržavaju i dopunjuju (i), isključuju (ali), ili nam pružaju mogućnost da biramo jednu od njih kao adekvatnu (ili).

Lekar: Ja mislim da nije neophodno uzimati vitamine svakog dana, *ali* ih je potrebno uzimati bar jednom nedeljno. (Nije neophodno, ali je potrebno uzimati lekove.)

Lekar: Ukoliko želimo da se izborimo protiv gripa, treba redovno prati ruke i svakodnevno unositi vitamine. (Treba redovno prati ruke i svakodnevno unositi vitamine.)

Lekar: Ja mislim da možemo da primimo vakcinu i da tako zaštitimo svoje zdravlje i zdravlje svojih bližnjih *ili* da je ne primimo i ugrozimo i njihovo i naše zdravlje. (Možemo da primimo vakcinu, ali ne moramo.)

Videli smo da su u osnovi svakog stajališta jedna ili više pretpostavki, i da one variraju zavisno od teme. Pretpostavke, ili samo neke od njih, mogu biti plasirane određenim sagovornicima ili celoj grupi. Pretpostavke variraju i po snazi, i tako utiču na snagu stajališta. Stajalište bazirano na jakim pretpostavkama se manifestuje kroz potpunu ubeđenost. Stajalište bazirano na slabim pretpostavkama se manifestuje kao sugestija.

Argumentacione strukture

Sada kada smo skicirali osnovne pojmove kojima operiše argumentaciona teorija, možemo govoriti o tipovima argumentacije i njihovim strukturama. Ovde prezentovana tipologija nastala je prema podeli Van Eemeren, Grootendorsta i Henkemans (Eemeren, Grootendorst, Henkemans 2002: 66–80). Prema ovim autorima, argumentacija se javlja u dva osnovna tipa: kao prosta i složena. Složenu argumentaciju možemo dalje podeliti na nezavisnu, subordiniranu i koordiniranu.

Prosti tip argumentacije se sastoji od samo jednog argumenta, najčešće u eksplicitnom obliku – „single argumentation”.

Pavle: Gospodin Petrović je zaslužio da ga smene, jer nije radio dobro.

Stajalište: Gospodin Petrović je zaslužio da ga smene.

Argument: Nije radio dobro.

Stajalište Da je Petrović zaslužio da ga smene obrazloženo je jednim argumentom: jer nije radio dobro.

Složeni tipovi argumentacije se sastoje od dva ili više argumenata – „complex argumentation”. Ovaj tip argumentacije se razvija kada je jasan hijerarhijski odnos među argumentima. Nezavisna složena argumentacija sastoji se od dva ili više nezavisnih argumenata koji se prezentuju jedan za drugim. Svaki od ovih argumenata može da stoji samostalno i da tako bude prezentovan – „multiple argumentation”.

Pavle: Nikako niste mogli da me vidite u parlamentu tog dana, zato što nije ni bilo sednice, a ni ja nisam bio u Beogradu.

Stajalište: Nikako niste mogli da me vidite u parlamentu tog dana.

Prvi argument je: Zato što nije ni bilo sednice.

Drugi argument je: Ni ja nisam bio u Beogradu.

Stajalište je obrazloženo sa dva argumenta koji se međusobno upotpunjuju da bi se ukazalo na njegovu opravdanost.

Subordinirana složena argumentacija je vrsta složenog tipa argumentacije koja se sastoji od zavisnih argumenata koji se međusobno nadopunjuju.

Petar: Mi ne možemo da glasamo za ovaj zakon zato što:

- smatramo da on nije dobar,
- niste usvojiti naše amandmane,
- struka se oglasila protiv njega,
- već ste obezbedili većinu za njegovo izglasavanje,
- ne želimo da budemo prozivani kasnije.

Stajalište obrazlaže prvi navedeni argument koji postaje substajalište: *zakon nije dobar*. Substajalište obrazlaže sledeći argument, sada subargument. Potom subargument postaje substajalište: *Nećemo da glasamo za zakon jer niste usvojili naše amandmane*, itd.

Koordinirana složena argumentacija je vrsta složenog tipa argumentacije koja se sastoji od argumenata koji su u nezavisnom odnosu jedan prema drugom – „coordinative argumentation”.

Petar: Sednica je odlično organizovana, tačno na vreme i sa obezbeđenom većinom za izglasavanje zakona.

Stajalište: Sednica je odlično organizovana.

Prvi argument: Tačno na vreme.

Drugi argument: Obezbeđena je većina za izglasavanje zakona.

Stajalište obrazlažu argumenti za koje bismo mogli reći da stoje u naporednom odnosu, nezavisno jedan od drugog. Stajalište o dobroj organizaciji obrazlaže i argument da je to zato što je sednica organizovana na vreme, kao i argument da je pre sednice obezbeđena većina za glasanje.

Ponekad je vrlo teško identifikovati argumentaciju kao jedan ili drugi tip. Kao pomoćna sredstva za identifikaciju tipova argumentacije služe jezički identifikatori i shematski prikazi. Jezički identifikatori omogućavaju identifikaciju argumenata i stajališta. Govornik može sam „najaviti” svoje argumente: *Moji argumenti su:...*; *Ja ću vam argumentovano govoriti o...*, i sl. Ovakvi eksplicitni identifikatori nisu česti u našim političkim debatama, pa stoga moramo obratiti pažnju na implicitne (*zato što, zato, stoga, konsekventno tome, prema tome* i sl.). Dešava se da govornici kraj izlaganja argumenta i jezički naglase: *...i to su bili moji argumenti..* ili; *Čuli ste moje argumente...*, i sl. O jezičkim identifikatorim će biti više reči u jednom od narednih poglavlja.

Marko: Svakodnevno moramo da radimo na unapređivanju našeg društva *zato što* samo takvi možemo u Evropu.

Stajalište: Svakodnevno moramo da radimo na unapređivanju našeg društva, što branimo argumentom – samo takvi možemo u Evropu.

Ako se radi o progresivnoj argumentaciji, koja ukazuje na to zašto će se, ili neće, nešto desiti, uočavamo identifikatore: *zato, iz tog razloga* i sl.

Pavle: Samo kao razvijeno društvo možemo u Evropu i *iz tog razloga* svakodnevno moramo da radimo na unapređivanju našeg društva.

Stajalište: Svakodnevno moramo da radimo na unapređivanju našeg društva, što branimo argumentom – samo kao razvijeno društvo možemo u Evropu.

U svakodnevnoj, a i u političkoj debati, identifikatori ne moraju biti lako uočljivi, što otežava identifikaciju argumentacije kao progresivne ili regresivne.

Aleksandar: Predsednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu. Nikada nije htela ni da sazove sednicu Odbora.

Ovaj argumentacioni fragment može biti posmatran i progresivna i kao regresivna argumentacija.

Progresivna:

Predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu, *pa zato* nikad neće sazvati sednicu Odbora.

Stajalište: Predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu.

Argument: Zato nije nikad sazvala sednicu Odbora.

Razlog za stajalište da sednica nikad neće biti sazvana je iskazan argumentom: predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu. *Pa zato*, ukazuje na to da se nešto hoće ili neće desiti.

Regresivna:

Predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu *zato što* nikad nije sazvala sednicu Odbora.

Stajalište: Zato što nije nikad sazvala sednicu Odbora.

Argument: Predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu.

Razlog za stajalište da sednica nikad nije bila sazvana je iskazan argumentom: predsjednica nikada nije želela da razgovara o našem problemu. *Zato što* ukazuje na to zašto se nešto nije desilo.

Ako u argumentacionom diskursu ili fragmentu nema nikakvog jezičkog sredstva koje će nam omogućiti identifikaciju elemenata argumentacije, oslanjamo se na prozodijska sredstva, intonaciju, akcenat itd. Otežavajuća okolnost pri identifikaciji argumentacije je i to što stajališta, kao i pretpostavke, mogu biti prisutna u argumentaciji, ali ostati neizrečena. Ponekad govornici izostavljaju stajališta i pretpostavke podrazumevajući da je njihov sagovornik već upoznat sa njima. Cilj izostavljanja stajališta, ili pretpostavke, može biti namera da se sagovornik dovede u zabludu, ili zato što se ona pretpostavljaju, pa nema potrebe za njihovim ponovnim isticanjem.

Luka: Evidentno je da je najbolji način odgajanja dece u porodici sa oba roditelja, *zato što* se takav način odgoja neguje godinama. (Neizrečena pretpostavka može biti: sve što je dobro traje godinama, a neizrečeno stajalište može biti: deca treba da odrastaju sa oba roditelja.)

Implicitne pretpostavke i stajališta mogu biti predmet rasprave i kritike sagovornika. U evaluaciji argumentacije mogu imati vrlo važnu ulogu, stoga je bitno, i u analizi argumentacije, obratiti pažnju na ovakve elemente.

Argumentacioni diskurs

Argumentacioni diskurs je strukturalno definisana pojava i kao takav se javlja u više tipova i podtipova. Svaki od navedenih tipova ima i svoj shematski prikaz. Podela se zasniva na podeli argumentacija po strukturi van Eemerena, Grootendorsta, Snoeck Henkemans (2002).

Prosti tip argumentacije

Prosti tip argumentacije, u najjednostavnijim slučajevima potvrde ili osporavanja, sastoji od samo jednog argumenta u eksplicitnom obliku (jasno definisanog i istaknutog). Prostim argumentacijama se smatraju i one koje imaju više istih takvih, nezavisnih, eksplicitnih argumenata, koji međusobno nisu povezani i slede jedan iza drugog, ali su one veoma retke. Prosti tip argumentacije je najčešći u parlamentarnim debatama i može se naći u gotovo svakom debatnom diskursu. Ovde ćemo navesti neke od njih, koje su identifikovane u priloženim transkriptima skupštinskih debata, i koje smo u nastavku rada shematski prikazali.

Primer: Dakle, ne radi se ni o kakvoj odluci Skupštine, niti je to posao Skupštine.

*Ne radi se o odluci Skupštine zato što
- to nije posao Skupštine.*

Stajalište da se ne radi o odluci Skupštine obrazlaže samo jedan argument: to nije posao Skupštine.

Primer: Ali ne možete da mi držite moralne lekcije i pridikovanja, jer Vaše mesto Vam to ne dopušta.

*Ne možete da mi držite moralne lekcije i pridikovanja jer
- Vaše mesto Vam to ne dopušta.*

Stajalište da govornik ne može držati moralne lekcije i pridikovanja obrazlaže samo argument da mu mesto koje zauzima to ne dopušta.

Ovaj tip argumentacije ima najjednostavniju moguću strukturu, te je nemoguće njegovo razlaganje na komponente.

Složeni tip argumentacije

Složeni tip argumentacije, kao što iz samog imena možemo zaključiti, sastoji se od dva ili više argumenata koji su međusobno povezani na različite načine i koji tako obrazlažu jedno stajalište, bilo da se radi o odbrani ili o opovrgavanju.²

Nezavisni složeni tip argumentacije

Ovaj tip argumentacije se sastoji od dvaju ili više nezavisnih, argumenata koji se prezentuju jedan za drugim. Njihovim zajedničkim prezentovanjem se povećava verovatnoća uspešnosti argumentacije.

² „Odbrana stajališta se često sastoji od više od jednog prostog argumenta. Nekoliko prostih argumenata može biti kombinovano i raspoređeno na različite načine kako bi formirali odbranu stajališta” (Eemeren van, F. H. Grootendorst, R. & Snoeck Henkemans, A. F. 2002: 64.)

Primer: Dakle tražim od Vas, kao predsedavajućeg, da se izjasnite o tome koje mere predlažete Narodnoj skupštini da preduzme u ovim izuzetno teškim okolnostima, kada su u Republici Srbiji ugroženi život i zdravlje ljudi, bezbednost zemlje i rad organa i organizacija.

Narodna skupština treba preduzeti određene mere jer su:

- *izuzetno teške okolnosti;*
- *ugroženi su život i zdravlje ljudi;*
- *ugrožena je bezbednost zemlje;*
- *ugrožen je rad organa i organizacija.*

Da bi se obrazložilo stajalište (Narodna skupština treba preduzeti određene mere) bio je dovoljan samo jedan argument, npr. *izuzetno teške okolnosti* ili *ugroženi su život i zdravlje ljudi* ili *bezbednost zemlje* ili *ugrožen rad organa i organizacija*, ali ovde je iznet niz argumenata koji se međusobno nadopunjuju. (Bilo koji od ovih argumenata je bio dovoljno ubedljiv da sagovornik prihvati da treba preduzeti mere u cilju zaštite ljudi i zemlje.)

Subordinirani složeni tip argumentacije

Ovo je još jedan od tipova složene argumentacije, koji se sastoji od argumenata koji se međusobno nadopunjuju. U ovom tipu argumentacije daje se, vezano, jedan argument za drugim, tako da se međusobno nadograđuju jedan na drugog. Ako argument koji prvi obrazlaže stajalište nije dovoljan za odbranu ili njegovo opovrgavanje, on se podupire novim argumentom itd. U ovom tipu argumentacije svaki argument se brani sledećim argumentom. Onaj argument koji je branjen postaje substajalište, argument kojim se on brani postaje njegov subargument. Dužina ovakve argumentacije zavisi od jačine svakog novog argumenta. Dobar primer za navedenu pojavu je govor u kojem se argumenti nižu jedan za drugim kroz celo izlaganje. Ovde izdvajamo deo argumenata iz jednog takvog izlaganja:

Poslanici Demokratske stranke, Sandžačke demokratske partije i Srpskog pokreta obnove glasaće za ratifikaciju Sporazuma o naftno-gasnom aranžmanu Srbije sa Ruskom Federacijom zato što:

- to jeste dobar aranžman,
- Sporzum se sklapa sa zemljom koja je Srbiji strateški važna,
- Sporazum ima posebnu važnost u političkom smislu;
- Sporazum se sklapa sa jednom od najmoćnijih kompanija na svetu;
- to nisu igrači trećeg, četvrtog ili petog reda;
- to je aranžman sa jednim od najvažnijih igrača u geopolitičkom smislu;
- to je važan evropski projekat...

Očigledno je da se inicijalno stajalište (*Poslanici Demokratske stranke, Sandžačke demokratske partije i Srpskog pokreta obnove glasaće za ratifikaciju Sporazuma o naftno-gasnom aranžmanu Srbije sa Ruskom Federacijom*) obrazlaže nizom argumenata koji, razvojem argumentacije,

postaju substajališta i koje obrazlažu novi argumenti: npr. stajalište *sklapa se sa jednom od najmoćnijih kompanija na svetu* postaje substajalište koje govori o stavu govornika o značaju Ruske Federacije, a obrazlažu ga argumenti koji slede, u kojima se opet javljaju nova substajališta.

Koordinirani složeni tip argumentacije

Ovaj tip se sastoji od argumenata koji ravnopravno stoje jedan uz drugi, ali ne formiraju seriju alternativnih obrazloženja, kao u slučaju složenog tipa argumentacije.

Primer: Pa tako se i meni čini da ta groteskna priča o socijalno odgovornoj Vladi, bojim se da neće dati, Bog zna, nekakve rezultate. Uostalom, i sam mandatar je u svom ekspozeu socijalnoj politici, nije me mrzelo da izračunam, posvetio tačno 1,4% teksta. A, i, i, i taj tekst je jedna potpuno prazna priča o lepim i dobrim namerama

Priča o socijalnoj odgovornoj Vladi je groteskna zato što:

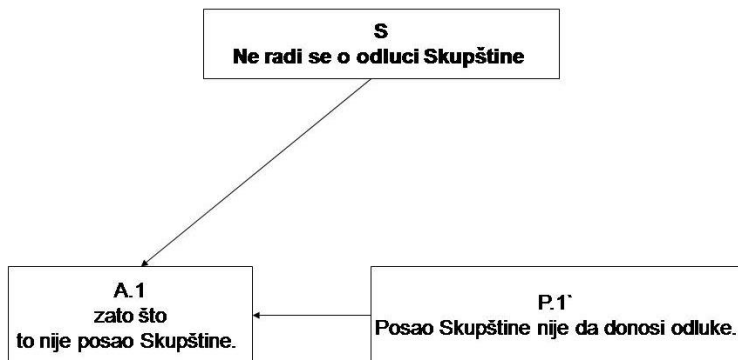
- *neće dati rezultate;*
- *mandatar je u ekspozeu socijalnoj politici posvetio 1,4% teksta;*
- *ekspoze je prazna priča.*

U ovom primeru stajalište *da je priča o socijalnoj odgovornoj Vladi groteskna*, branjeno je argumentima *da to neće dati rezultate, da je socijalnoj politici posvećeno malo teksta u ionako praznom ekspozeu*. Jedan argument ojačava drugi, jer nijedan od njih, samostalno, ne bi bio dovoljno adekvatno obrazloženje stajališta. Da je navedeno samo *da je priča o socijalnoj odgovornoj Vladi groteskna, zbog toga što neće dati rezultate ili jer joj mandatar nije posvetio odgovarajući udeo u tekstu, ili zato što je ekspoze prazna priča*, teško da bi govornik ubedio sagovornika u ispravnost stajališta.

Shematski prikazi argumentacija

Shematski prikazi prostih argumentacija

Iz prethodnih primera možemo zaključiti da je struktura argumentacija, u većoj ili manjoj meri, složena, te je, često, neophodno pribеći njihovom shematskom prikazivanju, da bismo ih identifikovali po tipu i adekvatno analizirali.

Primer 1.1.

Slika 1. Shematski prikaz prostih argumentacija

U ovom primeru izneto stajalište *da se ne radi o odluci Skupštine* branjeno je argumentom *zato što to nije posao Skupštine*, koji je podrazumevao i neizrečenu pretpostavku *da donošenje odluka i nije posao Skupštine*. U ovoj shemi imamo jedno stajalište, jedan argument i jednu pretpostavku.

Primer 1.4.

Slika 2. Shematski prikaz prostih argumentacija

Ovaj primer se razlikuje od prethodnog po broju neizrečenih pretpostavki. Ovde uočavamo dve pretpostavke (*pošto nisu učestvovali ne treba da se mešaju u razgovor* i *onaj ko nije učestvovao u razgovoru ne može o tome da razgovara*), koje pojačavaju snagu iznesenog argumenta *zato što nisu u tome učestvovali*. Argument baziran na više pretpostavki osigurava veću verovatnoću uspešnosti argumentacije za stajalište *Poslanici iz Srpske radikalne stranke ne treba da se mešaju u razgovor*.

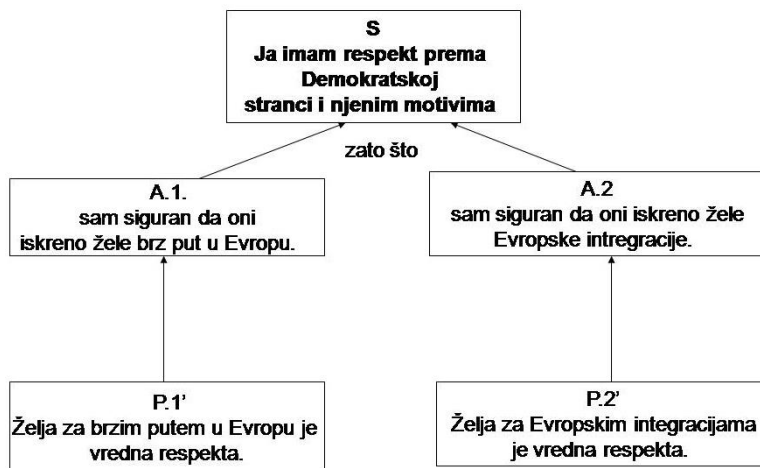
Shematski prikaz složenih argumentacija

Primer 2.1.1.

Slika 3. Shematski prikaz složenih argumentacija.

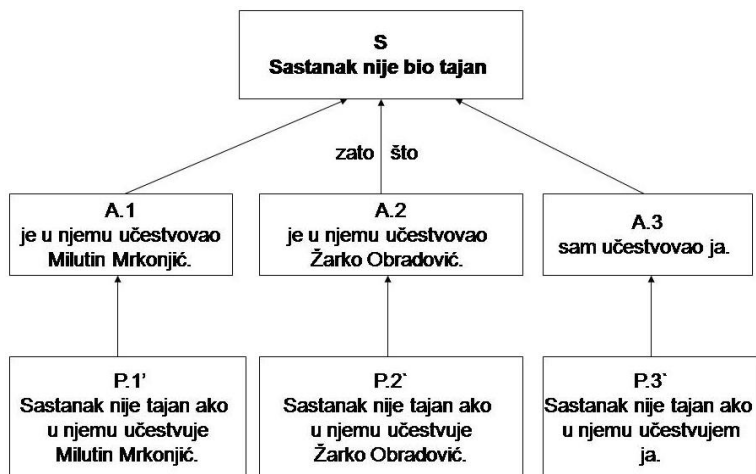
Jedno, inicijalno, stajalište *Narodna skupština treba preduzeti određene mere*, obrazloženo je sa četiri argumenta (jer *izuzetno su teške okolnosti*, *ugroženi su životi i zdravlje ljudi*, *ugrožena je bezbednost zemlje*, *ugrožen je rad organa i organizacija*) i njihove četiri neizrečene pretpostavke (*teške okolnosti zahtevaju određene mere*; *ugroženost života i zdravlja ljudi zahteva određene mere*; *ugroženost bezbednosti zahteva određene mere*; *ugroženost rada organa i organizacija zahteva određene mere*). Iz ovog primera je jasno da su argumenti nezavisni jedan od drugog, tj. svaki od njih je zasebna potvrda stajališta.

Primer 2.1.2.

Slika 4. Shematski prikaz složenih argumentacija.

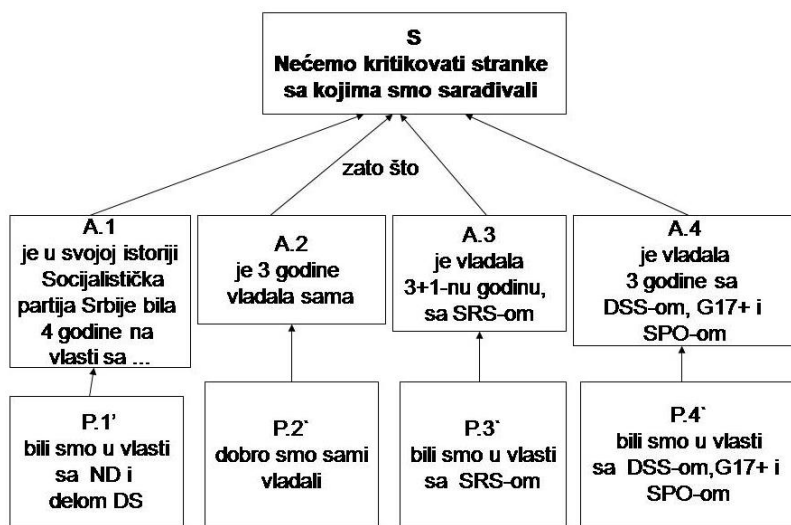
Ovaj primer prikazuje prostiju argumentaciju od prethodne, pa je i shema jednostavnija. Stajalište *ja imam respekta prema Demokratskoj stranci i njenim motivima* obrazloženo je sa dva nezavisna, samostalna, argumenta (*zato što siguran sam da oni iskreno žele brz put u Evropu* i *siguran sam da oni iskreno žele Evropske integracije*), za koje smo vezali po jednu neizrečenu pretpostavku (*želja za brzim putem u Evropu je vredna respekta*; *želja za Evropskim integracijama je vredna respekta*). Argument A.1 se bazira na pretpostavci P.1'. Argument A.2 se bazira na pretpostavci P.2'.

Primer 2.1.3.

Slika 5. Shematski prikaz složenih argumentacija.

U ovom primeru imamo tri argumenta (zato što učestvovao je u njemu Milutin Mrkonjić, učestvovao je Žarko Obradović, učestvovao sam ja), sa neizrečenim pretpostavkama (*sastanak nije tajan ako u njemu učestvuje Milutin Mrkonjić; sastanak nije tajan ako u njemu učestvuje Žarko Obradović; sastanak nije tajan ako u njemu učestvujem ja*), od kojih, svaki argument ponaosob, obrazlaže promovisano stajalište: *Sastanak nije bio tajan*.

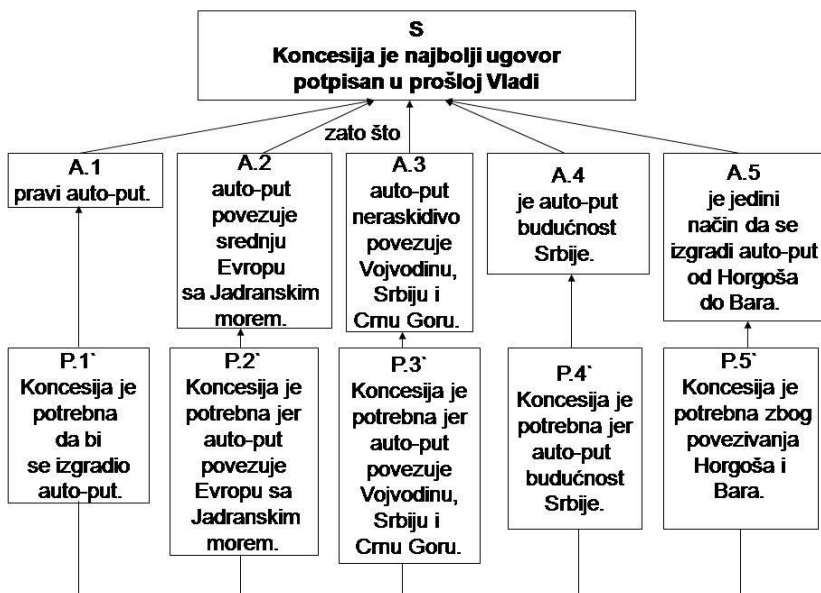

Primer 2.1.5.

Slika 6. Shematski prikaz složene argumentacije.

Poslednji primer shematskog prikaza složene argumentacije spada u one koje možemo smatrati komplikovanijim za prikazivanje, ali ne i za analizu. Jedno stajalište (*Nećemo kritikovati stranke sa kojima smo sarađivali.*), četiri argumenta (*zato što u svojoj istoriji Socijalistička partija Srbije je bila tri godine na vlasti sa ND i DS, tri godine vladala je sama, vladala je tri plus jednu godinu sa SRS-om, vladala je tri godine sa DSS-om, G17+ i SPO-om*), četiri neizrečene pretpostavke (*bili smo u vlasti sa ND i delom DS; dobro smo sami vladali; bili smo u vlasti sa SRS-om; bili smo u vlasti sa DSS-om, G17+ i SPO-om*).

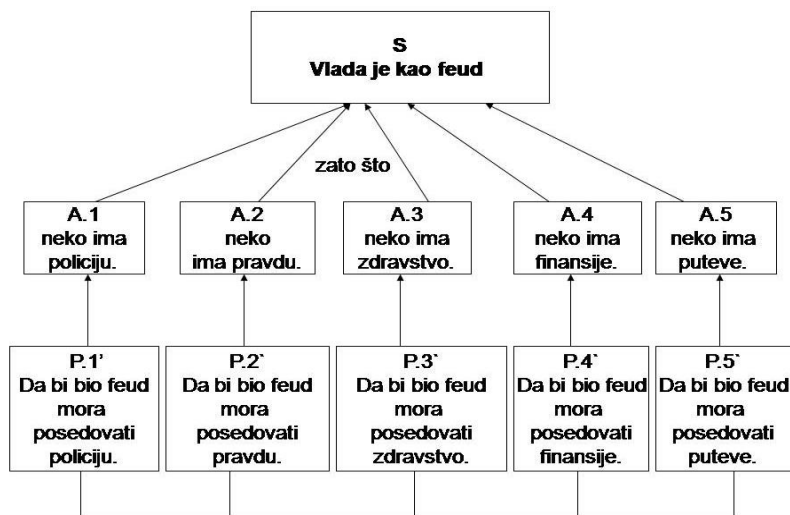
Shematski prikaz koordinirane argumentacije

Primer 2.2.1.

Slika 7. Shematski prikaz koordiniranih argumentacija.

U ovom primeru imamo jedno stajalište (*Koncesija je najbolji ugovor potpisan u prošloj Vladi*), obrazloženo sa pet argumenata (*zato što pravi auto-put, auto-put povezuje srednju Evropu sa Jadranskim morem, auto-put neraskidivo povezuje Vojvodinu, Srbiju i Crnu Goru, auto-put je budućnost Srbije, jedini je način da se izgradi auto-put od Horgoša do Bara*), baziranih na pet neizrečenih pretpostavki (*koncesija je potrebna da bi se izgradio auto-put; koncesija je potrebna jer auto-put povezuje Evropu sa Jadranskim morem; koncesija je potrebna jer auto-put povezuje Vojvodinu, Srbiju i Crnu Goru; koncesija je potrebna jer je auto-put budućnost Srbije; koncesija je potrebna zbog povezivanja Horgoša i Bara*). Pretpostavke povezuju argumente na osnovu sopstvenih povezanosti, što je ilustrirano linijom koja ih spaja, na dnu shematskog prikaza.

Primer 2.2.2.

Slika 8. Shematski prikaz koordiniranih argumentacija.

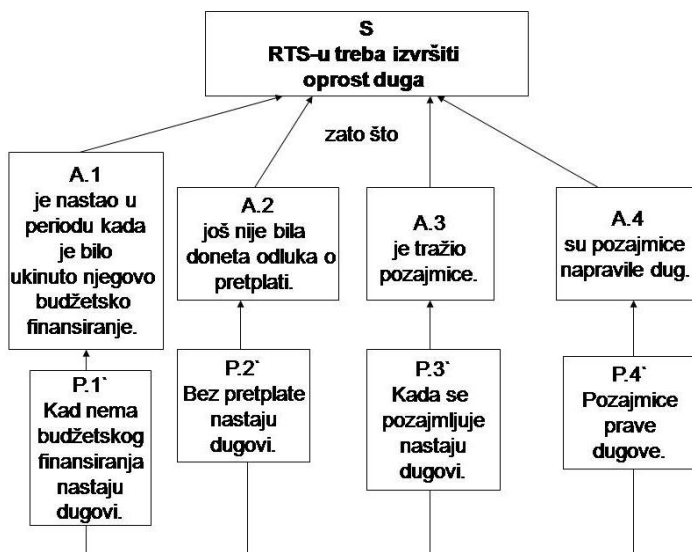
I ovaj primer ima shematski prikaz kao prethodni. Jedno stajalište (S) obrazloženo je sa pet argumenata (A.1, A.2, A.3, A.4, A.5) baziranih na pet međusobno povezanih neizrečenih pretpostavki (P.1', P.2', P.3', P.4', P.5'). Veza među argumentima i pretpostavkama se ostvaruje na relacijima A.1 – P.1', A.2 – P.2', A.3 – P.3', A.4 – P.4' i A.5 – P.5'.

Primer 2.2.3.

Slika 9. Shematski prikaz koordiniranih argumentacija.

U ovom primeru imamo jedno stajalište (*Postoje objektivni razlozi za donošenje ovog budžeta.*), koje obrazlažu četiri argumenta (zato što *formirana je nova vlada, nova Vlada ima nove prioritete, nova Vlada se ne može uklopiti u budžet stare, normalna je stvar u svetu*), bazirana na četiri neizrečene pretpostavke (*nove vlade donose nove budžete; novi prioriteti uzrokuju i novi budžet; nove vlade se ne uklapaju u stare budžete; uobičajeno je u svetskoj praksi da nove vlade donose nove budžete*). Argumenti su, preko pretpostavki, povezani sa ciljem boljeg obrazlaganja stajališta. Veza među njima je na relacijama A.1 – P.1', A.2 – P.2', A.3 – P.3' i A.4 – P.4', kao i u prethodnom primeru.

Primer 2.2.5.

Slika 10. Shematski prikaz koordiniranih argumentacija.

Stajalište (S), u ovom primeru se obrazlaže sa četiri argumenta (A.1, A.2, A.3, A.4) bazirana na njihovim pretpostavkama (P.1', P.2', P.3', P.4'). Da bi se obrazloženja osnažila, stajalište se brani argumentima koji su međusobno povezani i tako osnaženi (A.1 – P.1', A.2 – P.2', A.3 – P.3' i A.4 – P.4').

Shematski prikaz subordinirane argumentacije

U ovom primeru stajalište (*Priča o socijalno odgovornoj Vladi je groteskna*) osporeno je sa tri, međusobno nepovezana argumenta podjednake važnosti (zato što *neće dati rezultate*, *mandatar je u ekspozu socijalnoj pravdi posvetio 1,4% teksta*, *ekspoze je prazna priča*). Neizrečene pretpostavke nisu navođene zato što iz jednog argumenta proizilazi drugi koji ga nadopunjuje (kao da se radi o pretpostavci). Odnos među argumentima se bazira na hijerarhijskoj relaciji A.1.1'1'' – A.1.1' – A.1. Argument A1 je baziran na prethodna dva, dok je argument A.1.1' baziran na prethodnom A.1.1'1'' argumentu.

U ovom primeru je stajalište *Svaka Vlada bi trebalo da bude tim* obrazloženo sa pet argumenata (znači da treba da *deluje usklađeno*, *odlučuje usklađeno*, *ima jake ministre*, *ima zajednički program*, *program svi podržavaju*) koji se međusobno hijerarhijski nadopunjuju, koji se baziraju jedan na drugom.

Argumentaciona stajališta

Lična stajališta

Lična stajališta su proizašla iz pretpostavki baziranih na ličnom iskustvu ili ličnom doživljaju. U debatama su jasno istaknuta, kroz sintagme, rečenice, kao što su: *Moje lično mišljenje...*; *Po mom mišljenju...*; *Ovde iznosim svoj lični stav...*, itd.

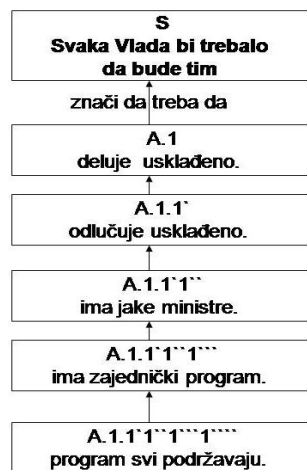
Kolektivna stajališta

Kolektivna stajališta se baziraju na kolektivnim pretpostavkama, stavovima. Ona se ređe ističu, kao da se podrazumevaju zbog svog kolektivnog karaktera. Kada se istaknu, to je onda sa ciljem ojačavanja stajališta, kroz ukazivanje na snagu podrške koju to stajalište ima u kolektivnom mišljenju. Ukoliko je stajalište istaknuto, ono će biti izraženo kroz lingvističke identifi-

Primer 2.3.1.

Slika 11. Shematski prikaz
subordinirane argumentacije.

Primer 2.3.2.

Slika 12. Shematski prikaz
subordinirane argumentacije.

katore kao što su: *Stav moje stranke...*; *Stav moje partije...*; *Stav rukovodstva moje stranke...*; *Stav Vlade Republike Srbije...*; *Stav cele Vlade Republike Srbije...* (gde je reč *cele* upotrebljena radi ojačavanja snage iznesenog stajališta); *Stav Ministarstva...* Ovako potkrepljena stajališta se često mogu identifikovati u skupštinskim debatama.

Kombinovana stajališta

Kombinovana stajališta su ona u kojima je moguće identifikovati i lično i kolektivno stajalište. Ona nisu česta u priloženim transkriptima, te je malo primera koji ih ilustruju. Mogu se identifikovati u rečenicama u kojima imamo identifikatore kao što su: *Ja i moja stranka*; *U svoje lično ime i u ime Vlade* i sl.

Pored ove podele stajališta po kvalitativnom odnosu baznih pretpostavki, stajališta možemo podeliti i na osnovu polariteta pretpostavki na kojima su građena, i to na pozitivna, negativna, neutralna.

Pozitivna stajališta

Pozitivna stajališta imaju pozitivan kvalitativni predznak i mogu se identifikovati u afirmativnim argumentima.

Ovakva stajališta možemo identifikovati u rečenicama i delovima rečenica kao što su: *Ja mislim da je to dobro*; *Naša odbornička grupa će podržati ovaj zakon* i sl.

Negativna stajališta

Negativna stajališta su ona koja imaju negativan kvalitativni predznak i mogu se identifikovati u rečenicama u kojima se iznosi negativno mišljenje. Ovakva stajališta možemo identifikovati u rečenicama poput: *Ja mislim da to nije dobro...*

Neutralna stajališta

Neutralna stajališta, kao što im samo ime kaže, nemaju ni pozitivan ni negativan predznak i mogu se identifikovati u rečenicama u kojima se iznosi jasna sumnja. Ovakvo stajalište se najteže identifikuje i, ukoliko ne bude identifikovano a postoji, može da dovede sagovornike u zabludu i izazove nepotrebnu argumentaciju. Oprezno formulisano negativno mišljenje može izgledati i kao neutralno i kao pozitivno. Ovakva stajališta možemo identifikovati u rečenicama kao što su: *Ja ne znam da li je to dobro...*; *Sumnjam da je to baš tako...* i sl.

Implicitna stajališta

Implicitna stajališta su skrivena, upakovana u prividno slaganje. U ovom tipu stajališta govornik osporava stajalište izneseno od strane sagovornika kroz iskazivanje sumnje ili nesigurnosti u ispravnost njegovog stajališta i sl.

EksPLICITNA stajališta

EksPLICITNA stajališta su jasno istaknuta, uočljiva, laka za identifikovanje. Kod njih govornik jasno iznosi svoje neslaganje sa stajalištem sagovornika.

Lingvistički identifikatori

Implicitni lingvistički identifikatori

Učesnici u debati, bez obzira na medijum u kojem se ona odvija, često koriste implicitne načine najavljivanja argumenata kroz lingvističke identifikatore argumentacije, npr. *obećavam, preporučujem, savetujem, zato što* i sl. (Van Eemeren ova jezička sredstva u svojim radovima naziva „indicators” i deli ih prema elementima argumentacionog diskursa koji ih identifikuju – Eemeren 2002)

EksPLICITNI lingvistički identifikatori

Učesnici u debati, pored implicitnih lingvističkih identifikatora, koriste i eksPLICITNE, kojima jasno, direktno, najavljuju stajališta ili argumente (*Argument za ovo što govorim je...; Navešću vam argumente...; Dozvolite mi da argumentujem ovo što sam izneo...; Izneću vam argumente za svoje tvrdnje*). EksPLICITNI lingvistički identifikatori su manje frekventni od implicitnih, na šta ukazuje i njihov mali broj u korpusu.

Upotrebom eksPLICITNIH jezičkih identifikatora govornik jasno ukazuje na svoje stajalište ili argumente. Njihova upotreba je najčešća u debatama u kojima govornici nastoje biti jasni i nedvosmisleni.

Lingvistički identifikatori veza među argumentima složene argumentacije

Lingvistički identifikatori nezavisne složene argumentacije

Složenu argumentaciju možemo prepoznati na osnovu lingvističkih identifikatora kao što su: *jedan od argumenata...; drugi razlog je...; za razliku od toga...; nezavisno od toga...; na stranu rečeno...; da ne spominjemo...; pre svega...; osim toga...; i sl.*

Lingvistički identifikatori koordinirane složene argumentacije

Koordinirana složena argumentacija se može prepoznati po lingvističkim identifikatorima kao što su: *kao što smo već rekli...; i pre svega...; i na kraju...; na zaboravimo da...; a posebno zbog toga što...; i ne samo što...; i takođe...; i najvažnije...; što smo vam mi predlagali...;* i sl. O koordiniranoj argumentaciji i vezama koje ostvaruju argumenti bilo je reči u jednom od prethodnih poglavlja.

Lingvistički identifikatori subordinirane složene argumentacije

Subordinirana složena argumentacija je, kao što smo već napomenuli, ona u kojoj se argumenti međusobno nadopunjuju, nižu jedan za drugim. Lingvistički identifikatori ove argumentacione strukture su: *iz tog razloga...; zato i...; zato što...; pre svega...; na kraju...; u odnosu na...; prema tome...;* itd.

Regresivni i progresivni lingvistički identifikatori stajališta

Regresivni lingvistički identifikatori stajališta

Govoreći o regresivnim lingvističkim identifikatorima Van Eemeren ističe: „Ponekad indikatori ukazuju na stajalište koje je izneto ranije: na primer, *zbog toga što* i *pošto*. Ovaj red prezentovanja je *retrogresivan*, odnosno, stajalište je dato pre argumenta” (2002: 39). Regresivni lingvistički identifikatori upućuju na stajalište koje je jasno prezentovano na samom početku argumentacije, pre iznošenja prvog argumenta. Regresivne identifikatore najčešće susrećemo u argumentacija kojima se obrazlažu predlozi amandmana.

U ovu grupu identifikatora spadaju i oni poput *kao što smo naglasili, u prethodno iznetom stavu, s obzirom na stav naše stranke, kao što smo već napomenuli, prema tome,* i sl. Svi oni imaju jednu zajedničku karakteristiku – najavljivanje iznošenja argumenata kojima treba obrazložiti prethodno jasno izneseno stajalište.

Progresivni lingvistički identifikatori stajališta

Progresivne identifikatore Van Eemeren karakteriše na sledeći način: „Drugi indikatori argumenata signaliziraju to da će stajalište uslediti, na primer u zaključku. Takvi indikatori uključuju *prema tome, iz tog razloga i stoga*. Ovo je *progresivna* prezentacija” (2002: 40). Progresivni lingvistički identifikatori ukazuju da stajališta slede posle argumenata (prvo se u argumentaciji iznose argumenti, a potom stajalište koje se njima brani).

Razvoju vještine javne komunikacije u staroj Grčkoj (rhetorike techne) pridavao se veliki značaj. Svako ko je htio da bude aktivan učesnik političkog života polisa morao je biti i dobar govornik, za šta mu je, pored urođenog dara, bilo neophodno obrazovanje i poznavanje govorničke vještine.

Politička komunikacija zahteva od učesnika u komunikativnom procesu dobro ovladavanje raznolikim sredstvima javne komunikacije, komunikacijskim kanalima kao adekvatnim načinima strukturiranja debate.

I današnje skupštinske debate bi morale biti zasnovane na pravilima dobrog debatovanja, i podrazumevaju ovladavanje određenim vještinama govorenja i poznavanje pravila argumentacije. Ako je govorniku stalo da uveri sagovornike u opravdanost svojih tvrdnji, a pogotovu ako one nisu nužno istinite, diskurs se mora graditi na bazi jake argumentacije. Politički govor, da bi ostvario svoju ubeđivačku ulogu, mora pažljivo da gradi argumentaciju, da se zasniva na adekvatnim argumentima, da vodi računa o izboru jezičkih sredstava, leksike, figura, a iznad svega o istinitosti i moralnosti stanovišta i argumentacije.

Literatura

- Eemeren van, F. H. & Grootendorst, R. (1988). Rationale for a pragma-dialectical perspective. *Argumentation*, 2 (pp. 271–291).
- Eemeren van, F. H. & Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, communication, and fallacies. A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eemeren van, F. H., Grootendorst R. & Snoeck Henkemans, F. (2002). *Argumentation: Analysis, Evaluation, Presentation*. London: Lawrence Erlbaum associates.
- Eemeren van, F. H. (2002). Argumentation: an overview of theoretical approaches and research themes. *Argumentation, Interpretation, Rhetoric. Online Journal*, 2. Retrived from: www.unibuc.ro/.../10_18_58_02Eemeren_text.d.. [03.11.2011]
- Eemeren van, F. H. & Grootendorst, R. (2004). *A systematic theory of argumentation: The pragma-dialectical approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eemeren van, F. H., Houtlosser, P. & Snoeck Henkemans, A. F. (2007). *Argumentative indicators in discourse: A pragma-dialectical study*. Dordrecht: Springer.
- Snoeck Henkemans, A. F. (2003). *Indicators of Complex Argumentation*. Retrived from: <http://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1566&context=ossaarchive> [12.09.2005.]
- Tošović, B. (1988). *Funkcionalni stilovi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Walton, D. N. (1989). *Question-Reply Argumentation*. New York: Greenwood Press.

Jelena Vojinović-Kostić

PEU Apeiron, Banja Luka, Faculty of Philology

POLITICAL DEBATE THROUGH THE PRISM OF ARGUMENTATION SUBSTRUCTURES

Abstract. Today's language of politics requires from speaker to know the different professional codes, because it involves the transition from one professional code to another, in a debate. Political communication can be: one-way, i.e. when the speaker is a sender or recipient of the message; alternating, when speakers change roles; direct, as in the case of political communication in parliament, when speakers talk face to face; and indirect, when the message between them is transmitted by some technical means, but also two-way when it comes to replicas and the like. It requires participants in the communicative process to master the diverse means of public communication, communication channels as adequate ways of structuring a debate.

In this paper, we will present part of the results of the research of argumentative discourse, debate, their structures and their features, carried out at the corpus of parliamentary debates in the Parliament of Serbia, from October 2007 to August 2009, and for the author's doctoral dissertation, which is the base for this paper.

Keywords: political debate, argumentative discourse,
argumentation theory, argumentation structure,
argumentation standpoints, linguistic indicators.

СОЦИОЛОШКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ О БЕСЕДИ КАО СОЦИО-КУЛТУРНОМ ИНТЕРАКЦИЈСКОМ ФЕНОМЕНУ

Апстракт. Беседа је поливалентни социо-културни феномен и, као таква, предмет је бројних наука: естетике, науке о књижевности, реторике, комуникологије, социологије културе.

У раду аутор разматра функције овог феномена у кључу социолошке и комуниколошке теорије. Указујући на генезу овог феномена, структуру и метаморфозу његових функција (од спонтане естетске идеје „ероса”, преко „агапе” – гозбе љубави и даривања, до обредног чина или нормативног директивног чина), аутор анализира улогу овог интеракцијског феномена као производа и произвођача одређених ефеката/система симболичког делања појединаца и група као актера у пољу друштвених односа.

Аутор посебно анализира три врсте беседа: религијску, академску и политичку, и њихове различите функције. Прва тежи да митовима пробуди осећај вере и рачуна на емоционалну/ирационалну страну човековог бића; друга има за циљ да аргументима убеди (игром тезе и антитезе, до синтезе) у истинитост одређених научних судова (теорија) и закона; трећа рачуна на убеђивање, комбинујући рационална и ирационална средства, реторичке замке/трикове, дакле, рачуна на манипулативне ефекте у јавном мњењу и изборном телу.

Аутор се посебно задржао на улози беседе у масовном потрошачком „друштву спектакла”, где улогу медијума беседе додатно играју мас-медији, који обезбеђују шири аудиторијум у симболичком јавном простору, али у којима се губи драж непосредне комуникације између беседника и публике, која постаје маса и објект манипулације.

Човек, као *homo sapiens* и „вербократ”, развио је своју интелигенцију, ширио сазнајну и друштвену моћ развојем/унапређивањем културе; а битан елемент сваке културе јесу језик и речи. Од неартикулисаних крика, преко речи, до појмова, теорија/мегатеорија, филозофских, научних и уметничких творевина – дуг је пут. На том путу човек је сазревао, стварајући различите врсте културних творевина, симболичних форми изражавања, ширећи простор своје слободе, моћи, али и отуђених облика манипулације и го-

сподарења... Савремени медији служе информисању, али и обликовању јавности... У геокултури, у „глобалном селу”, они служе еманципацији, али и новим облицима манипулације. Гебелсова макијавелистичка политичка пропаганда није одумрла, већ је само попримила нове форме.

Указујући на тенденцију да у постмодерном информатичком друштву настаје феномен осеке беседништва, аутор се, на крају рада, пита, парафразирајући стих Б. Миљковића: „Да ли ће слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој?”

Кључне речи: беседа, реторика, теорија комуникативног деловања, мобилизација, манипулација, симболичка моћ.

*Реч је била на почетку, реч нас чека на крају;
она надживљује оно што именује...
Ствари су пропадљиве и заменљиве;
реч чува и оно што се у стварности раствори и претвори у прах!*
(Милован Данојлић)

*Са речима је као са новцем:
што их је више у оптицају, то мање вреде!
Духовни човек мора да води рачуна
не само о садржају него и о облику својих мисли!*
(Ђуро Шушњић)

*Беседа изискује, и то императивно и истовремено,
да се добро и лепо говори.
За то је потребан и дар и учење. Стари европски народи су веровали да
добро говорити може само добар човек.
У томе треба тражити етичке темеље истинског беседништва.*
(Љубомир Тадић)

*Све оно што гвожђе/оружје може да постигне у рату,
то може у миру постићи речитост!*
(Деметрије II)

Беседа као феномен у литератури и предмет научног истраживања

Човек је мултикомплексно поливалетно биће. Он је *homo sapiens* али и *вербократ*: биће које говори, служи се језиком/речима као инструментом комуникације. Његово језичка/вербална култура развијена је у заједници и, као таква, инструмент је комуникације, споразумевања, социјализације и развоја личности.

Постоје различити облици вербалне културе, књижевног стваралаштва и комуникативног симболичког изражавања. Они су производ дејства индивидуе и друштва, али и, као културне творевине – произвођачи других производа.

Реторика, као научна дисциплина, има за предмет изучавање говорништва, као теорије, вештине и праксе. Почев од Сократа/Платона, који је сматрао да је реторика једна врста ласкања, само сенка једног дела политике, а не филозофска дисциплина, у литератури постоје контроверзна гледишта о односу реторике, филозофије, науке и политике. Насупрот Сократу, Цицерон је сматрао да реторици треба вратити филозофски статус, и она би се могла сматрати науком комуникативног језика, значајном формом комуникативног деловања (Хабермас). У нашој литератури овом проблематиком систематски су се бавили: Бранислав Нушић, Сретен Петровић и Љубомир Тадић. Сретен Петровић је први после Другог светског рата (1975) објавио студију о реторици.

Бранислав Нушић у „Реторици” (1938) прави разлику између различитих врста беседништва: а) похвалне беседе (поздравне, надгробне, свечане, пригодне); б) политичке беседе (државничке, парламентарне, партијске), в) судске беседе, г) духовно беседништво (проповеди, омилије, поуке), д) научне беседе (академске, катедарске, популарне), ђ) војничке беседе (свечане, пригодне, ратничке) (Нушић, 1938: 47–63).

Бранислав Нушић у својој *Реторици* истиче да је духовно беседништво најстарија врста беседништва, претеча свих осталих врста. Он указује на три подврсте духовних беседа: проповеди (придики), омилије (слова) и поуке. Такође, Нушић указује на то да се, за разлику од других врста беседа, духовна беседа разликује по смеру и функцији. Њен циљ није да „придобие слушаоца за једну пролазну намеру, већ за вечне истине и за начела увек и подједнако важна” (Нушић, 1938: 56).

У раду анализирамо три типа беседе као форме комуникације: а) духовну, б) политичку и в) академску.

Духовна (верска, религијска) беседа део је симболичког емоционалног изражавања и деловања појединца и рачуна на осећајну и ирационалну страну његовог бића, на његову имагинацију. Наиме, човек није само рационално, већ и ирационално биће. И ма колико да је еволуирала његова свест, огроман део његовог бића још увек је у безданима таме и подсвести. Различити облици религијске и шире духовне свести управо се хране овим супстратом човекових менталних капацитета. Они су препуни митова, легенди... На овом „непочин пољу” ниче цвеће поезије, али и други облици уметничког изражавања (на пример бајке). Духовне беседе ослањају се на овај део човековог бића, део који тежи метафизици, трансценденцији и имагинацији. Њиме се хране, на стилистичком ткању митолошких симбола и метафора испреда се наратив/специфичан дискурс духовних беседа (видети о томе ставове К.

Г. Јунга и Фројда, али и других теоретичара). Примери духовних беседа су посланице, молитве, духовне песме...

Најпре су настале библијске посланице и песме, које су продукт усмених беседа апостола, а потом су уобличене у текст Библије (Старог и Новог завета). Ту су и беседе бројних духовника: Светог Августина, Томе Аквинског, Јована Богослова, Јована Лествичника, Мајстера Екарта, Николаја Велимировића, Јустина Поповића, али и бројних песника: Хомера, Дантеа, Гетеа, Шекспира, Витмана, Тагоре.... Ова врста беседе има посебну публику (циљну групу), своје поклонице – вернике и љубитеље духовне литературе (поетске и прозне).

Циљ/ функција ових беседа је мање сазнајне природе а више директивне верско-етичке, морално-религијске природе: да верски индоктринира, поучи, усмери, утеши и на традиционални начин социјализира и интегрише личност у религијску и социјалну заједницу.

Политичка беседа. Полазећи од Нушићеве поделе на државничко, парламентарно и партијско (зборско) политичко беседништво, може се рећи да се ове беседе међу собом разликују по предмету и циљевима. Државне беседе баве „најширим и најопштијим интересима народним, било унутрашњим било онима који се односе на спољне односе са другим народима”, те се беседник мора држати начела државне политике. Парламентарне и партијске беседе баве се питањима парламентарних и партијских борби између позиције и опозиције, и оне су натопљене страстима, одбраном партикуларних страначких интереса. У њима има доста макијавелизма и демагогије. Најчешћи циљ ових беседа је да се баве „рибарењем људским душама” (Ђ. Шушњић), пропагандним освајањем партијског и бирачког тела, манипулацијом у политичком животу и страначким борбама. Нажалост, ретке су државничке и војничке беседе у којима су беседници фокусирани на општи интерес народа, нације или човечанства/на патриотизам или човекољубље/космополитизам. Из историје беседништва чувени су говори: Демостена, Цезара и Цицерона и Перикла, у старом добу; Мирабоа, Роберспјера, Дантона или Џеферсона и Бизмарка у новом добу, или Кенедија у другој половини 20. века (са поентом: „Не питајте шта ваша земља може учинити за вас, већ шта ви можете учинити за њу”!).

Научна академска беседа је посебна врста беседе. Бранислав Нушић, у својој *Реторици*, научне беседе дели на: а) академске, б) катедарске и в) популарне.

Иако постоји разлика између ове три подврсте, по форми, стилу и циљу беседништва, заједнички именитељ научних/академских беседа је да, држећи се научних начела, теорије и метода, изложи одређену материју, експлицирајући резултате својих или туђих истраживања у одређеној области научног сазнавања. Беседници, притом, више воде рачуна о начелима објективне истине неголи реторске благоглавољивости, тј. заводљивости своје беседе.

Научне истине издана су тишине, дуготрајних истраживања и медитације. Исак Њутн истиче: „Истина је мој највећи пријатељ”; Ајнштајн напомиње: „Политика је за тренутак, а једначина за вечност!”. У овим речима исказана је битна разлика између науке и политике, између научне и политичке беседе. Док је научнику битна истина, политичком беседнику је битна заводљива форма: зачаравање маса, освајање њихових душа и мобилисање за одређене циљеве. Зато се научници у беседи држе ауторитета/аргумента Истине, а посленици у политици ауторитета личности/вође. Гете је с правом упозорио да „учени постају незналице када се са незналицама препиру”!

За примере филозофских, научних академских беседа из литературе могу се узети беседе: Сократа односно Платона, Аристотела, Коперника, Њутна, Волтера, Канта, Маркса, Дарвина. У нашој литератури то су беседе: Слободана Јовановића, Михаила Ђурића, Љубомира Тадића, Николе Милошевића, Ђуре Шушњића...

Ови изабраници истински су заговорници сократовског „категоричког императива” – живети за Истину. Они су попут монаха, боготражитеља, ходочасника, посвећени филозофији и науци. Загледани у далеке хоризонте, они су страсно и дубоко предани академском позиву: да служе Истини и човечанству, никад не раздвајајући своје трагање за истином од трагања за Добротом, Правдом и Слободом.

Најлепша беседа је као цвет из рајског врта, плод стварања песника и филозофа, као потомака богова. По композицији, најлепша беседа није она која је најдужа или најкраћа, већ она у којој се са најмање речи исказује истинита и убедљива порука која мобилише људе да чине добра дела – за слободз, мир, правдз, лепотз, љубав према човеку и човечанству.

Најлепша беседа је попут рајског врта, исткана од разнобојног цвећа. То је персијски/пиратски ћилим/тканица у који/коју су маштовите ткаље уткале своје најлепше снове и наде... Таква беседа мед је са усана беседника, који својим мирисом и слашћу опија и лечи. То није испразна реч која лута, ландара на небеској промаји, ношена лудим ветром; нити она запаљена ватрометом злоће гневног говорника, који мобилише масе на мржњу, освету, крв, разарање, убијање.

Најлепша беседа живи у јединству естетике и етике. Она спаја лепоту и доброту и представља мост љубави, разумевања и солидарности. Она спаја и мири завађене народе, обале. У човеку буди човечност, шири просторе слободе и хуманости. У њу су уткани онтолошки оптимизам и емпатија. О њој би могла да говори поента из стихова Бранка Миљковића: „Кроз туђе срце води прави пут / Ко другачије путује наилази на таму”! Најлепше беседе су молитве са усана монаха и духовне песме највећих песника. Оне подсећају на бајно пролеће и зрело воће, најлепше цвеће, најслађе плодове из рајског врта. Оне се рађају, расту, зру на путу срца. Живе у јединству срца и ума. Хране се емоцијом и имагинацијом, али и истином, енергијом ума. Зрели су то плодови срца и ума, чије поруке и

лепота опијају и мобилишу људе на добра дела. Најлепше беседе су попут молитве на страни живота, опраштања, васкрснућа.

Наравно, има и беседа које су испуњене мржњом, али њихове речи су речи свађалице, задојене гневом и отровом зла. Оне свађају људе и народе, руше мостове, пале домове, убијају људско у човеку, и човека претварају у звер и машину за уништавање света и људи. Такве беседе мобилишу људе, групе, народе за борбу на смрт, деструкцију. Оне подстичу и рађају зло у човеку и нагоне га да ратује на страни снага разарања и смрти.

И речи разумевања, мира и љубави, као и речи мржње, зла, сукоба и смрти, нижу у говорне творбе и изговарају људи. Да ли ће оне бити попут цвета и пчелињег меда или отрова и стрела/ножа смрти, зависи од њихове културе интереса и типа делања: да ли се боре на страни добра или зла, Ероса и Правде или Марса и Мамона.

У времену органских заједница, традиционалних протомодерних, када друштва нису изнутра диференцирана и сегрегисана, у комуникацијском систему међу људима владали су емпатија, солидарност и кохезија. Та комуникација је делом била и присилна. Израз немоћи пред стихијом и борбе за самоодржање. У таквим заједницама „механичке солидарности” (Е. Диркем) беседе су уско биле повезане са обредима/обичајима и одговарајућим моралом. Изражавале су исконску невиност у односима човека са окружењем и међу људима. Бројни обреди, обредни чиновни, представљали су у свом садржају – беседу, у виду молитве или здравице. Ови елементи садржани су још у паганском добу у животу српског народа и других словенских народа, а онда су са хришћанством, уз одређене модификације, задржани све до данашњег дана. Тако је „здравица” као форма беседе и светковине у част госта, пријатеља, неког слављеника, и данас задржана, као елемент традиционалне културе, код словенских народа (посебно Руса и Срба), и изговара се у знаку културе васкрса и живота.

Са класним раслојавањем и социјалном сегрегацијом, као и антагонизирањем унутрашњих и међународних односа, у модерном друштву, које је изнутра поцепано, садржаји политичких беседа препуни су порука мржње, а беседници следе макијавелистичке стратегије освајања и манипулације масама, ради остваривања парцијалних интереса (групе, етноса, државе, партије).

У епоси империјализма, времену зла и смрти, беседе (војничке и политичке) препуне су етноцентризма, стереотипа о другим народима и величања свог народа, хушкања маса на друге народе, који су сатанизовани и претворени у варваре и непријатеље, у име „патриотизма”. У њима су потиснуте вредности толеранције према другима, сарадње и мира међу народима. Ове беседе препуне су демагогије и политичке камуфлаже и оне служе култури заваде, зла, мржње и смрти.

Примери таквих беседа у савременој историји јесу говори Хитлера и Гебелса.

О односу реторике/беседништва и развоја демократије

Беседништво се зачело у античкој Грчкој, као израз и инструмент развоја демократије у полису. Фридрих Ниче један је од ретких великих филозофа (од Платона до Канта) који је, како пише Љубомир Тадић, „осетио интимну везу реторике и демократије. Реторика је у грчкој традицији служила за васпитање њених грађана у врлини, она је представљала неку врсту 'водитеља душе' помоћу речи” (Тадић, 1995: 306–307). То вођење душе и образовање мњења није демагошко очаравање, већ аргументовано уверавање. Цицерон је за беседништво сматрао да је

у стању да мудрим мислима обузме дух, а лепим речима помиљује ухо, покрене срце народа, уклони судијине сумње, пружи одлучујуће савете, заштити невине, помогне невољнима, спаси поштене, ослободи прогоњене, дозове заблуделе, усправи слабе, понизи дрске, надвлада противне, придобије колебљиве, преобрати сумњичаве, утамничи одметнике, подупре правду, оповргне неправду, и да се са истом снагом брани и напада. У овим речима Цицерон је изразио све три беседничке вештине: говор на суду, и саветодавни и похвални говор.

(Тадић, 1995: 308)

Још је Перикле упозорио да је „демократија акт храбрости” и да права припадају онима који су будни. Она представља активну партиципацију грађана у јавном животу, у борби за опште добро, како би политика имала људско лице и била у служби народа – за народ.

У развијању демократије значајну улогу може и мора одиграти млада генерација, која ће се снагом свог образовања, али и борбености, ангажовати у савремености.

У тој борби, као интегрални део политичке социјализације и формирања демократске политике културе грађана, значајну улогу може и треба да одигра и познавање беседништва/реторике.

Даљи развој демократије директно је повезан са успоном јавног човека и његовим активизмом, а не са његовим повлачењем из јавног живота. Нажалост, ми смо у савремености суочени са супротним процесима – отуђењем политике и феноменом „демократије без народа” (Диверже).

Осека беседништва у информатичкој ери успона индустрије мас-медија и „друштва спектакла”

У условима настанка постмодерног друштва, глобални мас-медији и диктатура меке моћи (Неј) све више освајају свет. Медији су поста-ли продужена општина структура моћи и манипулације, у служби пре-

даторске експанзије мегакапитала. Медији су данас заменили некадашњу улогу религије у традиционалном друштву и идеологије у индустријском. У процесу успона нових технологија и глобалних медија јавни простор у светском друштву бива све више под диктатом културног/симболичког империјализма. На овом фону израста и нараста елита „медијакратије”, специјалца/аналитичара, „нових свештеника” и компрадорске интелигенције обмањивача јавности рекламократа и конзервативних стабиллократа, који су у служби инструментализације грађана и њихове интеграције у владајући поредак. Овакав нови светски поредак, који Чомски назива системом контролисане колонијалне демократије, има своје „коваче лажног новца/прогреса”. У овој џунгли постмодерног друштва све су вредности девалвиране. На делу је диктатура релативности. У таквом друштву беседе су потиснуте гламуром медијских „звезда”, глумаца, шоумена, анализатора, компрадорском псеудоелитом. Утисак је да су беседе имале већи утицај у традиционалном и индустријском друштву и ери радијоније, неголи у доба успона телевизије и масовне потрошачке културе. Као да је настала сушица, осека беседништва и беседника, а да су њихово делање потиснули медијски пи-арови, „медијакрати”, рекламократи (специјалци за културни инжињеринг) и њихово медијско обликовање понашања, актери индустрије свести у „друштву спектакла” (Дебор).

Живимо у доба нових облика разарања ума и манипулације. У њему се разарају аутентичне врлине и вредности: љубав, солидарност, слобода, правда, толеранција, мир. У свету расту снаге деснице и неонацизма. Популистичке вође и покрети, неонацистичке и неолибералне боје, само су увод у нов социјалдарвинистички хаос, светско друштво нереда, у нову Орвелијану.

Могли бисмо с правом поставити питање о одговорности елита за овакво стање. Где су интелектуалци као савест времена? Куда плови глобални Титаник? Није ли време за аларм и узбуну, јер „сутра је увек касно”!

Има се утисак да је у ери глобалне постмодерне интернет генерација изабрала други језик комуникације, истакан од скраћеница, математичких симбола, сленгова, у којима је садржај редукован на конфекцијску робу кратких информација, СМС порука. У њима је све мање естетског, лепоте, исконске лепоте игре Ероса. Зато је у овом добу све мање беседништва и проповедника (витеза, поклоника речи), а све више сувопарних публициста, медијских шоумена, звезда, тартифа и тврдица, лицемерних трговаца са млечачке пијаце. Тај настајући свет, који говори информатичким језиком, новогovorом, као да окреће леђа реторици, беседништву, а истинску лепоту и знање замењује за информације и квантофренијску игру табела, дијаграма и бројки.

Као да настаје ново доба у коме ће лепота речи и слике бити замењена другим симболима (идиомима, сленговима). На делу је својеврсна осека беседништва, а цивилизацију усмене речи као да ће потиснути цивилизација информација и слика. У овом контексту можемо се,

заједно са Миљковићем, запитати: *Да ли ће слобода умети да пева, као што су сужњи певали о њој?*

Да ли се то налазимо на прагу нове Орвелијане, у којој ће лажовизија и министарство информација заменити министарство науке и правде, а забавне гранд-шоу емисије и старови – лепоту позоришта и беседништва? Да ли ће лепоту речи са Агоре и речи Агапе заменити игра нових клонова и институције супермаркета као актера медијског спектакла и шоу бизниса?

Куда то плови оновремени Титаник, препун заглушујуће граје/буке анестезираних маса, које као да траже бис, вичући: „Још, још, још!”?

Као да је угушена самосвест човека/интелектуалца, који би требало да смело упозори да је човечанство на ивици амбиса, нове катаклизме. Време је за узбуну, а не за забаву! Потребне су нам игре Ероса живота и слободарске ватре Прометеја, а не некрофилски плес Марса и Танатоса. Ово је последњи час за избор алтернативе: између цивилизације човечанства, лепоте живота, стваралаштва, слободе и солидарности, и убиственог капитализма катастрофе (Н. Клајн), социјалдарвинистичког предаторског хаоса новог светског нереда, безумне игре смрти разуларених некрофила и лутајућих зомбија.

Уложимо све снаге да играмо за живот, слободу, усправан достојанствен човеку ход и лепоту стваралаштва, ако не желимо да нас победе силе нарастајућег неофашизма! То је наш дуг слободарским прецима и будућим потомцима.

Литература

Нушић, Б. (1938): *Реторика*, Геца Кон, Београд.

Тадић, Љ. (1995): *Реторика – увод у вештину беседништва*, Филип Вишњић, Београд.

Ljubiša Mitrović

University of Nis, Faculty of Philosoph

SOCIOLOGICAL REFLECTIONS ON ORATION AS A SOCIO-CULTURAL INTERACTIONAL PHENOMENON

Abstract. Oration is a polyvalent socio-cultural phenomenon and, as such, is a subject of various scientific fields: aesthetics, rhetoric, communicology and sociology of culture.

In this paper, the author considers the functions of this phenomenon through the lens of sociological and communicological theory. Pointing to the genesis of this phenomenon, the structure and the metamorphosis of

its functions (from the spontaneous aesthetic idea of „eros”, through „agape” – the feast of love and gift-giving, to the ceremonial act or the normative directive act), the author analyzes the role of this interactional phenomenon as a product and producer of certain effects/systems of symbolical actions of individuals and groups as social actors in the field of social relations.

The author specifically analyzes three types of orations: *religious*, *academic* and *political*, as well as their functions. While the first one aspires to awaken a sense of faith, counts on the individual's emotional/irrational and uses myths, the second one uses arguments in order to convince one (the game of thesis, antithesis to synthesis) of the truthfulness of certain scientific theories and laws; the third one persuades using rhetorical traps/tricks, manipulative effects on public opinion and the electoral body, while combining rational and irrational means.

The author particularly focused on the role of oration in a mass-consumer “society of the spectacle”, where the role of the oratory medium is additionally played by mass media that provides a wider auditorium in the symbolic public space, a space in which direct communication between orator and audience loses its power, a space which becomes an object of manipulation.

The human being, as *Homo sapiens* and “verbocrat”, has developed his intelligence, widened his cognitive power by evolving/advancing culture; and crucial elements of every culture are language and words. Starting from inarticulate cries, through words, concepts, theories/megatheories, philosophical, scientific and artistic creations – humanity has passed a long way. Along the way the human being has grown, created various kinds of cultural creations, symbolic forms of expression, widened the space of freedom, power, but also the spaces of alienated forms of manipulation and control... Modern media serves to inform, but also to shape the public... In the geoculture of “the global village”, modern media serves emancipation as well as new forms of manipulation. Goebbels' Machiavellian political propaganda has not died out, it has only been transformed.

Pointing to the tendency of postmodern informational societies to create an outflow of oration, the author asks, at the end of the paper, paraphrasing B. Miljković: “*Will freedom be able to sing the same way as slaves once sang of it?*”

Keywords: oration, rhetoric, theory of communicative action, mobilization, manipulation, symbolical power.

БЕСЕДА И ПРОПОВЕД КАО ОБЛИЦИ РЕПРЕСИВНОГ ГОВОРА

Апстракт. Након уводних речи о појму, природи, врстама, образовном положају беседништва и реторике и одговарајућем значају збирки и антологија великих говора, аутор образлаже своју тезу да беседа и проповед могу имати и репресивни карактер. Њихова репресивност почива у чињеници да беседник од своје публике очекује не само беспоговорно прихватање смисла свога говора, без разговора и расправе, већ и одговарајуће ангажовање и делање – у корист интереса, вредности и циљева које он заступа. Аутор сматра да, због оваквих очекивања, захтева и ефеката, реторика и беседништво – у свом изворном амбијенту и функцији (изван којих могу бити чак и предмет естетског доживљаја) – не излазе из политичке сфере.

Кључне речи: беседа, проповед, реторика, моћ, репресија.

Беседу овде узимамо са њеним основним значењима: „1.а. говор пред већим скупом људи у свечаним и другим приликама. [...] 1.б. проповед у цркви” (Речник САНУ 1: 482).

С обзиром на то када су изрицане, пред ким су саопштаване, од кога су бесеђене и у каквим приликама, беседе су у више праваца изузетни примери култивисаног говора и често представљају духовне оријентире којима су обележавани битни моменти историје, или значајни тренуци живота друштва и појединца. Оне су специфичне прилике преноса одабраних информација на аудиторијум.

Са смештањем беседе у културу говора, у програмима наших школа, где се предаје реторика, настало је више издања познатих (остварених) беседа, која представљају комбинације уџбеничког, углавном приручничког текста и избор из беседничког наслеђа (светског и домаћег), али и посебних избора или антологија. Беседа се, дакле, све више третира као култура бесеђења, са свим елементима говорништва (па се организују и посебне смотре беседника и такмичења у беседништву), док антологије и избори треба да потврде постојање, врсту и квалитет једне гране усменог језичког твораштва кроз историју. То усложњава

критеријуме за комбинацију структуре антологија беседништва, али увек значи и покушај њихових систематизација и дефиниција.

Проф. Милентије Ђорђевић, говорећи о своме искуству у састављању оваквог избора, каже:

Постоји још један битан проблем који читаоцу ваља предочити. Он се односи на поделу беседништва и врсту беседа. У глобалном смислу, Аристотелова подела беседништва на форензичко (судско), делиберативно (политичко) и епидеиктичко (пригодно, похвално и покудно) још увек може опстајати. У савременим поделама обично се наводи шесточлана подела (судско, политичко, духовно, војничко, академско и пригодно). Разуме се, сваки овај 'род' има и своје врсте, па тако Нушић у својој *Реторици* наводи шеснаест, а Сретен Петровић чак четрдесет врста. Савремена реторика, међутим, најчешће прихвата једну једноставнију поделу, сврставајући све беседе у припремљене и импровизоване (Ђорђевић 1998: 12).

У подели беседа на жанрове З. Сарамандић разликује говоре мудраца, духовно беседништво, државничко беседништво, судски беседе (према: Маринковић, Николић 1999: 123).

Нас овде интересује само један моменат у вези са беседама, и то у вези с питањем: да ли беседа (а ту подразумевамо и проповед) има репресиван карактер. Ако га има, у чему се он састоји?

Најпре нешто о самој репресији, и то само оно што је у вези с нашом темом. Репресија је циљна људска делатност, она се остварује као програм покоравања воље и усмеравања могућности (духовних и радних) потчињених појединаца или слојева друштва на чињење или нечињење ради остварења циљева господара моћи. Вербална репресија осигурава деловање саговорника ради остварења циљева власника поруке. У редовном говору, у говору свакодневице, има више путева вербалне репресије, и они, сами или у садејству са другим средствима, од саговорника стварају извршиоца воље господара моћи и власника информације.

Једна врста говора јесу и беседе. Током историје мењала се и њихова сврха, изучавана је структура најбољих представника тога чина вербалне комуникације, околности у којима су настале и саопштаване, те њихово трајање у времену (и простору, будући да су неке имале своје место у више језика). У последње време, беседе су и незаобилазне јединице реторике као школског предмета на високим школама (на учитељским факултетима рецимо), организују се надметања у састављању и говорењу беседа (бесеђењу, беседању), обично на правним факултетима. Тако се беседе селе у културу говора. Губећи сврху и замењујући аудиторијум, оне у таквој прилици прелазе у културне манифестације. На овај начин се долази до извесног диференцирања на беседу као говор, и беседу као садржину (изговореног (отпилике као **прича** кад значи *причање* и кад значи *књижевну врсту* или жанр).

Бранислав Нушић је код нас први увео додатне критеријуме дефинисања. По његовом схватању жанровско одређење беседе је могуће ако уведемо два основна критеријума: критеријум *формалног* и критеријум *суштинског* одређења. У спољашња, формална одређења беседе, он убраја усменост, аудиторијум и завршеност. Дакле, беседа се *усмено излаже* пред неким *аудиторијумом* и мора бити *завршена у једном времену*. Унутрашња одређења беседе су *мисао и сврха*. По Нушићевом схватању мисао је *'побуда и разлог за беседу*, а беседник *има извесну сврху ради које је казује*, да за своју мисао добије сагласност. Она је израз уметности бесеђења и израз уметности књижевног стварања (Ђорђевић 1998: 11–12).

Застали бисмо над овим формалним одређењима беседе. Мислимо да је непорециво постојање усмености и аудиторијума, ако се мисли на прави, и једини, живот беседе. – на тренутак кад је она говорење специјално организованог говора са неком од могућих сврха. *Завршеност* нам је продуктивнија за разраду неких замисли. То је моменат задобијања сагласности – када се испољава други део овде означен као *сврха*. Ово је и циљ беседника који треба да се беседом (смислено оформљеним усменим говором пред аудиторијумом) оствари.

Беседа као форма и као супстанца (била она убеђење или убеђеност) поприма квалификатив репресивног говора. Беспоговорност налаже да аудиторијум потврди мисао беседе без њеног разматрања. То својство понајвише стичу, и искоришћавају, беседе обично означене као црквене, или духовне, због чега се именују и као проповеди.

Беседа и проповед, не припадају редовном говору, јер траже биграно време и место, подразумевају одређени тип слушаца, према којима се подешава тон и стил говорења. Имају тему, и сврху. Рачунају са сагласјем и искључују разговор – све ово као да су само одзвони цитираног Нушићевог пасуса (в. напред!).

Беседа и проповед не морају се нужно посматрати као ентитет, већ могу и као ентитети, са заједничким одликама, али и са одвојеним одсјајима истих одлика. *Беседа* би припадала световноме, то је „царски” говор достојан позиције моћника, војнички говор хероја, ауторитативни говор заслужника, док би *проповед* имала религиозни карактер, са својом сликом и приликом. У српској средњовековној култури беседе су такође имале религиозни карактер, таквих је, чини се, више, и – кад време мине – прибране су средњовековној књижевности. Беседе су говорене наглас, али су у нашој црквеној и манастирској пракси и читане наглас.

Димитрије Богдановић каже:

Псалтир се слушао на свакодневном богослужењу, њиме се дочекивало и испраћало Сунце; па се и поред тога монаху и сваком хришћанину препоручивало да *ишчитава и дочитава* [истицање наше – Н. Б.] псалме Давидове. Поучне књиге, беседе светих отаца, или

житија, пролози, читани су на глас на богослужбеним скуповима, уклопљени у литургијски чин који је на таквом месту подизао тон и високу реторичност претварао у сакрално општење са вечним истинама или самом божанском речју (Богдановић 1991: 47–8).

И један и други облик у оптималној мери ангажују слушаоца (конзумента коме је говор намењен), са тим се, природно, рачуна, али ни једно ни друго (ни беседа ни проповед) не отварају расправу, не дају прилику другом, евентуалном саговорнику да се о истој теми изјасни. Очекује се прихватање без резерве, па ако је у питању предстојећа ратна акција, онда – у бој! Ако је у питању подршка идеји, онда – за мнош! Читање беседа и проповеди изван њихова времена, као информисање, проучавање, забава је већ нешто друго.

По томе што нема одговора на речено, што се не очекује „другачије мишљење“, и Беседа и Проповед могу бити тежи вид вербалне репресије, јер при њиховом доживљају (изрицању и слушању) нема, не предвиђа се могућности одбране и отпора. Несагласја – не дао Бог! Отуда то припада догматичком мишљењу. Нема сумње, а где нема сумње – понашање је фиксирано, „правоверно“. Експозе световне беседе одређује правац расправе (размишљања и понашања), али оставља могућност отпора и пут кроз дискусију (која такође није без репресивне боје, јер је ограничена пословником, реалном моћи у органу који одлучује већином, па и кућним васпитањем које не да сваком да буде до краја равноправан онима који то немају, али имају оно прво – моћ и број!). Цена непристајања на експозе зависи од односа снага у комуникацији. И плаћа се, некад губитком личног положаја, некад губитком места на политичкој сцени. Потирањем сопствене идеје, што је једнако – сопствене слободе.

Непристајање, или: другачије мишљење, што значи и: постојање другачијих интереса, у самој породици као нуклеусу социјалног окружења води разводу брака, подели домаћинства, сукобу генерација. То не мора да је увек неприхватљиво, а сигурно значи развојни пут организма који у друштвеном животу стиче више функција и тражи расподелу и друштвене моћи и личних способности. Непристајање на вишим нивоима захтева већу жртву.

Проповед с амвона нужно је репресивни говор. Проповед није дијалог. На све што долази од проповедника, само је аминовање чина, дакле понашање према очекивању.

Религиозна проповед је вешто, систематско и контролисано ширење религиозних симбола од стране неке групе 'духовних пастира', која своју потребу за (духовним) владањем изражава као неутаживу жеђ масе за спасењем душе, како би масу неосетно навела да без икакве сумње прихвати и следи једно веровање – чија вредност не зависи толико од логичких колико од психолошких доказа – као једини ва-

љан оквир оријентације у свету у коме се лако може залутати (Шушњић 1974, 28 – 29, в. и цитате тамо дате у фуснотама 18^а-ф).

Нема одговора на оно што свештеник каже, нема „моје” мисли ни „мога” става, могућности да то буде друкчије, да се скрене од освећене мисли.

И беседа је говор без одговора. Пуна мера беседе је репресија. То није њен циљ, али је беспоговорност ипак њен резултат. Мање репресије је мање њеног резултата. Мање учинка.

Беседа апостериори очекује потврду, сагласност, дабоме, догматички, без расправе за оно што беседник излаже. Беседа која има интенцију треба да послужи мобилизацији воље саговорника (аудиторијума) и да га упути правцем интереса беседника. Ни у једном случају није пожељно испољавање слободе, воље саговорника.

Беседа се може схватити и као говор који на манифестан, материјализовани, гласовни, структурисани, облик добива духовни одговор слушаоца „у себи”, што је онда уметнички доживљај. Њен смисао је, као и код књижевности, да у слушаоцу, у конзументу, рецепијенту добије одговор и одјек. Доживљај у слушаоцу је друга страна сваког говора, али је то више у приликама када се одговор слушаоца не формулише већ остаје затворен, с тенденцијом да „се огласи”, било речју, било акцијом, и то више акцијом, чињења или нечињења, свеједно. И с могућношћу трансценденције. Креације. С могућношћу превазилажења конкретума. Кад одзив на изазов буде облик уметничког израза. Многа се је мука отпевала, народ то зна и формулише у својим паремјама, али многи се ерос дигао до божанског сједињавања с надахнућем.

Слушалац који одговара, коме није правилима понашања или устројства ограничен одговор, постаје саговорник, рекао он нешто или не. Слушалац који се није хтео, или није могао одупрети, је саучесник.

А беседа нема гласног саговорника, већ пасивног слушаоца. У том је њен, макар и благ, репресивни карактер.

„Беседа са предикаонице или на јавном месту постаје основно средство убеђивања у околностима када се неко силом или мучењем не може принудити да прихвати одређену веру” (Бретон 40).

Чак и молитве најчешће имају устаљену форму и требало би да воде кохезији, једноме, и јединственоме. Носилац другог смисла, па чак и другог израза истог смисла, јесте јеретик са шансом да буде изопштен, а у новијим временима и физички уништен – од цркве, преко војске, где се и не предвиђа одговор на наредбу, све до модерног парламентаризма и права на глас и гласање, „по гласу вође посланичке групе”.

У нечему, у условима естетског осећања и хуманизма, то бива блиско уметности: дело ће доћи ако клица падне на одговарајуће тле, које може произвести нови живот. Слично је и оном резултату који се остварује путем проповеди: прави учинак је тек онај одговор који се

јавља у слушаоцу, у примаоцу поруке, а не дијалог са проповедником, који просто не постоји у овом виду комуницирања

Обрни-окрени, испада да је реторика (као пракса, а не као наука о пракси) вештина говорења, али циљна активност ретора (емитера поруке, или власника информације) којом треба да се саговорник (чешће саговорници) убеди у оно што му се пренесе, да га прихвати као истину, још чешће као руководство за неку друштвену акцију. Разуме се, он се може наговорити, што је једна врста убеђивања, истина најчешће са ограниченим дејством (док се убеђени освести! Опасуљи!), али он се може и надговорити, где премоћ долази од вештине потпомогнуте силом, онолико јаком да „убеђени” заћути, било зато што се не може достојно (колико жели или колико треба) одупрети, било зато што „сила бога не моли”. Он може да „одради” оно што му је наложио произвођач комуникације, директно или преко посредника, свестан да је то обавеза, да је то нужда, која ће се поновити као репресија. Хоће ли се томе одупрети, зависи и од схватања сопствене ситуације, али и од процене да ли ће имати довољну снагу за примерен отпор. У наговарању ће бити употребљена и манипулација, док је надговор оснажен и неким другим могућностима; тачније, могућности има ретор, а маса на коју пада суштаство надговора постаје свесна НЕмогућности да оствари говор (Пси лају, али караван – пролази!).

По својим друштвеним циљевима реторика и не може изаћи из политичке сфере, а онда, нужно, мора и да испуњава политичке задатке. Снага њена је у убедљивости онога што се говором преноси и у начину како се то преноси, и тиме се приближава могућности да поприми репресивни карактер. Тим више ако идеје које преноси говором потичу од онога ко има моћ и ако производе дејства у корист онога ко реторичким поступком анимира и организује масу, разуме се – у своме циљу. Ако је реторика у служби, она мора имати средства да ту службу изврши; служећи се говором, за своје циљеве искоришћава „вредности” говора, а оне подразумевају путеве и начине да програмирани и одапети смисао на најбољи начин погоди циљ.

Природно је да аудиторијум (на коме се по дефиницији инсистира) не мора ни осетити репресивни карактер беседа и црквених проповеди, јер се у том тренутку, у времену аутентичног изрицања беседе и проповеди, налази у емоционално-психолошкој окупацији тежега чина, оног који је „мисао” (в. напред) кретора и емитера животног или духовног садржаја обликованог у беседу или проповед.

Изван времена и околности, с искључењем примарног аудиторијума, беседа и проповед губе своју функцију, или је, блаже речено, мењају. За потребе проучавања, и информисања, овај вид језичког стваралаштва губи и свој усмени карактер, постаје текст, а његово приближавање пољу књижевности (естетског) осећа се у насловима збирки које се појављују. Врло често наши се избори називају антологијама, или имају још експлицитније иако не и прецизније наслове типа: „Најлеп-

ше српске беседе”, „Антологија српског беседништва”, „Беседа, избор из светског беседништва” и сл., док се проповеди укључују у говор „поводом обреда” и током самог обреда, с циљем да оснаже црквену догматику. Састављач *Зборника проповеди и речи*, издатих у Нишу, прота Петар В. Гагулић, у уводу каже: „Тражио сам у свакој одабраној проповеди и речи чврстину догматске истине и узвишених моралних хришћанских принципа. Тражио сам у свакој општечовечанску пријемчивост” (Гагулић 1970: II). Није бежао од намере да се овим зборником „парохијском свештенику” помогне „да се у неким околностима [околностима црквенослужбе: сахране, подушја итд. – нап. наша, Н. Б.] боље снађе” (исто, IV). Он је, дакле, своје Избору¹ наменио и педагошку сврху (припрему свештеника за обраћање верницима).

Литература

- Богдановић 1991 – Д. Богдановић: *Историја старе српске њижевности*, СКЗ, Београд.
- Гагулић 1970 – П. В. Гагулић: *Зборник проповеди и речи*, Глас Православне епархије нишке, Ниш.
- Ђорђевић 1998 – М. Ђорђевић: *Најлепше српске беседе*, Просвета, Београд.
- Маринковић, Николић 1999 – Ј. Маринковић и В. Николић: *Облици изражавања и стилистика*, Учитељски факултет, Врање.
- Речник САНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*; књ. 1 (А–Богољуб), Београд 1959.

¹ Лично нам је познато да је прота желео да сачини *антологију* и да је тако, са благословом, објави, али у томе није добио подршке, због чега се одлучио на Избор.

Nedeljko Bogdanović

University of Niš, Faculty of Philosophy

ORATION AND SERMON AS FORMS OF REPRESSIVE SPEECH

Abstract. After introductory words about the concept, nature, types, educational position of oratory and rhetoric and the appropriate significance of collections and anthologies of great speeches, the author argues his thesis that oration and sermon can also have a repressive character. Their repressiveness lies in the fact that the orator expects from his audience not only unconditional acceptance of the meaning of his speech, without conversation and discussion, but also appropriate engagement and activity – in favor of the interests, values and goals he represents. The author believes that, due to such expectations, demands and effects, rhetoric and oratory – in their original ambience and function (outside of which they could even be the subject of aesthetic experience) – do not leave the political sphere.

Keywords: oration, sermon, rhetoric, power, reprerssion.

UDK 808 Стојановић И.

Наташа Ђ. Трнавац Ђалдовић

Основна школа „Стари град” Ужице

Основна школа „Душан Јерковић” Ужице

natasatrnovac@gmail.com

**НАГОВАРАЊЕ И УБЕЂИВАЊЕ:
РЕТОРИЧКО ОБЛИКОТВОРНО НАЧЕЛО
НАРАТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА У ДЕЛУ
ДУБРОВЧАНИНА ДУМ ИВАНА СТОЈАНОВИЋА
(СТАРИНСКИ ПРОБЛЕМ ЖАНРА
У ОБЗОРУ НОВОГ ИСТОРИЗМА)**

Апстракт. У хетерогеном ауторском и преводилачком опусу Ивана Стојановића, вође покрета Срба католика у Дубровнику 19. века, уочава се јединствено *реторичко* обликотворно начело и доводи у везу са процесом самообликовања националног идентитета Дубровчана: са циљем да убеди, увери, придобије, њиме се у свако дело појединачно уводе противне тенденције *науке* и *књижевности*; у сваком делу се, у различитој размери, уочавају три елемента који одговарају овој троделној структури: *патос*, *eidос* и *етос*. Прате се трансформације основног реторичког облика поука-пример (процесима карактеризације, фабуларизације, дијалогизације, есејизације) у два жанровска низа: *есејистичком* (беседа, посланица, дијалог, есеј) и *литерарном* (алегорија, анегдота, приповетка, комедија). Указује се на саображеност ових поступака дум Ивановим аутопоетичким интенцијама, а стварање реторичких жанрова – по дефиницији хибридних – сагледава се као део обликовања наративног идентитета.

Кључне речи: реторика, Дубровник, Срби католици, ейдос, етос, патос, беседа, дијалог, есеј, алегорија, анегдота, приповетка, комедија, хибрид.

1. Аутопоетика

Српски књижевник и католички свештеник дум Иван Стојановић (1829–1900) једна је од најважнијих личности дубровачког 19. века.¹ Енциклопедијски образован, преводио је са италијанског, латинског, француског, грчког и немачког језика: Лесинга и Волтера; Шилера и Гетеа; Св. Августина, Аристофана, Петронија и Публија Сирског; данас заборављене, у његово време популарне италијанске и француске писце; но, најпознатији је по преводу *Повијести Дубровачке републике* Ивана Кристијана Енгела, уз коју је објавио и ауторску студију *Најновија повијест Дубровника*. Хибридни карактер има и његова приповетка *Ђоре*, чији је први део, према сопственом признању, преведен и „понашен” *Рамоов синовац* Д. Дидроа; дело је препознато као „есеј у облику дијалога” (Поповић 1939: 327), као „сатирична приповетка у облику дијалога са наглашеним есејистичким карактером” (Петакловић 1998: 132), док *Жагарац* има све три компоненте, од којих две у различитом омеру: дијалошко је у овој приповеци редуковано за рачун есејистичког. У његове ауторске радове спадају приповетке *Луко Мали*, *Госпођа Маре* и *Ђово*, али ни њих, као ни прераде *Човјек репат* и *Носоње*, није једноставно жанровски одредити, јер су „од оне старинске врсте новела које су у ствари као басне, као развијеније моралне анегдоте, као дечије приче готово, мало комичне али са моралном тенденцијом, управо због ове и писане” (Петакловић 1939: 326). Ништа једноставније није ни кад се истраживачка пажња обрати његовим комедијама: *Фрлетији* и недавно пронађеном *Романтицизму*; такође, његов други допринос науци – *Дубровачка књижевност* – искушава нека од основних начела историје, у овом случају књижевне. Српски оријентисани часописи штампали су и дум Иванове жанровски аморфне *посланице*, *бесједе* и *разговоре* у које сврстава и беседе (говоре) и дијалоге – које некад означава као *шетње*.

Необична личност, вољен и на гласу са своје „ориђиналности” колико и због духовног вођства Срба католика, као да је својим делом настојао да покаже да нормативне поетике немају уплива на његово стварање. Ипак, на почетку другог дела своје *Ријечке приповетке Луко Мали*, дум Иван бележи занимљив аутопоетички коментар. Ово његово кратко размишљање о делу у настајању додатно важним чини чињеница да је реч о првом штампаном Стојановићевом раду.² Упућује

¹ Рад је део докторске дисертације одбрањене 22. 5. 2019. на Филозофском факултету у Нишу, објављене под насловом *По миша, по тице : самообликовање књижевног националног идентитета дубровачких Срба католика и дело дум Ивана Стојановића*, Београд : Задужбина В. Јеротића / Ars libri, 2019. ISBN - 978-86-81306-45-1.

² Један његов стари знанац (највероватније Антун Фабрис) бележи да га је Јозо Бунић „подстакао да изда новелу *Луко Мали*” у *Дубровнику*, *Забавнику Штионице*

га будућим злонамерним критичарима, наглашавајући непретенциозност својих спорадичних записа: јасно је, наиме, да написано „не може бит ни роман, ни повјесница, ни филозофическо разложење”, тј. ни роман, ни историјски запис, ни филозофски есеј. Заиста, не може – ни једно, ни друго, ни треће, али може од свега по мало. Он сам дело, на чијој је половини застао и замислио се о његовој судбини и – ни мало не сумњамо – вредности, поднасловом одређује као „приповетку”, али је на овом месту јасно да он размишља и о његовом *наративном*, и о *историјском*, и о *филозофском* аспектима.

Мада признаје да у делу има лоше уобличених места („оно што гдје кад стоји ми забршкано”), његово дело су и тако „само листи за спомену, да се ожме која истина, кад будем размисљат међу собом, оли причат у друштву врх различнијех згода” – листови на којима је забележио оно што је *за памћење*, да би се разумела која *истина*, и то кад буде *размишљао у самоћи*, или кад *у друштву* буде причао о *различитим згодама*. Ова значењем густо проткана реченица фиксира основна опредељења Стојановићеве поетике.

„Истина”, и то „за памћење”, свакако припада историјској науци, а наратив *Луке Малог* говори о природи те памћења вредне истине: приповетка из сеоског живота дубровачког залеђа говори о народним обичајима и обредима. Читави наративни сегменти говоре о прослављању Божића, Ђурђевдана, Петровдана, о кумству, побратимству, бабинама, певању уз гусле о Марку Краљевићу, Милошу и Сибињанин Јанку... Основно „знање”, због чије је промоције дело и написано, јесте *идеја народности* – тачније, *српске народности*. Истина коју приповетка треба да обелодани а штампа учини делом колективног памћења јесте да су Дубровчани Срби, баш као и сељани места која окружују град, а остаци старе вере, као што су прослављање бадњака, крсног имена или тројна воштаница у славском колачу, учвршћују их у српству, не сметајући њиховом католичанству.

Целокупан³ стваралачки опус дум Ивана Стојановића посвећен је потврди српског националног идентитета Дубровчана, тј. део је процеса *самообликовања идентитета*⁴ у ком има улогу проводника између српског наслеђа некадашње Републике и дубровачке стварности. У овом формирању врховни ауторитет коме се идентитет саображава – Српство – у недостатку државотворних (Дубровачка република, моћна

Дубровачке 1870; 15 година касније новела је прештампана у Београду у *Војиславојој споменици* (Фабрис 1897: 122).

³ Сем мањих дела преводног карактера.

⁴ Кључни појам *новог историзма*: самосвесно, вољно обликовање нечије јавне личности – од облачења и понашања до мишљења – у складу са социјално прихватљивим стандардима, уз утицај књижевних и ликовноуметничких узора, као и реципрочан процес читавања обликованих идентитета у уметничка дела (Гринблат 2011: 19–29).

српска држава), налази свог заступника у српској традицији⁵: народним обичајима, усменој књижевности, историјском памћењу, народном језику и језику дубровачке књижевности. Дум Иван настоји да старим причама придружи нове, стваралачки трагајући „за *наративним идентитетом*, будући да су појединац и заједница засновани у свом идентитету стварањем наратија које за њих постају њихова права историја, зато што у највећој мери субјекти себе препознају у причама које приповедају о себи самима” (Р. Рисеиш 1988, према: Брајовић 2012: 11).

Идеји о српству Дубровчана подређене су све „приче” дум Ивана, а та тенденција ће утицати на избор и остваривање осталих чинилаца његове аутопоетике. „Размишљање у самоћи” заправо је есејистичка компонента, у већем или мањем опсегу присутна и у осталим његовим делима; начин на који је формулише у великој мери се поклапа са монтењевском формулацијом *есеја*, а начин на који је остварује – као „расута размишљања” – са одређењем који је овом жанру дао други од главних представника жанра, Френсис Бекон (1967: VIII), кога је, као и Монтења, дум Иван читао и наводио.

„Различите згоде” ће овај аутентични представник дубровачке аристократије духа причати „у друштву” као *анегдоте*, „врх различитих згода”, а како причање подразумева и присуство слушалаца, литераризација идеје српства и других идеја које су јој подређене – тећи ће и у правцу *дијалога*.

И заиста, *есеј*, *анегдота* и *дијалог* обележавају не само приповетку о младом Ријечанину, оличењу правог Србина, већ, у различитој размери и на различитом степену, и остала дела дум Иванова. Ова троделна структура указује да она настају у динамичком односу три тенденције: *науке*, *књижевности* и *реторике*; реторика ће, заправо, одиграти посредничку улогу у одевању мисли у литерарне облике, на шта указује цитат из Дантеа, с разлогом узет за мото *Лука Малог*: „У кога је здрав разум, нека прозре истину, што се таји под застором чуднијех ријечи” (1870: 170). *Реторичко начело* – да убеди, да пропагира, да увери у сопствену истину – прозиремо као *обликостворно* у свему што је дум Иван испричао „чудним” и мање чудним речима; а да ће оне ипак бити од овога света објаснио је последњом реченицом свог аутопоетичког коментара, опредељујући се за оно „што јест”, а не „оно што би могло бит”.

2. Проповедник и његова „књига”

2.1. По наговору својих пријатеља и поштовалаца, дум Иван ће своју каријеру проповедника наставити замењујући често предикаони-

⁵ Главни заступник националног идентитета је Српска народна странка; забележено је да дум Иван никада није гласао, а политику је сматрао несврсисходним послом у служби омражене владе у Бечу.

цу оним часописима који су се залагали за истину о српском Дубровнику: *Словинац*, часопис *Дубровник*, илустровани календар *Дубровник*, *Босанска вила*. Та професионална и животна оријентација имаће пресудну улогу у његовом послу књижевника. Глас проповедника који се обраћа пастви чује се у свим његовим делима, без обзира на њихово жанровско одређење, и сва садрже три правца ораторске инвенције: *еидос*, *етос* и *патос*.

Реторичко начело најочигледније је, наравно, у беседама. *Патос*, који тежи изазивању осећања, остварује се као говор повишене емоционалности. *Бесједа кан. Ивана Стојановића при задушницама Пулићевијем у Дубровнику на дан 22 Јунија 1883.* почиње емфатичном апострофом Дубровника и подсећањем слушалаца на његову бившу славу, изгубљену губитком слободе; исти утисак се појачава логосом Библије – цитирањем *Јеремијиног плача* и потресних *Псалама Давидових*. Међутим, говор се све више литераризује, украшава, ретор ствара замршену фигуру која садржи и парафразу, и метафору, и метафору унутар ње („глазбена оруђа ... старе твоје ображености и моралнијех уреса”); пажња говорника се, са поруке коју би да пренесе и са оних којима је преноси, помера на сопствени израз.

Сви цитати и личности из митологије (Ниоба), историје (Гунхилда), религије (Јеремија) или неке друге области људског знања или искуства, наводе се у функцији реторског доказа; *логос* реторичког жанра се не изводи, него популарише: поучити, а не проучити; доказати – навођењем примера (*етос*) и готове поруке (*еидос*), са циљем да се емоционално утиче на публику – а не истражити. Ово у основи важи и за најсложеније жанрове који су по интенцији „научни” – за *Дубровачку књижевност* и *Најновију повијест Дубровника*; умножавањем примера и поука расте њихова „научна” убедљивост, тј. реторичност:

Наполеон говораше, да позна само један реторички троп који оставља дубљег трага у души, а то је понављање. С тога ћемо поново навести ријечи писца италијанскога: `Пошто Дубровник по наредби освојитеља погине 3. Јулија 1808, од тог часа преста припадати повјести љуцкога рода` и усвајајући их, немамо више што да приложимо повјести роднога града. (Stojanović 1903 а: 248–249).

У наведеном пасусу из *Најновије повијести* експлицитно је исказана намера да се код читаоца остави „дубљег трага у души”, тј. да се постигне *патос*; објашњено је и којим реторичким средством ће се то постићи: понављањем; осим њега, писац свесно користи као поновљени пример цитат високог емоционалног набоја, у коме се Дубровник персонификује, а његова окупација назива „погибијом” и искључивањем из „повијести љуцкога рода”. Експликација која следи наставља тон повишене осећајности избором речи: писац нема више шта да „приложи” (очигледно, због ганућа крај одра!) историји „родног” града (наглашава се присност); он наставља започету персонификацију (Дубровник

„престаде живјети”), а њу следе нови елементи књижевног: поетска метафора гашења „сјајне звијезде” живота „сићушног” града (опет емотиван и сликовит избор речи!), која кулминира изузетно успелом алегорijом о смрвљеном бисеру чији „драгоцјени прах” се меша са осталим брашном; њену поетичност, мимо обичаја, писац не квари тумачењем – као да је осетио да се нема шта додати литерарном начину којим она делује на душе читалаца (после ње ће дати алегорију Дубровника на одру и „наките” тог одра детаљно разложити: „култура, наваде, обичаји и карактер морални”, па један за другим навести пример исте алегорије код једног немачког, па код енглеског писца.)

Етос у реторичким структурама постоји, видели смо, као оријентација на говор који би да се свиди, али и као увођење људског лика у дискурс. У наведеној беседи на задушницама Пулићевим персонификује се Дубровник, дају му се особине некадашњег поноса, лепоте, господства, моралности, богатства, и садашње туге. *Етос* се остварује и скретањем пажње на инстанце говорника или једног или више слушаца – читалаца уписаних у дело – речником модерне наратологије – на наратора и наратере; у поднаслову приповетке *Госпођа Мара* стоји „посланица” – приповетка и почиње као писмо неименованом пријатељу којим му се, после једва „четврт године” одговара на питање „шта је ново”, што у причање уноси топлину и присност, који се касније преносе и на јунакињу приповетке. Дакле, људски лик у овим делима може узети облик књижевног јунака – рудиментарног, као што је Ђуро Пулић, на чијим задушницама дум Иван говори, или потпуније уобличен поступком карактеризације – било да се она креће у правцу хумористичког карикирања (нпр. покондирена Стане Маројевица, нећака госпође Маре у истоименој приповеци, или Марин нећак Мариница, лењи денди), идеализације (Луко Мали) или реалистичке типизације (госпођа Маре).

Поступак карактеризације доводи до фабуларизације дискурса. Она се активира већ помињањем неког примера, као што је Ниоба – асоцијацијом се у свест слушаца призива и Овидијева прича о болом окамењеној тебанској краљици, која је смрћу својих седам кћери и седам синова кажњена што је својим мајчинским поносом пркосила боговима; међутим, стварање прича води у стварање сложенијих наратива. На крају тог процеса су помињане дум Иванове приповетке; али, на исти начин настају и елементарне наративне форме које су већ ома честе у његовим делима – анегдоте; у њима је испричан један догађај, који скицира портрет једне личности; пример је прича о домишљатој сељанки Луцији Шешанки из Жупе, која је, пошто је допала затвора што је поједине властелине прекоревала да су, сарадњом са окупатором, издали Св. Влаха – ипак нашла начин да изрази свој презир: „Госпару, ја ти се клањам, а кад ти се поклоним, ти више знаш што ти хоћу ријет” (Stojanović 1903 a: 277).

Његове оригиналне анегдоте део су већих целина: *Најновија повијест Дубровника* није друго до низање анегдота. За дум Ивана поступак је сасвим легитиман: „Наумисмо да анегдотично приповиједимо какав је био Дубровник на палогу прије укопа” (1903 а: 244), како би се илустровале основне идеје – о славној прошлости Дубровника, о српском пореклу његовог становништва и паду који је дошао губитком слободе; њих износи начином проповедника – дидактичним тумачењем „наравоученија” испричаних анегдота – или једноставним излагањем истине за чију се популаризацију залаже, за коју стално изналази нове доказе.

Осим проповедања, које припада сфери *патоса* – *реторике*, и популаризације, која је ближа појму *eidosa* – *науке*, истину дум Иван износи и трећим начином, који произлази из првобитне реторичко-проповедничке ситуације: реч је о дијалогизацији. Дијалогом се може проширити анегдота, и овде се он нарочито приближава сфери *етоса* – *књижевности*: оцртана је ситуација у којој су се нашли карактери, а они заиста разговарају – бахтиновски речено, наступају као два независна, често супротстављена идеолога (Бахтин 1989: 25).

Међу најупечатљивијима је анегдота у *Најновијој повијести* о сусрету сенатора Ника Великог Пуцића и цара Франца I приликом суверенове прве посете освојеном Дубровнику. Њихов дијалог се заокружује дугим пишчевим *тумачењем* царевих двосмислених речи: „А кад изумру мало по мало свиколици, синови њихови, а још више унуци, који ће историју своје домовине познавати колико ону од Јапана, биће дужни да врше свако држанство, сваки терет које им Аустрија буде наметнути” (1903: 245–246). Када би се из ткива анегдоте уклонила све експликације кратког дијалога од свега две реченице, добила би се успешнија литерарна творевина, али би *реторичко начело*, које налаже приближавање „науке” и „литературе” било изневерено.

2.2. Осамостаљивањем једног оваког дијалога добијена је приповетка *Ђоре*. Противречне особине главног јунака су истакнуте, он је и физички описан, а наведено је и место радње, кога елементи шетње и гозбе чине типичним за сократски дијалог (опис омиљеног пута за шетњу и контемплацију – од Бонинова до Пила, па скица атмосфере у „ближњој кахвани”). Развијањем ових литерарних квалитета, *Ђоре* је и заслужио назив приповетке, а поднаслов „свега и свачеса” потврђен је њеном жанровском проходношћу: дијалог, есеј, сатирична приповетка.

Другачији је пример самосталног дијалога из кога изостаје ситуирање карактера, а карактеризација је сведена на упечатљиву црту или две, одређене професијом учесника: *Разговор између писца, господара Лука грађанина, Софронија ученика и Николе Букала сељанина* далеко је од литерарног принципа *етоса*, а учесници разговора само су зачеци књижевних јунака. Без обзира на то што их је четворица, у овом

дијалогу преовладава монолошка реч дум Иванова, коју изговарају његова четири јунака (Бахтин 2000 : 175, 1989: 93).

Монолошком речју се у *Разговору* поентирају идеје већ изнете у *Најновијој повијести*, те је ова беседа постхумно и штампана 1903. заједно са њом и преводом Енгелове *Повијести Дубровачке Републике*, као завршни део исте књиге. Посебна пажња се посвећује „најновијем” времену, када се воде расправе о српству и хрватству и када се српска мисао у Дубровнику гуши. Реплике саговорника су често хибридне: оне асимилију различите анегдоте као примере за изречене идеје и затим тумаче поенте анегдота, истим поступком који је коришћен у *Најновијој повијести*; основна идеја се често варира цитатима, сентенцама, изрекама, које су увод у нове анегдоте; понекад анегдоте садрже и речи неистомишљеника, противника, *туђина* – тада монолошка реч дијалога постаје заиста дијалoшка. Софроније, рецимо, наводи речи једног политичара, изречене на седници градског друштва, да је дошла згода да се Дубровчани Срби униште. Писац контрапунктално наводи речи бискупа и књижевника Мата Водопића: „Синци! Сила нам је да будемо Хрвати и то ваља бити, ако не ћеш да те многи прогоне, премда ни ми у дјетињству, ни наши оци, ни наши дједови, нијесмо знали за то име” (1903: 9).

Док је идеологија остајала иста, дијалогизација је водила ка стварању највећих дум Иванових литерарних облика – комедија⁶. Оне су на крају процеса који је почињао примером (историјским, митолошким, религиозним) и алегоријом, и водио преко анегдота ка приповеткама. У себе је укључио карактеризацију и фабуларизацију, али ни на највишем нивоу се не искључују елементи „науке”, односно њена популаризација (*еидос* и *патос*).

Жанрови са очигледном тенденциозношћу и дидактичношћу су „научне” врсте: беседа, посланица, дијалог, есеј. На крају овог процеса есејизације, који је почео цитираном или пак оригиналном сентенцом (једна таква је узета за мото читавог покрета Срба католика), налазе се *Најновија повијест Дубровника* и *Дубровачка књижевност*. У њима се литерарни аспекти користе ради повећања сликовитости апстрактних садржаја, управо: опште се удружује са појединачним да би било убедљивије. Наравно, због присног тона и обнављања првобитне ситуације *проповедник–паства*, посланица се највише приближава реторском *патосу*, дијалог, речено је, гравитира ка *етосу*, док је есеј највише мисаон.

Алегорија међу литерарним врстама и беседа међу есејистичким, представљају елементарне жанрове које реторско обликотворно начело држи уцело, али на једнаком удаљењу од полова књижевности и мисаоности.

⁶ Видети: Трнавац Ђалдовић 2014.

Циљ беседе поводом задушница Ђура Пулића је подсећање скупа на живот и богоугодна дела бискупова, да би се међу верницима изазвало гануће које ће врхунити заједничком молитвом за „одријешење” покојникових „гријеха”, са циљем да се ожалошћенима пружи утеха. У беседнички *exordium* (увод) Стојановић уноси омиљену идеју српског наслеђа и, спајајући је са мотивом борбе за њену популаризацију и пригоде којом се говори, инвентивно објашњава и оправдава свој садашњи и будући говорни чин („опијело” и његово штампање).

У дјелу који је античка реторика означавала као *narratio*, излаже се чињенична грађа Пулићевог живота, али на нешто другачији начин него у *Најновијој повијести Дубровника*. У њој је бискупов живот исприповедан прилично језгровито, као један од десетине примера који треба да илуструје идеју да под Аустријом „свјецки свећеници посташе силом помоћницом силе материјалне, милитаризма”, односно службеници које је финансирала и о чијој је судбини одлучивала влада у Бечу (1903а: 331); у беседи ће нарација бити прекидана изношењем идеја које су већ формулисане у неком другом делу – дум Ивових „српских” идеја и оних које овима првима служе као доказ; њима ће се, као нови примери, са циљем да оснаже првобитне, придружити и цитати Тацита, *Посланице Римљанима*, Армијана... У беседи се нарација прекида доказивањем (*argumentatio*), јер је беседа жанр „чисто” реторички, па беседник–проповедник не сме да дозволи да *patos* спласне.

У животу некадашњег борца за словенску народност (кога је центар моћи у Бечу преко свог заступника у Риму пребацио у Тирол и на тај начин га потпуно маргинализовао) истичу се они детаљи који ће најбоље пропагирати идеју народности.

Крајње је занимљиво посматрати како беседник–проповедник балансира између супротстављених начела религије и идеологије, које, несумњиво, чине *logos* беседе. Иако правила жанра подразумевају побијање противничког мишљења – *refutatio*, религиозна идеја о божанском пореклу власти не може да се негира, чак ни у случају да се божанственост власти међу смртницима исквари страстима; стога поданику хришћанину не преостаје ништа друго до:

[...] сакупљат око себе своје обичаје домаће, своје наваде грађанске, своје правце и у њима тврдо држат се, и ако ти их смичу, опет мукло тихо их око себе сакупљат, и тежит да би се у њима завио, и заклопио, као корњача својом кором, као јеж својим драчама, и у овом оклопљу предат се и пустит се владат од оне власти, која ти је од бога постављена, и друго ништа. На свијету у опће то зову народност, а у језику црковnome то се зове *resistentia passiva* (1883: 331).

Исту идеју о пасивном отпору излагао је госпар Луко у *Разговору*; супротни примери активног отпора су јаки, јер су савремени; питамо

се, у нашем новоисторичарском *разговору са мртвима*⁷ да ли је могућност оружане борбе за народност искључио баш зато што би она, за дубровачке прилике, значила апокалипсу грађанског рата, а дум Ивану је Дубровник на првом месту, мада размишља о решавању српског националног питања у целој Монархији.

Resistentia passiva је заступао и бискуп Пулић. „И тако се догоди нешто прилично нашем покојнику, који од владе, која је вазда умјела процјенит његове заслуге и достојанства, би из Далмације пренесен у Тиролску” (1883: 331). Дум Иван сигурно, с обзиром на прилику у којој је говорио, није желео да његове речи зазвуче иронично (готово као речи Кочићевог Давида Штрпца!), баш као ни кад је пре коментаришања овог премештаја поменуо „узвишену владу”, која „не хтједе, да сподобности таке мукле остану”, па Пулића премести у Далмацију. Ипак, пукотина између оног што се изриче и израза, између „истине” и „застора чуднијех ријечи” (1870: 170) – можда невидљива сузним очима ожалошћених на Пулићевим задушницама – сигурно се указала читаоцима ове беседе у *Словинцу* бр. 21, делујући на њихов „здрав разум” бар колико на срца.

2.3. Дум Иван у закључку беседе (*peroratio* или *epilogus*), пре молитве за опрост греха, позива окупљене да у духу Јеванђеља чувају и пренесу на млађе нараштаје навике и обичаје народа свога. Иста по(р)ука о неопходности чувања српске традиције упадљиви је разлог писања *Лука Малог*. Све епизоде које чине наративни костур дате су само да би подржале идеју о важности чувања српске традиције: све три са инвентивним заплетом који голица машту, расплетене су нагло, просто и сведене на анегдоте. Лукину мајку је до самртне постеље довела брига за сина који је био у тродневној потери, па ће је његов повратак и подићи; прича о потери завршава се једном реченицом – крадљивца злата Луко је сам пронашао како са јатаком дели плен; прича са мотивом потенцијалног, готово инцестуозног љубавног троугла (побратими Луко и Петар и Петрова жена Марија) једно се време развија (мотивом Маријине мржње према Луку због његовог несвесног одбијања), али се све разрешава побратимством, по логици реторике: прави смисао овог обичаја, каже глас приче (Вице? Дум Иван?) и јесте у томе да се што више наликује свом побратиму. Проводећи време са врлим Луком Малим, Перо је развио урођене особине које су биле угушене строгошћу родитеља и Маријиним бесом, па је од „ђова”, „стухуље”, „кукавице” постао „соко” кога је Марија снажно заволела.

Неоспорно, приповетка садржи елементе психологије ликова (узроци Петрове блесавости), мотивације (Маријино понашање), хумора

⁷ Један од кључних Гринблатових појмова, из *Shakespearian Negotiations*.

(Вица се вајка колико ју је коштало Никово братимљење), индивидуализације (сви ликови су дати са макар једном, основном особином), дескрипције (Маријин изглед), композиционе заокружености (враголастог Муштрапу кажњавају старим обичајем да најпре служи браћу као „новак”, па ће му тек онда дозволити да равноправно седне међу њих, попут заслужног Лука). Ипак, реторичко начело ће преовладати: дијалошке партије ће имати углавном формални карактер – Вицини наратори неће проговарати ни реч док слушају њена дуга излагања, која прерастају у монолошку реч дум Иванову; идеја чувања народних обичаја ће бити опсежно есејистички варирана; уместо да динамички утичу на развој приче и судбине јунака, догађаји као што су крсна слава и обред братимљења служиће као пример народних обичаја, несумњиво српских.

Иако је прича о Петровом преображају побратимством са Луком, по реторичком моделу пример–поука (*етос–eидос*) потврдила идеју о регулаторно-обликотворној моћи традиције, та идеја ће се опет саобразити идеји о српству дубровачких католика – у овом случају сељака. Стварајући идеални лик српског сеоског младића (ватрен, вредан, интелигентан, отресит, сналажљив, храбар, саосећајан, брижан син, веран друг, безазлен, невин, толерантан, физички леп, користан за колектив), дум Иван је обликовао пример те младости за коју и вреди чувати традицију. Луковим ликом, уношењем народне песме у десетерцу, здравице, изрека, а нарочито атмосфером слоге и идиличног сеоског живота – типична је у том погледу колективна сцена прославе Петровдана – дум Иван је додирнуо поетику правца који је на више места оспоравао – поетику романтизма.

3. Завршна разматрања

Дело дум Ивана Стојановића усмерено је ка стварању наративног идентитета Срба Дубровчана; међутим, оно је у укупној српској књижевности најближе Доситејевом делу. Обојица аутора би да стварају „научна” дела, али реализација не прати интенцију: резултат су хибридна дела која у себи сабирају веома разнородне елементе. Постоји извесна сличност читалачких (преводиљачких) укуса – усмереност ка класицизму и рационализму; обојици је стало да осуде замењивање реалности живота лажју књижевности; такође, у делу обојице осећа се жива реч говорника, која није везана искључиво за беседе које су записали. Обојица показују склоност ка анегдотском, хуморном, мемоарском, дијалогу, басни, сентенци.

Ирена Арсић указује како је *Дубровачка књижевност* пуна анегдота, „ситнарија” о догађајима и личностима старог Дубровника, истичући њихов литерарни потенцијал – видећи их као могући нуклеус раз-

воја ка драмском роду (Арсих 2004: 122–123), о чему говори и наш рад: процесима дијалогизације, фабуларизације и карактеризације дум Иван је, преко приповедака и дијалога, дошао до комедија; Ирена Арсих, такође, уочава мемоарски квалитет ове необичне историје књижевности, баш као и Предраг Станојевић у *Најновијој повијести Дубровника*. У овом другом „историјском” делу реч је о сасвим необичним мемоарима – дум Иван говори о оном о чему је слушао, што су му причали учесници и посматрачи, или о чему је читао, при чему се у веродостојност те „историје” не сумња; он се тако ставља у улогу посредника у преношењу традиције (Станојевић 1998: 140–144).

Све што су учили поменути истраживачи заправо су елементи који, подвргнути реторичком обликотворном начелу, представљају *примере* реторичког доказа, потврду идеје, *поруке* која се заступа. Кад указује на често коришћење *форме неразвијене анегдоте* – „он, наиме, исприповеда кратко и без ближих упућивања интересантан догађај (...), и одмах, у даху, наставља се на хронолошки следећи или асоцијацијом на слични”, И. Арсих заправо говори о типичном реторичком примеру и описује поступак јачања реторичког доказа понављањем (2004: 125). Ако се у наредном цитату реч „текст” замени са „идеја”, добиће се прецизан опис реторичког обликовања од елемената који припадају сфери *науке* (историје, филозофије, морала, идеологије) и *књижевности*:

Као добар говорник, он је осећао када би текст требало илустровати анегдотом (‘Овдје вриједи уметнут анегдот, или паче два...’, каже у *Дубровачкој књижевности*, 168), учинити га живљим и задржати пажњу слушалаца, што једна таква форма, кратка, пластична а недвосмислено поучна, пружа (Арсих 2004: 123).

Ауторка подсећа на дум Иванову реченицу из књиге *Анекдоти и различне мудре изреке*, о томе како анегдоте „врло зачињу сваки разговор, кад си у друштву” (2004: 123); склоност ка хумору водила је ведрог свештеника, осим ка сакупљању духовитих анегдота, најпре ка пре ради италијанске, а затим ка писању сопствене комедије. Иако је о хумористичним и сатиричним делима у *Најновијој повијести Дубровника* говорио негативно „јер им мањка моралност”, преводилачки и оригинални рад га демантује. Одбацивање хумора део је његовог класицистичког програма и образовања, али рационализам новог доба несумњиво га је ка хумору отворио. Док је у оригиналним делима суспре зао ову тежњу, избор књижевности за превод водио је ка смешном (Аристофан, *Облакиње*), чак ласцивном (*Човјек репат*). Његова ауторска дела садрже елементе хумора јер је дум Иван био свестан привлачне моћи „зачињања” сваког „разговора”.

Све је дум Ивана водило ка реторици: и његов позив свештеника, и његова на разговор и на шалу спремна природа, и његово образова-

ње; преводећи са шест језика, читајући још и на седмом, енглеском, лако је налазио примере и потврде сопствених идеја. Склоност ка сентенци највидљивија је, наравно, по томе што је превео сентенце Публија Сирског, али, расуте по његовим делима, а пореклом из најразличитијих извора, оне представљају асоцијативне варијације идеја које заступа.

Просветитељско-идеолошке амбиције да, ван политичких партија и избора, заговара неговање аутентичних дубровачких вредности, од којих је српство хијерархијски највиша, обележиће дум Иванову књижевност (анегдоте, приповетке и комедије) као дидактичну; у њој је литерарно само средство деловања, а тенденција често руинира фикцију. Те амбиције ће га водити ка неговању дидактично-реторичких жанрова (беседа, посланица, дијалог, есеј), а њихове формалне одлике у целини, или, чешће, појединачно, у склопу специфичних жанровских хибрида – срећемо у читавом делу дум Ивана Стојановића.

Већи део преводилачког опуса и сав ауторски опус „последњег дубровачког *ориђинала*” обликован је према принципима реторике, која приближава супротне тенденције науке и књижевности – као што је већ речено, нити су његове приче чиста литерарност, нити су његове „повијести” чиста наука.

„Чиста” може бити једино реторика – у његовим беседама, самосталним целинама говореним у храму са одређеним поводом, као што су прослава дана Св. Влаха или задушнице црквеног угледника и борца за народност, са циљем да емоционално делују на окупљене; оне почињају на чврстом реторичком јединству поука–пример, наука–књижевност, *видос–етос*, какво се може још наћи у понекој алегорији расејаној по његовим већим саставима – пример за то су алегоричне фигуре Српске народне странке и Народне странке Хрвата као двеју девојака у свађи (упркос томе што су им мајке биле као сестре), које срећу наратор и његов саучесник у сократовском дијалогу *Шетња на 22. листопада 1881. године*: по опису одеће девојака (народна ношња прве и црна одора друге), темперамента, лепоте и наслеђеног господства једне, и зловоље, образовања, биготизма и препотентности друге – јасно је на чијој је страни наратор, зашто „ћути њеку симпатију” и глади по глави девојку коју је милина слушати како говори српски језик, која се моли у српској цркви и српско коло игра. Слику политичких прилика у Дубровнику допуњује представа треће девојке, Носталђије, алегоричне фигуре Аутономне странке Италијана.

Елементарни реторички облик је басна – њена алегорична прича као пример, а наравоученије као поука, идеални су да се публика увери, убеди и усвоји неку идеју; Радоман Кордић подсећа како Јуриј Лотман у *Семиосфери* суштински одваја област књижевности од басне; у чисто уметничком делу „чињеница није концепт, није идеја, она је текст, тј. увек имамо реално-материјално оваплоћење, она је догађај коме је придодато значење”, док је у басни значењу „придан изглед догађаја” (Кордић 2007: 224). Дум Иван није писао басне као Доситеј,

али их је, као он, преводио – док је „српски Сократ” превео Езопа, „дубровачки Сократ” је превео деветнаест Лесингових басни; ипак, као Доситеј, дум Иван је идеолог: реторички принцип на ком функционише басна код њега постоји у другим жанровима, нарочито оним са „научним” претензијама.

Обојицу су идеје филозофије 18. века о верској толеранцији и равноправности уздигле над старинским схватањем национализма по вери. За високог католичког свештеника из Дубровника, града у ком је верска нетрпељивост према православљу била озакоњена, сасвим је необична тако висока верска сношљивост према конкурентској хришћанској цркви. Такође, просветитељство 18. века прокламовало је идеју слободе као квалитета прирођеног човеку; код дум Ивана се она саображава идеји српства. Међу разлозима што објављује у српским листовима, поред толеранције српских листова наспрам искључивости хрватских, поред историјских чињеница које га „силе признати истину, да је српскога поријекла”, поред припадности духовној и наследној аристократији (сви Дубровчани „бољи интелигенцијом и родом, припадају српској страни”), поред осећања за правду („особито пак јер види да влада пушта у миру и маже присташе хрватства, а не воли оне који траже и бране права српскога као и хрватскога народа”), налази се и мисао о слободарству српског народа, али и страх од губитка националног идентитета: пре ће се понемчити и помађарити Хрвати него Срби (Фабрис 1897: 123).

Будући сведок хрватизације Дубровника, дум Иван није ризиковао неизвесност рецепције дела чисте књижевности: стари Дубровник је пред њим нестајао и за литерарне игре није било времена. Бирајући реторику за средство деловања на доксу Дубровника, дум Иван је част књижевног ствараоца подредио дужности идеолога. Одсуство мотивације (поступка, геста, слике, итд.) и других литерарних квалитета у његовом делу подразумева заједничку етику творца и примаоца дела (Кордић 2007: 227).

Понављањем идеје о Српству Дубровника и свих других идеја које су јој подређене, понављањем литерарних доказа тих идеја, дум Иван јача снагу свог реторског доказа: причајући изнова у основи увек исту причу, он ствара наративни идентитет Дубровчана, са жељом да њихова дична прошлост ускрсне као ништа мање славна српска будућност града под Срђем.

Литература

- Арсиф 2004, Ирена. „Дубровачка књижевност дум Ивана Стојановића – историја, књижевност, мемоар, биографија, анегдота”, 33. међународни скуп слависта у Вукове дане, 33/2, Београд, 117–128.
Бахтин 1989, Михаил Михайлович. *О роману*, Београд: Нолит.

- Бахтин 2000, Бахтин, Михаил Михайлович, *Проблеми поетике Достојевског*, Београд: Zepter Book World, 1967; 2000.
- Бекон 1967, Франсис. *Есеји или савети морални и политички; Нова Атлантида; Апофтегме*, Београд: Култура.
- Брајовић 2012, Тихомир. *Компаративни идентитети*, Београд: Службени гласник.
- Гринблат 2011, Стивен. *Самообликовање у ренесанси: од Мора до Шекспира*, Београд.
- Кордић 2007, Радоман. *Политика књижевности*, Београд: Филип Вишњић.
- Поповић 1939, Павле. *Чланци и расправе*, Београд: СКЗ.
- Петаковић 1998, Славко. „Прожимање жанрова у приповеткама дум Ивана Стојановића *Боре и Жагарац*”, 33. међународни скуп слависта у Вукове дане, 33/2, Београд 2004, 129–135.
- Станојевић 1998, Предраг. „Мемоарски карактер *Најновије повијести Дубровника Ивана Стојановића*”, *Српска аутобиографска књижевност*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 27/1, Београд 1998, 139–148.
- Трнавац Ђалдовић 2014, Наташа. „Хетеротопија `куће махнитаца` у комедији *Фрлезја* Ивана дум Стојановића из Дубровника”, *Зборник радова Литературознание и фолклористика*, том втори, Софија, 2014. ISBN 978-954-07-4046-1.
- Фабрис 1897, Антун. [!?] „Иван каноник Стојановић”, *Дубровник, илустровани календар за 1898*, Дубровник, 118–124.

Извори

- Stojanović 1870, Ivan. „Luko Mali. Riječka pripovijetka”, *Dubrovnik zabavnik Štionice dubrovačke* za godinu 1870, Dubrovnik 1871, 159–178.
- Stojanović 1876, Ivan. „Gospogja Mare”, *Dubrovnik zabavnik Štionice dubrovačke*, IV, Dubrovnik, 284–298.
- Stojanović 1880, Ivan. „Gjore”, *Slovinac*, III, 8, 146–156; 9, 162–169.
- Stojanović 1883, Ivan. „Besjeda kan. Ivana Stojanovića pri zadušnicama Pulićevijem u Dubrovniku”, *Slovinac*, br. 21, 229–332.
- Stojanović 1900, Ivan kan. *Dubrovačka Književnost*, Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, Dubrovnik 1900.
- Stojanović 1903a, Ivan. *Najnovija povjest Dubrovnika*, u: Engel, Ivan Hristijan, *Povjest Dubrovačke Republike*, Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, Dubrovnik.
- Stojanović 1903b, Ivan. „Razgovor između pisca, gospara Luka građanina, Sofronija učenika i Nikole Bunala seljanina”, u: Engel, Ivan Hristijan, *Povjest Dubrovačke Republike*, Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, Dubrovnik.

Nataša Đ. Trnavac Čaldović

Elementary school „Stari grad” Užice

Elementary school „Dušan Jerković” Užice

**CONVINCING AND PERSUASION:
RHETORICAL FORMATIVE PRINCIPLE
OF THE NARRATIVE IDENTITY IN WRITINGS
OF DUM IVAN STOJANOVIĆ FROM DUBROVNIK
(THE OLD-FASHIONED PROBLEM OF THE GENRE
IN THE HORIZON OF THE NEW HISTORICISM)**

Abstract. The paper argues a unitary *rhetorical* formative principle in a heterogeneous original and translative opus of Ivan Stojanović, a leader of the movement of the Catholic Serbs in Dubrovnik in the 19th century. The principle is associated with the process of their self-fashioning of the national identity: in order to persuade, convince, enlist, it introduces opposite tendencies of *science* and *literature* in each work. Each one of them, in different proportion, consists of three elements that correspond to this three-part structure: *pathos*, *eidos* and *ethos*. The transformation of the basic rhetorical form moral-example (by processes of characterization, fabularization, dialogization, essayization) in two series of genres: *essayistic* (sermons, epistles, dialogue, essay) and *literary* (allegory, anecdote, story, comedy) is followed. The subordination of these procedures to dum Ivan's autopoetical intentions is emphasized. The creation of rhetorical genres – hybrid by definition – is viewed as a part of the narrative identity forming.

Keywords: rhetoric, Dubrovnik, Serbs Catholics, *eidos*, *ethos*, *pathos*, sermons, dialogue, essay, allegory, anecdote, story, comedy, hybrid.

Милина Ивановић-Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд
milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

СВЕ ЈЕ У СТВАРИ ИГРА: О ЖАРГОНУ ИЗ ЕТНОЛОШКОГ УГЛА

Апстракт. У последњих неколико деценија жаргон је постао незаобилазно средство изражавања у различитим ситуацијама – да се пренесе нека шифрована порука, као средство комуникације (претежно међу младима), као вид комуникације међу одређеним професијама и сл. С обзиром на то да је везан за одређене друштвене слојеве, жаргон на неки начин постаје и њихово идентитетско обележје. Својим тематским садржајем, узроцима настанка, али и тврдокорним опстајањем у друштву, жаргон подстиче на промишљања његовог места и значаја у друштву. Циљ рада је да укаже на значај жаргонске лексике за етнолошко-антрополошка проучавања.

Кључне речи: жаргон, неформалне групе, етнолошко-антрополошки аспект, Србија.

Жаргон је једна од тема којом су се етнологи (антрополози) ретко бавили, нарочито у новијем времену. Стога промишљања која се износе у овом раду имају за циљ да подсети на нека од ранијих истраживања предметне проблематике, као и да укажу на значај жаргона за етнолошко-антрополошка проучавања. Иако није био предмет значајније пажње етнолога (антрополога), жаргон, ипак, није у потпуности заобиђен као истраживачка тема.

Рад *Семантика жаргонских израза о жени* бави се виђењем жене у жаргонским изразима које је сакупио Драгослав Андић у *Речнику српског жаргона* (1976). Ауторка Драгана Антонијевић-Пајић покушала је да установи семантику, „односно опште значење и смисао жаргонских израза о жени”, а притом „полази од премисе да је жаргон знак једне посебне друштвене ситуације коју одређује свест њених учесника, при чему се та свест не мења оном истом брзином којом је она у стању да ствара и производи нова означајућа, пре него нова значења” (Антонијевић-Пајић 1985: 57).

У ранијим радовима не спомиње се жаргон, већ се говори о шатровачком језику или тајном језику занатлија. У омањем прилогу Ђорђе

Тешић је указао на шатровачки говор као начин тајног споразумевања. Прилог је објављен у *Гласнику Етнографског музеја* у Београду 1954. године.¹ Како аутор наводи,

често се дешава, међутим, да се тајно споразумевање назива „тајним језиком”, „шатровачким језиком” и сл. Уствари, под језиком се подразумева начин усменог или писменог изражавања једне заједнице са богатим речником и сопственом граматиком. Насупрот томе, ни шатровачки, ни било који други тајни говор нема своје граматике већ свој богатији или оскуднији речник прилагођава граматички оне средине у којој постоји. Поред тога, шатровачки начин споразумевања нема ни свих врста речи већ исто као и занатлијски тајни говор има само именице, придеве, глаголе и бројеве. Да и не говоримо о томе да је чак и део шатровачких речи позајмљен из других језика, па су те речи или промениле свој облик или своје значење (Тешић 1954: 216).

Неопходно је, међутим, нагласити да непостојање у већем обиму писаних трагова о овој тематици у етнолошким радовима не мора да значи да у народу није постојало тајно споразумевање – нарочито међу различитим социјалним и професионалним групама, већ да ранији истраживачи нису о њима остављали податке. Томе у прилог може да иде и чињеница да постоје подаци о гестовима који се такође могу сматрати врстом неспецифичног „језика” распрострањеног у народу. Гестови нису непознаница, јер се њима готово свако од нас користи у многим свакодневним приликама. О овој врсти „језичког исказивања” постоји обимна студија у едицији *Српског етнографског зборника* (в. Тројановић 1935).

Жаргон, својим тематским садржајем, узроцима настанка, али и тврдокорним опстајањем у друштву, нарочито међу младима, свакако заслужује да се уврсти међу предмете етнолошко-антрополошких проучавања. Јер, чињеница је да је не само жаргон код младих, који се могу сматрати његовим најактивнијим ствараоцима, већ жаргон уопште, бивајући (можда и неосетно) део свакодневице свих нас, постао, на својеврстан начин, показатељ процеса замене не само језика већ и културе ранијих генерација једном новом, универзалном културом која „брише” различитости. С обзиром на то да смо готово свакодневно сведоци нових културних појава, које су делом резултат глобалних процеса, свакако да је од значаја да се етнологзи (антрополози) укључују у проучавање савремених појава, па самим тим и урбане културе са којом су, условно речено, нове појаве углавном и повезане. Стога, да бисмо очували сведочанства једног времена, а жаргон то свакако јесте, неопходно га је, иако често „искаче” из језичких стандарда, систематски проучавати. Његовим сагледавањем, како тематски тако и кроз

¹ О тајним језицима видети и: Тројановић, Сима, 1925–1926, „Прилог тајним језицима”, стр. 222–226.

временско трајање, уједно се етнологи (антропологи) омогућава праћење промена у различитим сегментима друштва, а посебно у (језичкој) култури. Пажљивом посматрачу жаргонска лексика може указати не само на правце кретања различитих процеса у оквирима једне уже друштвене заједнице, већ и на пут развоја друштва посматрано глобално, о чему посебно говоре упливи „туђица” у свакодневни говор и понекад њихово претварање у жаргонску лексику. Сасвим је друго питање да ли је процес промена у језику у овом смислу добитак или губитак у идентитетском смислу.

* * *

Да бисмо могли да говоримо о жаргону и његовом утицају на друштво, неопходно је дефинисати предмет истраживања. *Жаргон* (*арго*, *сленг*, *шатровачки говор*) углавном се дефинише као говор одређене групе којим се она издваја од осталог дела заједнице.

а) *Арго* – „посебан говор људи неког одређеног занимања или одређене друштвене средине, нпр. зидарски, лончарски, шатровачки и други језик” (РСАНУ 1959: 59).

б) *Арго* – „француски термин за 'шатровачки говор'. [...] У почетку арго [је] значи[о] 'удружење скитница и пробисвета', а од 17. в. односи се на говор просјака, скитница, лопова и свих оних који живе на маргини друштва. Они стварају посебан тајни језик, неразумљив за непућене. [...] Данас арго није само облик вулгарног језика, већ специфичан језик којим говоре одређене друштвене средине, класе, групе, професије тако да постоји и арго културних слојева друштва: уметника, ученика, студената”. Такође, „представља изобличавање речи одузимањем слогова или додавањем префикса или суфикса, и мењање њихових значења” (РКТ 2001: 49–50).

в) *Арго* – „говор одређене друштвене групе, професије, заната који је за друге неразумљив, жаргон, сленг: зидарски, војнички, студентски, рибарски” (РМС 2011: 41).

г) *Арго* – „првобитно је означавао говор маргинализованих група (затвореника, лопова, скитница), неку врсту тајног споразумевања који људи ван те групе не могу разумети” (Поповић 2007: 794).

Речник САНУ *жаргон* дефинише као: „говор представника једне одређене друштвене средине, професије, сталежа, покрајине, са доста специфичних речи и понекад мање разумљив за друге” (РСАНУ 1968: 296).

Готово идентично објашњењу дато је и у Речнику Матице српске: „а) „говор специјалне друштвене средине, професионалне групе са доста специфичних речи, обично мање разумљивих за друге, арго”; б) „некњижевни локални говор, шатровачки говор: ђачки” (2011: 350).

Речници књижевних термина дају нешто шире одређење појма:

1. „специфичан језик којим говоре људи истог сталежа, професије, друштвене групе, а који се разликује од општег говорног језика и разумљив је само онима који припадају дотичном сталежу, професији, групи. Речи се употребљавају у измењеном значењу и изобличавању; у правилу се жаргон очитује највећим делом само у вокабулару, много ређе у синтакси”; 2. „Искварен, неправиљан и неразумљив говор” (РКТ 2001: 947);

или као:

„типичан језик одређене друштвене групе (професије, друштвеног слоја, субкултурних група) који разумеју само њени припадници, па може бити говора о *спортском, војничком, жаргону младих, шатровачком говору* и сл. Жаргон обилује стручним изразима, **кованицама, клишеима** и др., а уобичајено је да се промене испољавају само у оквиру лексике, ређе и синтаксе. Жаргон може подразумевати и искварени говор, па се сам термин понекад употребљава и пејоративно. [...] Жаргон претпоставља деформисање **књижевног језика**, преметање, одузимање или уметање слогова у речима и сл.” (Поповић 2007: 794).

У Речнику Матице српске постоје објашњења и за термине *сленг* и *шатровачки говор*:

Сленг – „арго, жаргон, шатровачки говор” (РМС 2011: 1215).

Шатровачки говор – 1. „Специфични говор, речи и изрази којим се служе шатровци, скитнице; специфични афективни начин изражавања уобичајен међу омладином; жаргон, сленг уопште”. 2. „Говор лончара, зидара и неких других занатлија, арго” (РМС 2011: 1500).

Стручњаци који су се бавили овом тематиком такође су понудили своја одређења жаргона која се не разликују умногоме од већ горе поменутих.

Драгослав Андрић, који је међу првима скренуо пажњу на потребу проучавања жаргона, сматра да су његове особине асоцијативност, тајновитост, двострука игра садржине и форме, иронија и сарказам, надреалистички спојеви, звучност, сликовност, контраст (1976: XIII–XV).

Ранко Бугарски, који се у свом вишедеценијском раду посветио, поред других тема, и проучавању жаргона, наводи:

Жаргон је језик у малом. Захваљујући неким својим специфичностима, а нарочито спонтаном начину настанка, неформалној природи и брзини којом се мења, он омогућује увиде у структуру и функционисање језика које би било теже остварити уколико би се истраживања ограничила на конвенционалније, стандардизоване језичке варијетете. [...] Жаргон је обележен специфичним језичким средствима, пре свега лексичким и фразеолошким, а изузетно и граматичким и фонолошким. Отуда је он слабо разумљив

другим говорницима истог језика, који га често негативно вреднују у подразумеваној опозицији према стандардном или књижевном језику (Бугарски 2003: 9).

Према мишљењу Ивана Клајна, „под жаргоном обично подразумевамо елитни, ексклузивни вокабулар неке струке или друштвеног слоја” (Клајн 1996: 79).

Боривоје Герзић жаргон посматра као

језик који се употребљава у свакодневној комуникацији. Он је живописан и сликовит и, по дефиницији, увек је алтернативни израз. У језик улази с разних страна, обично из затворених заједница (поткултура) какве чине ђаци, тинејџери и студенти, војници, рок музичари, наркомани, криминалци, припадници шоу-бизниса, уличне банде, скитнице, коцкари, занатлије, спортисти, хакери итд. Изражавање ослобођено готово свих норми, тајно споразумевање, спонтаност, шок, иновација и бунт против друштвених правила или језичких стандарда – основна су обележја жаргона” (Герзић 2012: 7).

Софија Милорадовић, која се подробније бавила музичким жаргоном омладинске популације, посматра га као

социјални дијалекат који настаје као резултат процеса социјалног раслојавања језика, а жаргонска лексика младе популације – као једне од друштвених група – бива саставни део свакодневне комуникације, па се по том основу може сматрати нечим укалупљеним, баналним или тривијалним. Но она је увек спонтана и иновативна, живописна и живахна, узнемирујућа и узбуђујућа, оштра и неподјармљива, бунтовна до шокантности. Тако, ова лексика у самој својој бити носи обележје двојности, које произилази колико из начина настајања и употребе овога *језика у малом* или *језика у језику*, толико и из феноменолошке природе саме младости (Милорадовић 2012: 15).

Према мишљењу Марије-Магдалене Косановић

[...] очигледно је да се жаргон карактерише специфичним системом људских вредности, другачијим идеалима и нормама понашања од оних које се сматрају општеприхваћеним, у мери да чине окосницу духовне културе. Другим речима, концепти културе у жаргону се понекад разликују од оних који су цивилизацијски прихваћени као „општекултурни” (Косановић 2008: 230).

* * *

У последњих неколико деценија у свакодневном говору повећава се употреба речи о којима стручњаци говоре као о специфичном језику, различито названим – *сленг*, *арго*, *жаргон* и сл.

Добро је познато, наиме, да се реч жаргон употребљава у различитим значењима, ширим и ужим, те да није унапред јасно на коју се врсту – или врсте – језичких варијетета или говорних обележја њоме заправо упућује у нашем језику, а слично је и са одговарајућим терминима у другим језицима. Широко говорећи, жаргоном се може назвати сваки неформални и претежно говорни варијетет неког језика који служи за идентификацију и комуникацију унутар неке друштвено одређене групе – по професији, социјалном статусу, узрасту и слично – чије чланове повезује заједнички интерес или начин живота, а која уз то може бити и територијално омеђена. Жаргон је обележен специфичним језичким средствима [...] (Бугарски 2003: 9).

Жаргон је, почев од релативно скорашњег времена, постао, понекад и неприметно, део садржаја говорног језика у свакодневној комуникацији припадника готово свих генерација становника. Појава жаргона у суштини значи да се у друштву створио одговарајући друштвени амбијент који је погодан за различите врсте културних преузимања. Свакако да у процесу друштвено-економских и културних турбуленција значајно место заузимају трансформације и „поједностављивања” која се догађају у језику као једном од најважнијих стожера идентитета народа. Промене у језику условљене су потребама одређене, мање или веће, групе која их иницира, али по потреби и ствара. Свакако да није случајност да се на нашим просторима жаргонска лексика у повећаном обиму појављује и користи почев од средине 20. века, јер је то време дубинских промена у целокупном друштву, чиме се стварао и повољан амбијент за прихватање различитих иновација које су у бити мењале како навике људи тако и њихов однос према прошлости. У корпусу различитих утицаја посебно место припада тзв. масовним медијима, чији је утицај у протеклим деценијама константно растао, тако да су временом постали значајан чинилац обликовања свакодневице људи, па самим тим и њихових животних навика.

Интензиван развој средстава масовне комуникације у другој половини прошлог века, пре свега – велики утицај телевизијског медија, учинио је да део жаргонске лексике, онај који се налази у *пресеку скупова* жаргонских лексикона појединих социјалних група, постане познат, чак близак, многим носиоцима књижевног језика, па и оним образованим, док у много знатнијој мери бива укључен у лексички фонд разговорног језика (уз промену експресивне нијансе). С друге стране, у последњој деценији прошлог века уочен је знатнији продор жаргона у медије, али и у уметничку, преваходно постомодернистичку литературу (Милорадовић 2012: 24).

Значајно преобликована друштвена реалност постала је погодно тло за језичке промене, као и све већу употребу туђица у језику, преобликовање многих речи из стандардног српског језика, али и појаве нових, прилагођених тренутним потребама – појединцу, групи, појави

и сл. Могло би се рећи да повећавањем слобода које појединац добија почињу и видљивија „поигравања” с језиком. Већ је напоменуто да су тајни језици у прошлости имали претежно еснафске карактеристике, међутим, временом ова врста говора постаје обележје претежно млађе генерације, али треба нагласити да од употребе жаргонске лексике ни су имуни ни одрасли. Ако пођемо од чињенице да у овом стварању највише учествују млади, онда бива јасније зашто је она спонтана, иновативна, живописна, неподјармљива, бунтовна – усклађена је са младошћу која је претежно исто таква, па се може рећи да жаргон на специфичан начин одсликава друштвену реалност српског друштва друге половине 20. века. Јер, језичка култура представља огледало друштва – у њему јесте записана колективна прошлост и искуство народа, али исто тако језик „усисава” у себе разне утицаје (случајне или намерне), па самим тиме одражава, поред културног континуитета, и културни дисконтинуитет у сопственом развоју, па и самом друштву шире посматрано.

* * *

У неколико наврата је већ напоменуто да су одређене промене у свим сферама друштва предуслов и оних промена које се тичу језика – губљења једних и појављивања других речи, сходно тренутку и потребама колектива, али и појединаца. Већ у првим деценијама по окончању сукоба у Другом светском рату дошло је до наглих и убрзаних промена у друштву, пре свега као резултат започете свеопште модернизације. Потреба брзог преласка с аграрне на индустријску производњу подстакла је масовне миграције претежно из руралних (сеоских) средина према урбаним центрима. Различитим

уредбама, законима и сличним мерама повучена је радна снага са села према градовима, у којима је индустрија углавном и била сконцентрисана. Тако су се путеви сеоба сада усмерили не према плодним долинама, као у ранијим периодима, већ према градским центрима чијим је индустријама била неопходна радна снага (Ивановић-Баришић 2007: 377).

Истовремено са започетом индустријализацијом започиње и масовније образовање подмлатка, што додатно подстиче миграције, али сада младих, који се после школовања најчешће и не враћају у места из којих су кренули. Поред сталног пресељавања радно способног становништва, због запошљавања у индустрији и различитим услужним делатностима, као и пресељавања младих због образовања, другу половину 20. века обележиле су и тзв. дневне миграције, које су додатно утицале на губљење наслеђене традиције, али и стварање нове (в. Ивановић-Баришић 2005: 439–442). Средњошколци и студенти су због своје бројности свакако утицали на промене у свакодневном животу,

што је све додатно деловало и на преобликовање постојећих или, пак, формирање нових *културних слика (представа)* појединца, а временом и колектива. Дакле, појачане миграције значајно су утицале да се почне мењати културни образац који се заснивао на традиционалним вредностима и традиционалној организацији живота, где је сваки појединац знао своје место и улогу. Свакако да је процес друштвено-економске модернизације, па самим тиме и културне трансформације, убрзао преобликовање културног идентитета заједнице.

Покренуте друштвене промене, узроковане глобалним процеси-ма, пре свега процесима индустријализације и урбанизације, у значајној мери су утицале на промену схватања и односа према стварности, а углавном су биле засноване на модернизацији друштвене заједнице, при чему није заобиђен ниједан сегмент друштвеног живота – целокупна материјална и духовна сфера појединца и његово окружење (Милорадовић 2012: 31–32).

Традиција јесте обележје дугог трајања појава у духовној, социјалној и материјалној сфери стварања, а на овим просторима одржава се, у зависности од краја, у краћем или дужем временском периоду и после Другог светског рата. Међутим, она ипак није успела да се значајније одупре и у значајнијем обиму преживи послератну обнову Југославије. Један од разлога је свакако и тежња послератних власти да сви слојеви становништва из различитих средина узму учешћа у најразличитијим културним активностима од значаја за заједницу, и на тај начин учествују у стварању културних вредности које ће задовољити потребе знатно ширег круга корисника. У томе је свакако значајног удела имала и омладинска популација, као важан сегмент тадашњег социјалистичког и каснијег постсоцијалистичког друштва. У креирању друштвене стварности млади су добили могућност да самосталније одлучују, па донекле и осмишљавају, своје потребе, а за шта су постојале бројне могућности – од различитих музичких фестивала и смотри, до филмских и позоришних фестивала и сл. (в. Лукић Крстановић 2003). Истовремено, млади, који су се све више укључивали у трендове тзв. потрошачког друштва, добили су могућност проширивања сопствених животних избора, када појединац престаје да буде ограничен обичајним нормама и прописима и, у ствари, добија могућност да одлучи *ко ће он заправо бити* (Ивановић-Баришић 2005: 443).

У новим околностима јавила се потреба и за нешто другачијим начином вербалне интеракције, која ће, када је реч о појединцу из омладинске популације, недвосмислено околини показати *ко је он заправо* (Милорадовић 2012: 33). Слобода појединчевог избора, посматрана из садашње перспективе, указује да промене које су се у друштву догађале јесу заправо представљале уклапања у процесе промовисане глобалном културом, која спутава различитости и тежи стварању једне универзалне културе прихваћене на глобалном нивоу. Поред осталог,

промене су уочљиве и у начину комуникације, превасходно младих, а резултат нових тенденција је појава жаргонске лексике којом се ова популација користи и која доживљава узлет.

Истраживања обављана на простору околине Београда на тему одевања, као и календарских празника и обичаја, показала су да је процес замене традиционалног наслеђа садржајима које нуди глобална култура значајно одмакао. Један од разлога за овакво стање проналази се и у чињеници да је ова култура осмишљена да буде лако прихватљива, а да њени садржаји задовоље далеко већи број корисника у поређењу са садржајима од којих је у значајној мери зависио опстанак раније (традиционалне) заједнице, и у којима забава и опуштање нису имали примарни значај, већ су за то постојале одређене прилике и одређени периоди године. Такође је важно истаћи да глобалну културу значајним делом промовишу средства масовне комуникације (штампа, радио, телевизија и интернет технологија, а у новије време и мобилна телефонија), која су, на основу своје скоро свеопште технолошке и садржинске доступности, и све масовније прихваћени. У том смислу, већ шездесете године прошлог века можемо посматрати и као време појављивања, поред осталог, и различитих облика популарне културе (музика, филм, фестивали, културне смотре и сл.), који су били непознати у традиционалном друштвеном миљеу, чиме су на неки начин створени и предуслови за повећану употребу жаргонске лексике. Дакле, са масовном културом у наш културни миље долази и *нови језик* – повећано коришћење страних речи и стварање специфичних жаргона. Познато је да је „језик је жив организам који се стално мења, а жаргон, или сленг – један [је] од његових најнесталнијих облика – готово је неухватљив део људске комуникације” (Герзић 2012: 7).

* * *

Према резултатима ранијих истраживања, грађи сакупљеној у речницима о жаргону, а донекле и према личним сазнањима, пажња учесника у стварању жаргона, као и оних који се њиме користе, најчешће је усмерена на особе женског пола, затим чуваре реда, припаднике појединих мањина, пре свега Рома (у жаргону, готово су увек Цигани) или мањинских агрупе, попут припаднике ЛГБТ и наркоманске популације. Жаргон тематски покрива и појмове који се односе на мушкарце, новац, пријатељство, мушко–женске односе и др. Чини се да жаргон није превише толерантан према одређеним групама и појавама, односно према различитости. Такође је уочљиво да жаргон не толерише превише ни одређене вредносне системе – уочљив је бунт деце према очевима, на пример. Жаргон је у неку руку постао начин указивања на „грешке” у систему, али је истовремено и начин унижавања одређених друштвених појава и њихових носилаца – наркоманије, проституције, полтронства и др. У њему се препознаје другачија исти-

на, која није у складу с прихваћеним друштвеним нормама. Могло би се рећи да се жаргоном његови ствараоци подсмевају свету или свом ближњем/даљем окружењу, али, чини се, без жеље, но и без моћи да тај исти свет или одређене појаве у њему промене у своју корист.

Вероватно да је један од мотива за настајање жаргона, његово одржавање али и константно мењање, настојање да се његови ствараоци разликују од других у друштву, па жаргон користе као вид препознатљивости. Иако се жаргонима не може оспорити одређена доза креативности, у њима су много чешће елементи вулгарности, ругања, ниподаштавања... Чини се да се код корисника жаргона појачава осећај сигурности, владања одређеним ситуацијама, али и осећај већег прихватања околине, што је припадницима млађе популације потребно да би потврдили свој друштвен статус.

Једна од битних карактеристика жаргона, на коју су и истраживачи у својим радовима указивали, јесте његова неконстантност односно подложност мењању, тј. његова прилагодљивост променама. Својим опстајањем жаргон сведочи да упорно прати друштвене промене и да „уме да препозна” све аномалије тих промена, „преображавајући” их у своју корист кроз специфичну игру речи и израза. Иако релативно брзо застарева, јер је друштво у константним променама, подједнако се брзо и обнавља. Проучавање жаргонске лексике значи праћење различитих промена, али и сазнања о друштву, групи или појединцу који су предмет е лексике, а што је од значаја не само за лингвистику, већ и за друге науке, па и за етнологију/антропологију.

Како је већ наглашено, под термином *жаргон* најчешће се разумева нестандардни језик групе људи обједињених по узрасту или по делатности којом се баве, социјалном статусу, или по заједничким интересовањима, неком хобију... Жаргон је повезан са усменом комуникацијом, осим када је у питању компјутерски жаргон или коришћење СМС порука којима се преноси, нарочито у комуникацији међу младима. У том смислу жаргонизми се могу посматрати као врста маркера одређене социјалне ситуације у датом временском интервалу, јер носиоци жаргона у оквиру заједничке слике света стварају своју властиту слику.

У овој прилици, осврнућу се на илустративни пример жаргонске лексике која се тиче одеће и одевања. Одећа је у прошлости била не само опрема за покривање и заштиту тела, и тиме одраз друштвено-економских и културних прилика једног времена, већ и израз друштвене осећајности и, стога, неизоставни део људског, народног стваралаштва, медиј исказивања духовности. То се постигало различитим техникама „сликања” (ткање, вез, плетење и сл.) типичних фигуралних мотива и орнамената, као израза пре колективних него индивидуалних естетских потреба. Стога је занимљиво погледати како се и жаргонско стварање, као вид незаобилазне усмене комуникације међу младима у другој половини 20. века, испољавало у инспиративанј области одевања

уопште, односно означавања појединих одевних комада. У примеру који следи види се на који начин омладински жаргон препознаје одећу:

„међу називима код омладине популарних врста обуће и одеће нижу се *гумиџонке, тракторке, шимике, патике, тениске, балетанке, јапанке, апостолке, адидаске, старке, најке, мартинке, каубојке, рошке* (ролери)..., од којих многе добро иду уз *ролку, хавајку* или какву другу *шујку* (кошуљу), *тренерку, ветровку, вијетнамку, рокерку, спитфајерку, трегерке, траперке, фармерке, левиске, дизелке*. За комплетирање 'имица' служе *ленонке* или *рејбанке*, а ту су негде и *најлонке, хулахопке, минималке* итд.”, придружује им се *знојка* (чарапа), а „ради прикривања идентитета преко главе се навлаче *лоповка* и *фантомка*”. Ту су и други одевни предмети, као што је *минић*. „Као додатак сјајно нађеним *улетушама* (мокасине) ту скоро смо добили у виду модног крика [...] и *цепуше* (панталоне са великим нашивеним цеповима). Ова последња креација лепо говори о економичности и ефикасности жаргона: како би се овај одевни предмет и могао друкчије назвати?” У жаргону *чарапан* је сељак (лопов) иако има у основи назива чарапу. Поред поменутих, ту су и „*гојзерице, спринтерице, штагерице, бродарице, рибокице; пумпарице, шанерице, траперице, фармерице...*”, али и *трегерашица* (поткошуља; пластична кеса са трегерима), *кошуљишка, џемперишка, капутишка, ципелишка* (Бугарски 2003: 50, 51, 53, 57, 68, 75).

Примери које је Р. Бугарски у својој студији о жаргону наводи о одећи, те они који ће, у прилогу, бити представљени као извод из Герзићевог *Речника српског жаргона*, указују на одређени тренутак друштвеног развоја и промене које су оставиле свог трага у жаргонској лексици. Наиме, напред поменути називи одеће углавном указују на њено страно порекло, тј. на импорт одеће, јер поменуте предмете традиционално одевање није познавало. Дакле, представљени су одевни предмети који промовишу тржишну привреду, потрошачко друштво, урбану и популарну културу, односно све оно што је својствено модерном начину живота, укључујући нове спортове, јер је доста термина повезано са спортском обућом, али и са модом, као и другим областима живота (које нису предмет овог истраживања), што опет, са своје стране, указује на готово потпуни преображај културе одевања, али и других области живота у протеклим деценијама.

На почетку рада је напоменуто да су жаргону претходили тајни језици.

Са њима га повезује чињеница да је намењен за споразумевање одређене групе људи, са тежњом да га они изван те групе не разумеју. Тајни језици су измишљени језици – вештачке творевине. Они су некада настajали у оквиру одређеног еснафа са циљем „тајног” споразумевања међу припадницима те групације, неразумљивог онима изван те групације. Касније тајни језици постају идиом којим припадници неке друштвене групе међусобно комуницирају.

Тај идиом постаје њихово средство идентификације и они настоје да неупућенима, тј. онима који тој друштвеној групи не припадају, тај вид комуникације буде нејасан и непознат, тј. неразумљив (Марковић 2016: 69).

На појаву жаргона и његово опстајање утицали су бројни фактори, па је он у садашњем времену једно од сведочанстава преплитања култура које су у прошлости имале утицај на српско друштво у целини. У том смислу, један исечак жаргонске лексике, представљен у овом раду, предочава „слику Србије која жури да се прикључи европским и светским токовима” (Бугарски 2003: 87), обележеним између осталог и доминацијом енглеског језика. Да ли је оваква језичка пракса оправдана или не, сасвим је друго питање, које за сада остаје без одговора!

Прилог:

издвојени жаргонизми који се односе на одевање у ширем смислу
преузети из: Borivoj Geržić. *Rečnik srpskog žargona*
(i žargonu srodnih reči i izraza)

боди(ћ) - женски доњи одевни предмет, мајица и гаћице у једном комаду.

боксерница - врста кожне јакне.

боксерце - мушке гаће налик онима које носе боксери.

бубрегаре - обичне беле гаће које покривају целу задњицу. У истом значењу: **учкуруше**.

бушбетонке - женске ципеле с високом и врло танком штиклom.

цвикери - наочари.

цигарет-панталоне - панталоне с уским ногавицама. У истом значењу:

фрулице, фрула панталоне.

ципе – скраћ. од **ципеле**.

ципелишка - ципела.

цивилана - магацин у коме се држе цивилна одећа.

цивилка - цивилно одело.

цвице - наочари.

чале - наочари.

чикаго булс - модел женских гаћица налик па шортс.

чирокана, чироки - панкерска фризура с косом подигнутом увис, налик крести, а са стране, изнад ушију, ошишано.

чизмаци - чизме.

ћороскопи - наочари с великом диоптријом.

диканке - шими-ципеле, ципеле зашиљеног врха.

дизелке - фармерке „дизел” или сличне њима.

допичњак - врло кратка мини-сукња.

дресиран - добро одевен, дотеран.

дрешке - одећа.

дроње - одећа, гардероба.

дућан - шлиц.

дукс(ер)(ица) - дукс-мајица, комотна памучна мајица с дугим рукавима.

дурбини - наочари.

џајкана - фризура попут оне Драгана Џајића, некадашњег фудбалера. У истом значењу: **сарма**.

џамица - пицама. У истом значењу: **џамка, пиџа, пиџмица**.

џемперишка - (леп) џемпер.

џепуше - модерне панталоне с великим нашивеним џеповима. У истом значењу: **урбанке**.

џесика плаво - плави дуксеви и тренерке омиљене међу хомо популацијом.

џокејке - врста мушких гаћа.

џопке - обућа.

џорданке - спортске патике „џордан” бренда „Најк”.

ђозле, ђозлуци - наочари.

ђубретарац - краћи капут с капуљачом и посебним копчама.

ђуше – скр. минђуше.

ерке - модел спортских патика „Ер Најк”.

еркондишн - рупа на чарапи. У истом значењу: **вентилација**.

фарке - фармерке. У истом значењу: **фарменке, фармоси, менке**.

фасада - спољни изглед, лице; одећа, гардероба. У истом значењу: **шминка**

фруле, фрулице - панталоне с уским ногавицама. У истом значењу: **фрула**

панталоне, цигарет-панталоне.

фудбалерка - мушка ђилкошка фризура: позади дуго, напред кратко.

фурка - одећа; стил живота.

гилиптерка - бела мушка поткошуља без рукава.

гиљаре - ципеле.

гујаре - мушке ципеле од имитације змијске коже.

гиље(зе) - ципеле. У истом значењу: **ципе(лишке), гиљаре, гиљке,**

гуљарке, пеле, сузе.

гуљарке - ципеле.

гумиђонке - ципеле са гуменим ђоном.

гуштерача - војничка торбица.

јаша - кратка јакна.

јашарка - фризура попут оне фолк певача Јашара Ахмедовског.

каиш - баш кратака мини-сукња. У истом значењу: **минић, доминџос**.

кајла - масиван златан ланац

капиџонка - капа.

картонке - плитке ципеле танког ђона. У истом значењу: **кабрио(лет)**.

корнети - врста фризуре, шиљци направљени од натапираних праменова косе који су улепљени лаком.

коровка - фризура дуге косе обично назад везане у реп, док је остатак главе обријан.

косијана - дуга коса. У истом значењу: **грива**.

кошуљишка - кошуља. У истом значењу: **суља, сујка, суљако**.

кожа - одећа, гардероба, одело. У истом значењу: **перје, крпице**.

кожиран - лепо обучен, дотеран. У истом значењу: **скоцкан, пицнут, намонтиран**.

кожирати се - облачити се лепо. У истом значењу: **скоцкати се, пицнути се, намонтирати се**.

кожњак - кожна јакна, кожни капут.

краваташ - мушкарац у оделу и с краватом.

креста - врста панкерске фризури, скраћена чирокана.

крпице - одећа, гардероба. У истом значењу: **перје, кожа**.

кубанке - ципеле са засеченом, косом штиклом.

кућњак - кућни огртач.

куртонка - јакна од синтетике или гуме, тесна мајица.

куртонке - танке и тесне гумене рукавице, кратке и врло танке, памучне, мушке чарапе.

ленонке - наочаре округлог облика као што је носио Џон Ленон.

минић - мини сукња. У истом значењу: **мињак, каиш, доминџос**.

минималке - мини женске/мушке гаћице.

мињак - мини сукња. У истом значењу: **минић, каиш, доминџос**

надалке - спор. гаће које се увлаче у задњицу, или такав шортс.

најлонке - најлон чарапе.

наочарац, наочарка - особа која носи наочари. У истом значењу: **цвикераш(ица)**.

наопачкет - качкет који се носи наопачке.

напичак - врло кратка мини сукња. У истом значењу: **доминџос, каиш**.

нуларица - фризура обријане главе.

оструган - ошишан до главе.

отурпијан - ошишан до главе.

пачји кљун - четвртасти врх ципеле.

падавичар - особа са дугом косом.

пантале, пантоле, пантишке, пантоси - панталоне. У истом значењу: **лоне**.

педеруша, педер-цегер - мушка торбица.

пеле - скр. ципеле.

петстокец - фармерке „левис 501”.

пица - скр. млад. пицама. У истом значењу: **џамица, џамка, пиџамица**.

пивска дна - наочари велике диоптрије.

пластиканери - пластичне наочари за сунце. У истом значењу: **уличарке**.

платформе - ципеле са врло дебелим ђоном.

потенцијалке - кич мушке ципеле. У истом значењу: **кабрио**.

пршута - кравата. У истом значењу: **палачинка**.

пртља (скраћ. од пртљаг) - гардероба.

птичанке - женске ципеле с високим коцкастим потпетицама.

пумпарице (широке панталоне са суженим ногавицама).

радованка - фризура попут оне коју је имао политичар Радован Караџић.

слип(ерке) - мушке гаћице припијене уз тело.

сомотарке, сомотњаци, сомотњаковићи - сомотске панталоне.

струјни удар - особа изразито коврцаве косе.

шлихтаре - гаће које се увлаче у задњицу.

шоферка - врста кожне јакне, бела мушка поткошуља без рукава.

шпицоке - ципеле са уским врхом.

штиклаје - штикле.

штуле - веома високе штикле.

табач жена - бела мушка поткошуља без рукава. (асоц. поткошуља омиљена међу мушкарцима који цео дан проводе у кући у доњем вешу, чекајући да се озлоједе и претуку супругу).

тајсонка - фризура коју имају амерички маринци и боксер Мајк Тајсон – изнад ушију кратко подшишано, на темену мало косе.

талијанка - фризура из осамдесетих година 20. века, са шишкама преко чела, без зулуфа. У истом значењу: **италијанка**.

тамњак - тамно одело.

танге - врста гаћица.

ташка - ташна.

тениске - патике за тенис.

тојота корола - модел женских гаћица, високо подигнуте на куковима.

торбак - торба.

трегерашица, трегеруша - бела мушка поткошуља без рукава. У истом значењу: **гилиптерка, силедијка, шоферка, табач жена**.

треша - тренерка. У истом значењу: **тренца**.

вегетација - коса.

зека - једноделни одевни комплет за бебе.

земунка - врста фризури (позади коса средње дужине, са стране избријано).

зимњак - зимски капут.

знојка - чарапа.

зурка, зуријана - фризура.

Литература

Андрић, Драгослав. 1976. *Двосмерни речник српског жаргона*. Београд: Београдски истраживачко-графички завод.

Антонијевић-Пајић, Драгана. „Семантика жаргонских израза о жени”. *Етнолошке свеске* (VI): 57–60.

- Бугарски 2003: Ranko Bugarski. *Žargon: lingvistička studija*. Biblioteka: XX vek. Beograd: Krug.
- Герзић 2012: Borivoj Gerzić. *Rečnik srpskog žargona (i žargonu srodnih reči i izraza)*. Beograd: Caligraph.
- Ивановић-Баришић, Милина. 2005. „Дневне миграције и њихов утицај на сеоску свакодневицу”. Зборник радова: *Србија и савремени процеси у Европи и свету*. Београд: Географски факултет и др., 439–442.
- Ивановић-Баришић, Милина. 2007. „Утицај миграција на промене у култури”. Зборник радова: *Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима*. Београд: Географски факултет – Бања Лука: Природноматематички факултет, 373–380.
- Клајн, Иван 1996: „Сленг”. У: *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник, 79–81.
- Косановић, Марија-Магдалена. 2008. „Лингвокултуролошки поглед на словенске жаргоне”. *Славистика*, 12: 229–234.
- Лукић Крстановић, Мирослава. 2010. *Спектакли XX века. Музика и моћ*. Посебна издања (72) Београд: Етнографски институт САНУ.
- Марковић, Јордана. 2016. „Мултикултуралност у жаргонизмима”. *Исходишта* (2): 69–81.
- Милорадовић, Софија. 2012. *Музички жаргон младих и младежњий музыкальнй сленг : компаративни поглед*. Посебна издања (76). Београд: Етнографски институт САНУ.
- Поповић 2007: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
- РКТ 2001: *Rečnik književnih termina*. [2] Fototipsko izdanje. Ur. Dragiša Živković. Banja Luka: Romanov.
- РМС 2011: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САН*, Књига I. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- РСАНУ 1968: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САН*, Књига V. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Тешић, Ђорђе. 1954. „Прилог проучавању шатровачког говора”. *Гласник Етнографског музеја у Београду* (XVII): 216–220.
- Тројановић, Сима. 1925–1926. „Прилог тајним језицима”. *Јужнословенски филолог* (V): 222–226.
- Тројановић, Сима. 1935. *Психофизичко истраживање српског народа поглавито без речи*. Српски етнографски зборник: Живот и обичаји народни (22). Београд: Српска краљевска академија.

Milina Ivanović-Barišić

Ethnographical Institute, SASA, Belgrade

**IN FACT EVERYTHING IS A GAME:
ABOUT SLANG FROM AN ETHNOLOGICAL ANGLE**

Abstract. In the last few decades slang has become an indispensable means of expression in different situations. It served to convey some encrypted message, as a medium of communication (mostly among young people), as a form of communication among certain professions etc. Slang is tied to certain social layers, and so, in some way it becomes their identity trait. Whit their thematic contents, causes of occurrence, but also by stubborn existence in society, slang encourages reflection on its place and importance in society. The aim of the paper is to point out the importance of slang`s lexicon for ethnological and anthropological studies.

Keywords: slang, informal groups, anthropological-ethnological angle, Serbia.

Иванка Петрова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, София
ivpetrova@yahoo.com

КУЛТУРАЛИЗИРАНЕ НА ПРОДУКТИ В ПРОЦЕСА НА МЕЖДУЛИЧНОСТНА КОМУНИКАЦИЯ

Абстракт. През последните години както в научните среди, така и в икономическата сфера се наблюдава повишен интерес към културните традиции, които биват широко популяризирани и придобиват нови функции. Употребата на елементи от традиционната култура, откъснати от обичайната им среда на битуване и снабдени с висока символна стойност, се превръща във все по-често срещано явление, което е характерно и за различни клонове на българското стопанство. Избрани части от традиционната култура се използват за придаване на символна стойност на определени икономически стоки и услуги, с други думи тези стоки, продукти или услуги се културализират. Сред главните актьори в тези процеси са редица предприемачи на локално ниво. В текста, въз основа на етнографско изследване, проведено в периода 2015–2019 г., търся отговори на въпросите с каква цел и по какъв начин в процеса на междуличностна комуникация между производители и потребители се осъществява трансформацията на една масова бързооборотна стока, какъвто е хлябът, от хранителен продукт за всекидневна консумация във високо стойностно изделие. Изследвам комуникативните подходи на дребни производители на хляб, участвали във фестивали и изложения на хранителни продукти. Предмет на анализ са разговорите на дребните предприемачи с посетителите на събитията, в хода на които се осъществява културализирането на продукта, на суровините и технологиите за производството му.

Ключови думи: културни традиции, хлебопроизводители, комуникативни подходи.

Въведение

През последните години както в научните среди, така и в икономическата сфера се наблюдава повишен интерес към културните традиции, които в наши дни биват „преоткривани”, широко популяризирани

рани и започват да придобиват нови функции. Свидетели сме на процеси, при които забравени или почти изоставени традиционни знания и практики, ритуали и обичаи „се съживяват” в нов контекст, при съвременни социални и културни условия и стават част от ежедневието. Употребата на елементи от традиционната култура, откъснати от обичайната им среда на битуване и снабдени с висока символна стойност, се превръща във все по-често срещано явление, което става характерно за различни клонове на българското стопанство. В такива случаи културата, по-точно избрани части от нея, се използва за придаване на символна стойност на определени икономически стоки и услуги, с други думи тези стоки, продукти или услуги се културализират. Второто ниво на развитие представлява използването на културното остойностяване на стоките за повишаване на тяхната цена и съответно за реализиране на доходи и печалба. В подобни случаи може да се говори за икономизиране на културата. Сред главните актьори в тези процеси са редица предприемачи на локално ниво.

Един от начините, посредством които се осъществява процесът на културализиране на стопански продукти, е директната комуникация между производители и (потенциални) потребители на съответните стоки или услуги. В настоящата статия ще разгледам въпроса как в процеса на междуличностна комуникация посредством употребата на ресурси от областта на българската традиционна култура се извършва трансформацията на една масова бързооборотна стока, какъвто е хлябът, от хранителен продукт за всекидневна консумация във високо стойностно изделие. Ще проследя начините на конструиране или „изобретяване” на образа на хляба като ценна стока, придобиваща културните характеристики на наследен или „завърнал се” от миналото важен продукт на човешкия труд и отговаряща на съвременните тенденции за здравословно хранене и природосъобразен начин на живот. Моите анализи се основават на етнографско изследване, което проведох сред дребни производители на хляб в България в периода 2015 – 2019 г. Текстът разглежда комуникативните подходи на респондентите, използвани от тях при общуването им с посетители по време на базари, фестивали и изложения на хранителни продукти. Събитията, които посетих и където участваха дребни хлебопроизводители, се проведоха в град Пловдив. Това бяха Пролетният панаир на занаятите през май 2015 г., Есенният панаир на занаятите през септември 2015 г., Селскостопанското изложение „Агра” през февруари 2017 г., Базар „Капана” през септември 2019 г. и изложението базар „Хлябът – мистика и традиции” като част от Европейската нощ на учените в Университета за хранителни технологии през септември 2019 г. Дребните предприемачи са собственици на фурни или пекарни, разположени в градовете Пловдив, Хасково, Плевен. Теренните материали, които събрах, са дешифрирани и се съхраняват в Народописния архив на

Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН (АЕИМ, арх. № 1004 – III и арх. № 1092 – III).

В настоящия текст под комуникация разбирам човешкото взаимодействие между няколко участници, при което се предава вербална информация, която има социална значимост (срв. Карагеоргиев 2015). Всеки комуникативен процес има съдържателен аспект и аспект на взаимоотношението, като комуникаторите при директното междуличностно общуване са ясно персонализирани (срв. Карагеоргиев 2015). По време на споменатите наблюдавани от мен събития дребните производители на хляб, които често биват наричани от своите клиенти и от колегите си „майстори“, бяха в непосредствена връзка с посетителите, обясняваха технологията на замесване на тестото, на оформяне и изпичане на различни видове хляб, обясняваха как се приготвя закваската и как се съхранява, употребява и подновява. В хода на комуникацията с публиката хлебопекарите разясняваха значението на бавното втасване на хлебното тест, съветваха как да се приготвя хляб в домашни условия. Разговаряха с хора на различна възраст, стремяха се да отговорят на всеки от поставените им от посетителите въпроси. Обикновено по време на изложенията и базарите майсторите бяха направили предварително и раздаваха на гостите на съответното събитие различни видове хляб за дегустация, нарязани на неголеми парчета. Много често посетителите благодаряха за раздавания хляб, пожелаваха на майсторите „Да сте живи и здрави“, „Пожелавам ви успех“, споделяха, че вкусът на предлаганите изделия много им харесва, например „Много хубав хляб“. Наред с вкуса, обект на внимание и коментари беше и мирисът на пресния ръчно приготвен хляб, предлаган за опитване на панаири и базарите. Например една посетителка възкликна спонтанно: „Няма по-хубава миризма от тази. Страхотни сте, браво!“

Наблюдавайки действията, поведението и протичащите разговори, успях да идентифицирам няколко комуникативни подхода, с помощта на които майсторите пекари се опитваха да повишат символната стойност на труда си, на своите продукти и технологиите на производството. Бих могла да твърдя, че в тези случаи става дума за културната трансформация на една ежедневна храна за задоволяване на физическия глад в бутиков, елитарен, заемащ централно място и издигнат на високо ниво във всекидневието здравословен продукт.

Комуникативните подходи

Първият подход, който идентифицирах, има за цел **културното остойностяване на традиционните суровини и технологии за производството на занаятчийски хляб**. В този случай майсторите пекари обясняват на клиентите си, че използваната от тях технология на замесване на хляба с „жива“ закваска има хилядолетна традиция и не би могла да се сравнява с употребата на индустриално произведена-

та мая, която се продава в магазините и в която дрождите са изкуствено създадени. По време на базарите и изложенията пекарите се опитваха да убеждават посетителите, че и в домашни условия трябва да се усвои практиката на месенето на хляба на ръка с употреба на естествена жива закваска, така както е била позната на бабите ни. Майстор Владимир от Плевен например сподели с хора от публиката: „Вече е време да се научат младите жени и дъщерите ни да правят хляб, но не в домашната хлебопекарна, а да месят на ръка”. В разговора си с млада жена, посетителка на едно от изложенията, майстор Димитър от Пловдив, след като разбра, че тя умее да меси хляб, възкликна: „О, Вие сте от тези българки, които можете да месите? Браво, адмирации за което. Нека повече млади жени българки да месят!”

Всички майстори пекари акцентираха в разговорите с хора от публиката върху важноста от завръщането на традиционното използване на жива закваска. Тя, наред с ръчното замесване, дългото втасване на тестото и отказа от употреба на подобрители и ензими, отличавала съществено приготвянето на хляб в заводите от производството му в малките семейни пекарни. Майстор Делчо от Хасково например обясняваше на посетителите на един от панаирите следното: „Те, нашите хлябове са замесени традиционно с квас и без никакви подобрители или консерванти”. Употребата на закваската, разказваха респондентите, позволявала произведеният от тях хляб по вкус и като технология на приготвяне да се доближи максимално до този, замесван и изпичан в традиционния български дом. Пекарите обясняваха подробно на посетителите колко грижи полагат за подготовката, съхранението и подновяването на живата закваска. Всъщност значимостта на приготвянето на закваската, върху която пекарите поставят толкова силен акцент, е засвидетелствана в прединдустриалната култура. Нейната подготовка в миналото дори се е асоциирала с акта на първосъздаване, затова е била ритуализирана. Квасът, осигуряващ надигането на хляба, е символизирил растежа и приготвянето му се асоциирало с общото благополучие в семейството (Янева 2010: 205).

Вторият комуникативен подход на дребните хлебопроизводители целеше да насочва вниманието на публиката към **високата стойност на хляба с оглед на неговите социални измерения в едно идеализирано минало**. С обръщението си към посетителите на един от панаирите пловдивският майстор Димитър се опитваше да обясни традициите, свързани с консумирането на хляба, и мястото му в традиционния български дом и семейство: „Едно време първо слагаме хляба на масата, а сега първа е луканката. Затова и не сме здрави. [...] Българинът е позабравил хляба. Сега слага на масата салата и ракийка, а хлябът е настрана. [...] Аз се боря еднозначно за възвръщането на традициите от старото време и за възвръщане на творчеството, защото човек е създаден да твори”. Подобна комуникация наблюдавах между майстор Георги от Пловдив и възрастна посетителка на един от панаирите:

„Българинът е забравил за хляба, госпожа, за българите хлябът в момента е като салфетка на масата. На средата са ракийката и салатите, а хляба го няма, нарязан е там на филии, в найлон. А навремето хората са се събирали и най-важното, което е било, е хляб да има на масата”.

На интернет страницата на своята пекарна майстор Георги е публикувал подобна информация: „Хлябът е присъствал навсякъде, навремето хлябът се е месел от домакините само с чисти дрехи и с молитва на уста. Нашият хляб не се прави с цел да се търгува с него, като стока, а се прави с цел да върнем качеството и традицията на хляба на вашата трапеза. Да върнем хляба по средата на масата, където му е мястото”¹. Прилагането на този подход се изразява в използването на познания за традиционните български храни и културата на хранене в миналото с цел изграждането на един идеализиран образ на приготвения от майсторите хляб, който освен че подобрявал здравето, помагал и за обединяване на семейството. Както отбелязва Ана Лулева, в българската традиционна култура хлябът е заемал основно място в ежедневието. Веднага щом се слагала трапезата, първо на нея са били поставяни хляб и сол, а важната роля на бащата била да разчупва и разпределя хляба между членовете на семейството (Лулева 1997: 217). На въпроса ми откъде са придобили своите познания за мястото и значението на хляба в миналото, пекарите споделяха, че са се интересували и са чели статии от изследователи на българските традиции в приготвянето, поднасянето и консумирането на хляб.

Третият комуникативен подход, който успях да открия, целеше **културното противопоставяне на ръчно приготвения хляб** на онези видове хляб, които се произвеждат в големите индустриални предприятия. Чрез този подход анонимизираната стока, произведена в заводите посредством високи технологии и модерни съоръжения, беше обявявана за вредна за здравето поради множеството изкуствени добавки в нейния състав (подобрители, оцветители, ензими и др.). На нея дребните предприемачи противопоставяха „истински домашния ръчен хляб”, който те произвеждат в пекарните си и предлагат на клиентите. Приготвянето му беше представяно като процес, който е коренно различен от модернизационните процеси на масовото заводско производство. Майстор пекар Владимир например разказваше на посетителите следното: „В завода всичко се прави с машини и с добавки, а при мен всичко е на ръка и е с естествени суровини. Технологиите са абсолютно различни. [...] Нашият хляб е част от изкуството да живееш природосъобразно и здравословно. Заводският хляб отстъпва място на бутиковия. Хлябът вече не е само за наядане”. По този начин, в процеса на комуникация с публиката, една индустриална стока, какъвто е хлябът, приготвен в големите хлебзаводи, получаваше негативните характеристики на анонимен масов продукт, неподходящ за

¹ <https://masterbaker.alle.bg/>, посетен на 20.11.2019 г.

консумация и дори напълно несъвместим с концепциите за здравословния начин на живот. Произведенията от майсторите пекари продукт пък придобиваше характерните черти на луксозно и уникално изделие, изцяло пригодно за нуждите на природосъобразното хранене.

Както сподели майстор Георги с посетителка на един от панаирите, „Ръцете Господ ги е дал, госпожо. Хлябът се меси с ръце”. Същият майстор обясни следното по повод въпроса на посетител дали е добре да се слагат добавки в хляба: „Значи няма, не може да има експерименти в хляба. Значи разберете, един пекар няма такава съвест да го направи, а един бизнесмен има. А ние сме пекари, това е разликата”. Показателна беше комуникацията на майстор Димитър с млада жена, която го попита: „Този там, някакъв специален бял хляб ли е? С какво се различава, кое му е по-различното?” Отговорът на Димитър беше: „В смисъл, госпожа, въпросът ви е много...общ. Това е обикновен бял хляб. Просто е без подобрители, това ще Ви кажа. Но иначе с много други работи. Едно, че е месен на маса, а не на поточна линия като в заводите”.

Четвъртият комуникативен подход беше свързан с **демонстрирането на отношение към стоката и нейното производство**. Така например при разговорите си с хора от публиката дребните производители на хляб извършваха своеобразно одухотворяване на произвеждания от тях продукт. По време на един от панаирите майстор Димитър многократно обясняваше на посетителите, че хлябът бил жив, докато не го сложим във фурната, затова и трябвало да се отнасяме към него с уважение като към живо същество. Според майстор Георги пък хлябът често служел като лекарство – той разказваше на хората от публиката следното: „Примерно, ето, лечение с хляб, ако имате астма, вземете 100% ръжен хляб, препечете го и просто дишайте”. Често Георги се обръщаше към посетителите на един от панаирите с думите: „Хлябът е безценен днес. Днес не продаваме хлябове, раздаваме ги, но можете да питате за хляба”. Майстор Владимир поставяше акцент върху убеждението си, че произведенията от майсторите пекари хлябове „дават здраве”, както и че „във всяко зърно има по нещо добро. И ние се стремим да ви предложим все повече здравословни продукти – да вземем от всяко зърно доброто”. Според думите на майстор Делчо, отправени към гости на изложението, „хлябът не е просто начин да заситиш първичния си глад, а е извор на живота”. На въпрос на посетителка дали хлябът им „е направен с машини”, майстор Георги отговори: „Ръце и любов, това правят нещата вълшебни”. На хората от публиката по време на един от панаирите майстор Делчо обясняваше следното: „Хлябът това е естество, това е знание. И не само знание, как да кажа, това е вид вярване”.

Към този подход бих причислила също емоционализирането на взаимоотношенията между производител и купувач. По време на изложенията в разговорите си с публиката дребните производители на хляб наблягаха на факта, че при продажбата в техните хлебопекарни

се осъществява непосредствена връзка между хората, която не е случайна и еднократна, а остава трайна във времето. По този начин, според тях, се излиза от анонимност, реализира се прекият ежедневен контакт и лице в лице се предава информация на потребителя относно качествата на суровините и на продукта. На интернет страницата на пекарната на майстор Георги откриваме следната информация: „Ние предлагаме на хората жива връзка с майстора, който е направил хляба за Вас. Ние ИСКАМЕ и ПРАВИМ всичко възможно занаята на Пекаря да се върне във Вашия град, квартал и улица”². Този подход насочва вниманието към взаимоотношенията в миналото в рамките на занаятчийската фурна, които са се отличавали с високо ниво на доверие и с двустранна лоялност между клиенти и производители. На такива отношения се придава висока стойност: те трябва да компенсират отчуждеността на клиентите от продукта и от производителя и дори да гарантират повишаване качеството на живота.

Петият идентифициран от мен комуникативен подход фиксира **професионалната идентичност на производителите и тяхното самопредставяне** пред публиката. Така например наблюдавах опити за сакрализация и идеализация на труда на пекарите и на производството на хляб в техните предприятия. Майстор Димитър например обясняваше на публиката: „Хляб се прави с любов и добри намерения. Другото е просто рецепта. И трябва да го правим с положителна енергия, защото иначе не става”. На интернет страницата на неговата пекарна четем следното: „Да правя хляб за мен е като медитация – достигам висше блаженство, докато меся хлябове. Когато хлябът е замесен с любовта на Майстора и с качествени продукти – ето това е здраве”³. Майстор Георги разказваше на посетителите на един от панаири-те: „Имаме най-важната подкрепа – ние сме избраници Господни, защото правим хляб, и на всеки един пекар има опростени 40 гряха. [...] Значи, ние сме пекари, а щом сме пекари, сме помазани от Господа. Тъй като ние работим през нощта, и сме най-близко. [...] Знаете ли защо светът е добър, знаете ли? Защото ние работим през нощта, а пекари лоши хора няма. И затова светът е добър, ние го правим добър”. Когато мъж от публиката го пита защо е избрал професията на занаятчийския пекар, майстор Георги отговори: „Мисля си, че всеки човек си има ръце, има си душа и повярвайте, за да замесиш едно тесто, ти получаваш удоволствие, това е като медитация”.

В българската традиционна култура всъщност замесването на хляба носи идеята за съзидание, за ново начало (в биологичен и социален смисъл), като ролята на месачката е издигната на високо ниво (по-подробно у Янева 2010). Съществени за осмисляне на важното значение на ролята и функциите на месачката са облеклото, жестовете, наричанията при приготвянето на хляба.

² <https://masterbaker.alle.bg/>, посетен на 20.11.2019 г.

³ <https://masterbaker.alle.bg/>, посетен на 20.11.2019 г.

Аз изолирах аналитично представените в тази част от текста комуникативни подходи на дребните хлебопроизводители. При прилагането им в реалната комуникативна ситуация по време на взаимодействията на майсторите с публиката обаче тези подходи по-скоро се преплитат един с друг, а не се срещат в толкова ясно разграничен вид. Предприемачите инсценираха производството и предлагането на един продукт с много висока символна стойност, надхвърляща и дори несъизмерима с пазарната му цена.

Заклучение

Чрез така представените комуникативни подходи в процеса на общуване между производители и потребители се осъществява процесът на снабдяването на една стока, каквато в разгледания случай е хлябът, и на неговото производство с културни характеристики. Германският етнолог Маркус Таушек отбелязва, че в настоящето се среща многостранно използване на миналото, което бива високо оценено, а традиционните обичаи, ритуали и практики се отнасят към ресурсите, определени като значими (Tauschek 2007). Важното в случая е, че продуктът и технологиите за неговото производство се осмислят откъм тяхната роля в миналото, в контекста на традиционната българска култура. На една жизнено важна в минали времена всекидневна храна се приписват културни черти, които повишават символната ѝ стойност в наши дни, а оттам съответно и пазарната ѝ цена. Дефинирайки по нов начин собствената си традиция, хората същевременно развиват ново разбиране за една съвсем обичайна в миналото практика (срв. Kirshenblatt-Gimblett 2004: 58), в случая за ръчното приготвяне на хляб. Добавянето на културни стойности или качества като например старинност, автентичност, традиционност, обвързаност със семейството, притежава също и икономически измерения (срв. Kirshenblatt-Gimblett 2006). Това се отнася особено до разгледания в настоящата статия случай с хляба, тъй като става дума за една стока. Тоест, осъществява се прехвърляне на една традиция в нова рефлексивна рамка на съотнасяне, като актьорите се пренатоварват със символен капитал. Чрез културното остойностяване на този всекидневен масов продукт в крайна сметка пекарите повишават пазарната му цена.

Една от целите на тези комуникативни подходи е да допринасят за нарастване на символния капитал на майсторите пекари. Изследваните от мен дребни предприемачи се самопредставят пред посетителите като положителни „герои“, които отлично познават, съхраняват и развиват българските традиционни умения и знания, ползват се с благословията на Бог, грижат се за здравословното хранене на своите клиенти. От друга страна, при взаимодействията с публиката пекарите стилизират производството на хляб, снабдявайки го с етикетите творчество и оригиналност, като по този начин също му придават висока символна стойност.

Ежедневното приготвяне на един хранителен продукт, познато от българската традиция, е издигнато до нивото на все по-високо оценяваните в обществото нагласи за здравословен начин на живот. В този контекст можем да си припомним също разсъжденията на германския етнолог Херман Баузингер, че съзнанието за традиции е следствие на модернизацията, която с бърз ход заплашва да промени това, което някога е било самопонятно. Модернизацията, според него, прави от традицията стойност, ценност и предмет на избор (Bausinger 1991).

Чрез междуличностните комуникации на майсторите пекари и хората от публиката, които наблюдавах на посетения от мен събития, познатите от традицията технологии за приготвяне на хляб и неговата консумация се поставят в нов съвременен контекст, в контекста на глобалните тенденции за природосъобразно хранене и здравословен начин на живот. Традиционните знания и умения за производството на хляб получават нова стойност, те вече служат за подобряване на качеството на живот и придобиват друго значение – за социална репрезентация на професионалната общност на пекарите. Всички тези знания и умения са свързани едновременно с миналото и бъдещето, снабдени са с висока символна стойност от майсторите пекари като социални актьори, подлежат на опазване и предаване на потомците. От проведените наблюдения установих, че при взаимодействията си с посетителите на изложенията и фестивалите дребните предприемачи се стремят да споделят представите и знанията си със своите комуникационни партньори и да ги приобщават към ценностите, с които самите те обвързват производството си и които представят като традиционни.

Комуникациите на майсторите с хората от публиката, наред с издигане на социалния имидж на пекарите, имат за цел да служат за реклама на техните предприятия и продукцията им и да привличат вниманието и интереса на потенциални клиенти. Тясната обвързаност на малките хлебопроизводителни предприятия с българската традиционна култура, остойностяването на стари технологии, знания, умения и практики за приготвянето на хляб и икономическото използване на културните традиции намират израз в представените комуникативни подходи на майсторите пекари.

Литература

- Карагеоргиев**, Ивайло 2015: Същност, видове и особености на човешката комуникация. – В: Електронно научно списание „Реторика и комуникации“, бр.15, <http://rhetoric.bg/>
- Лулева**, Ана 1997: Трапезата – вещ-знак в традиционната българска къща. – В: *Хлябът в славянската култура*. София: ЕИМ, 217–226.
- Янева**, Станка 2010: Статусът на месачката в традиционната култура. – В: Др. Жунич (съст.). *Традиционална естетска култура. Хлеб*. Ниш: Център за научна истражвания САНУ и Университета у Нишу, 203–212.

- Bausinger**, Hermann 1991: Tradition und Modernisierung. – *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, 87/1–2: 5–14.
- Kirshenblatt-Gimblett**, Barbara 2004: Intangible Heritage as Metacultural Production. – *Museum International*, 56/1–2, 52–65.
- Kirshenblatt-Gimblett**, Barbara 2006: World Heritage and Cultural Economics. – In: Ivan Karp et al (ed.). *Museum Frictions. Public Cultures/Global Transformations*. Durham: Duke University Press, 161–02.
- Tauschek**, Markus 2007: „Plus oultre”. Welterbe und kein Ende? Zum Beispiel Binche. – In: D. Hemme, M. Tauschek, R. Bendix (Hg.). *Prädikat „Heritage”. Wertschöpfungen aus kulturellen Ressourcen*. Berlin: Lit Verlag, 197–224.

Иванка Петрова

Институт за етнологију и фолклористику с Етнографским музејем БАН, Софија

КУЛТУРАЛИЗОВАЊЕ ПРОИЗВОДА У ПРОЦЕСУ ИНТЕРПЕРСОНАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Апстракт. Последњих година, како у научној средини, тако и у економској сфери, уочава се повећано интересовање за културалне традиције, које се нашироко популаришу и стичу нове функције. Употреба елемената традиционалне културе, одвојених од њиховог уобичајеног животног окружења и снабдених високом симболичком вредношћу, постаје све чешћа појава, која је карактеристична и за разне гране бугарске привреде. Одабрани делови традиционалне културе користе се за придавање симболичке вредности одређеним робама и услугама, другим речима, ова роба, производи или услуге се културализују. Међу главним актерима ових процеса су бројни предузетници на локалном нивоу. У тексту, на основу етнографског истраживања спроведеног у периоду 2015–2019. година, тражим одговоре на питања са каквим циљем и на који начин се у процесу међуљудске комуникације између произвођача и потрошача врши трансформација масовне робе широке потрошње и брзог обрта, попут хлеба, од прехранбеног производа за свакодневну употребу до производа високе вредности. Истражујем комуникативне приступе малих произвођача хлеба који су учествовали на фестивалима и изложбама прехранбених производа. Предмет анализе су разговори малих предузетника са посетиоцима догађаја, током којих се врши културализација производа, сировина и технологија за његову производњу.

Кључне речи: културална традиција, произвођачи хлеба, комуникативни приступи.

Ivanka Petrova

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, BAS – Sofia

IMPARTING OF CULTURAL CHARACTERISTICS OF PRODUCTS IN THE PROCESS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION

Abstract. In recent years, both in the scientific and economic fields, there have been observed an increased interest in cultural traditions, which are widely popularized and acquire new functions. The use of elements of traditional culture, detached from their usual environment and provided with high symbolic value, is becoming an increasingly common phenomenon, which is also characteristic of different branches of the Bulgarian economy. Selected parts of traditional culture are used to impart symbolic value to certain economic goods and services, in other words those goods, products or services receive cultural characteristics. Among the main actors in these processes are a number of local entrepreneurs. In the text, based on an ethnographic research conducted in 2015–2019, I seek answers to the questions for what purpose and how is accomplished the transformation of a mass fast-moving commodity, such as bread, from a foodstuff for everyday consumption into a high value product in the process of interpersonal communication between producers and consumers. I explore the communicative approaches of small bread makers who have participated in food festivals and exhibitions. The subject matter of the analysis is the conversations of small entrepreneurs with the visitors of the events, during which the product, the raw materials and technologies for its production receive cultural characteristics.

Keywords: cultural traditions, bread producers, communicative approaches.

Душко Р. Кузовић¹, Недељко Стојнић²

¹Faculty of Architecture, Eastern Mediterranean University, Cyprus
dusko.kuzovic@gmail.com

²Институт „Јарослав Черни”, Београд
stojnic.nedeljko@gmail.com

СЛОБОДА ГОВОРА У ВЕРНАКУЛАРНОЈ АРХИТЕКТУРИ ДАНАС: БАЛКАНСКО И МЕДИТЕРАНСКИ ИСКУСТВО

Апстракт. Традиционална архитектура Балкана је настајала вековима. Постепено и стрпљиво је развијала архитектонске modele, деловала у оквиру региона, обликовала функцију према потребама породичног живота, и то са градитељима без образовања у класичним школама, реализовала своје замисли само снагом људских руку, без савремених машина, уз помоћ суседа и родбине, користећи само локалне материјале итд. Архитектонски модели су се мењали споро и опрезно. Грађењем се најпре задовољавала функција. Естетска компонента куће није била циљ већ производ функције, конструкције и материјала. Декорација се додавала након завршетка куће. Данас се објекти граде само уз дозволу за градњу. Пројекат и изградњу куће могу да праве само лица школована у академским школама. Савремене комуникације, транспорт и технологија су промениле димензије региона. Грађевински материјал се производи у огромним количинама, по ниској цени, и транспортује на велике удаљености. Техника је променила скалу према природи и омогућила велике ископе на терену, волумене, отворе, распоне, итд. Све премисе традиционалне архитектуре су доведене у питање. Да ли данас постоји слобода говора вернакуларне архитектуре (у даљем тексту: ВА)? Који су градивни елементи слободе говора ВА? Како се слобода говора манифестује у пракси? Какав је ритам преиспитивања ове врсте слободе? Како поново омогућити слободу кретања градитеља и идеја на ширем простору Балкана? Како заштитити слободу говора ВА од притисака савремене архитектуре и државне администрације? Које су савремене правне и административне могућности очувања слободе говора?

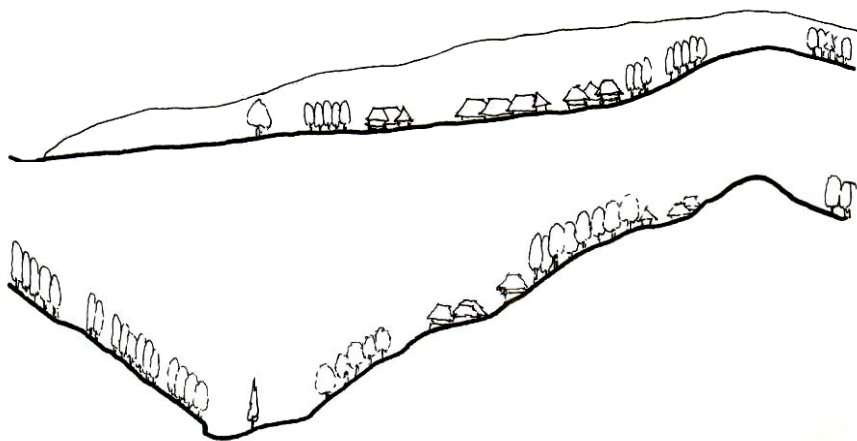
Кључне речи: вернакуларна архитектура (ВА), слобода говора ВА, елементи слободе говора ВА, слобода умирања градитеља и идеја, очување слободе говора.

1. Увод

ВА простора Балкана и Медитерана има традицију дугу неколико хиљада година, током којих су се развили и дефинисали многи облици понашања, одговори у простору на проблеме у пракси и систем вредности који је неопходно реализовати и чувати кроз решења у архитектури и урбанизму.

Стога, наше одушевљење када посматрамо традиционалне градове и насеља Балкана, задивљени хармоничношћу, пропорционалношћу, редом и дисциплином у простору и, поврх свега, континуитетом идентичног понашања кроз веома дуг временски период, наводи нас на потребу да се запитамо на који начин су заједнице, кроз регулацију деловање појединца и заједнице, остварили тако висока достигнућа која данас, упркос напретку технологије и друштва, и даље сматрамо недостижнима.

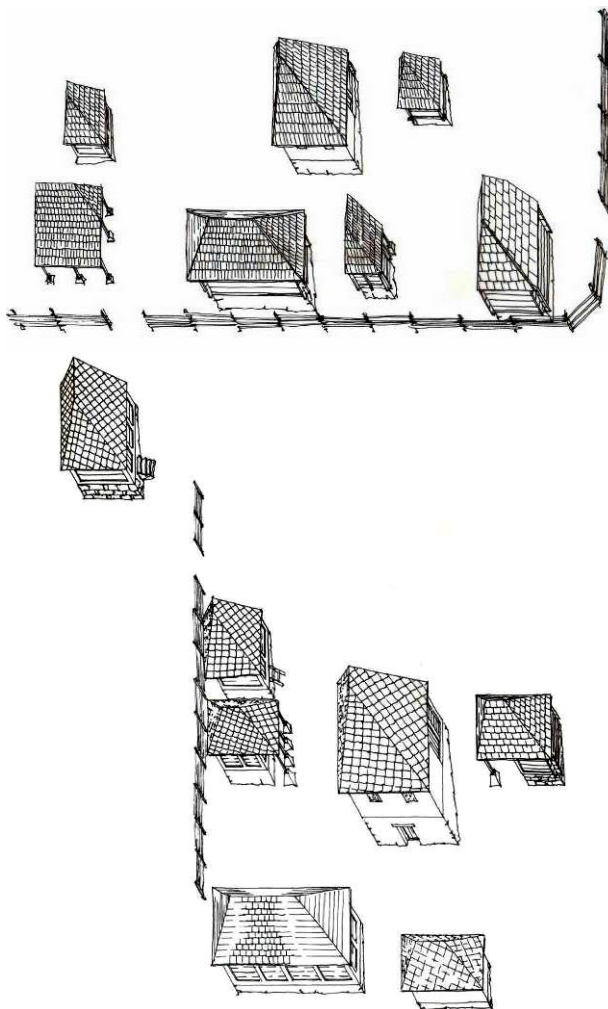
Поред тога, потребно је разумети на који начин је заједница успевала да нађе хармонију између интереса појединца и заједнице, и то на такав начин да појединац никада не остварује своја права и потребе на штету заједнице односно да заједница својим захтевима не угрожава или у потпуности поништава све хуманистичке вредности које појединац испоставља.

Слика 1. Положај засеока и обрадивих површина у односу на топографију терена.

Циљ овог рада је да се анализира речник ВА и урбанизма на простору Балкана, да дефинише вредности које се промовишу кроз архитектонска и урбанистичка решења, и да идентификује механизме управљања процесима обликовања насеља. Поред наведеног, анализираћемо савремене околности у којима функционише ВА данас, покушавајући да идентификујемо простор у коме делује и микроклимат у сми-

слу урбанистичких, архитектонских, техничких, правних, социолошких и других стандарда. У раду поставља питање да ли данас уопште постоји ВА у традиционалном смислу те речи, и да ли су ограничења која је наметнула држава, кроз школство, урбанистичку и правну регулативу, у потпуности елиминисала идеју вернакуларне културе.

Слика 2. Основа организације окућнице која се пружа паралелно и управно са изохипсама (19. век).

Резултати рада требало би да помогну бољем разумевању амбијента у којем би било могуће несметано развијање ВА, као и предлагању једног сета мера које би омогућиле потпуну обнову ВА.

Литература у овој области може да се групише у два дела, према периоду настанка. У прву групу спадају радови који су се појавили половином 19. века, као што су радови Стојана Обрадовића, Феликса Каница, Љубе Павловића, Јована Цвијића и Драгише Пантелића. Потом, током 20. века настао је велики број радова који анализирају само народно градитељство, аутора као што су: Бранислав Којић, Александар Дероко, Јован Крунић, Божидар Крстановић, Благота Пешић, Милан Карановић, Мухамед Кадић, Шпиро Солдо и Хамдија Крешевљаковић, затим, Миленко Филиповић, Хусреф Реџић, Џемал Челић, Ранко Финдрик, Милорад Панић-Суреп, Д. Павловић, Иван Здравковић, Надежда Пешић-Максимовић, Зоран Петровић, Слободан Ненадовић, Бранко Максимовић, Босиљка Томашевић, Душко Кузовић итд.¹

2. Документација

2.1. Методе и путеви развоја ВА

Постепени развој архитектонских модела

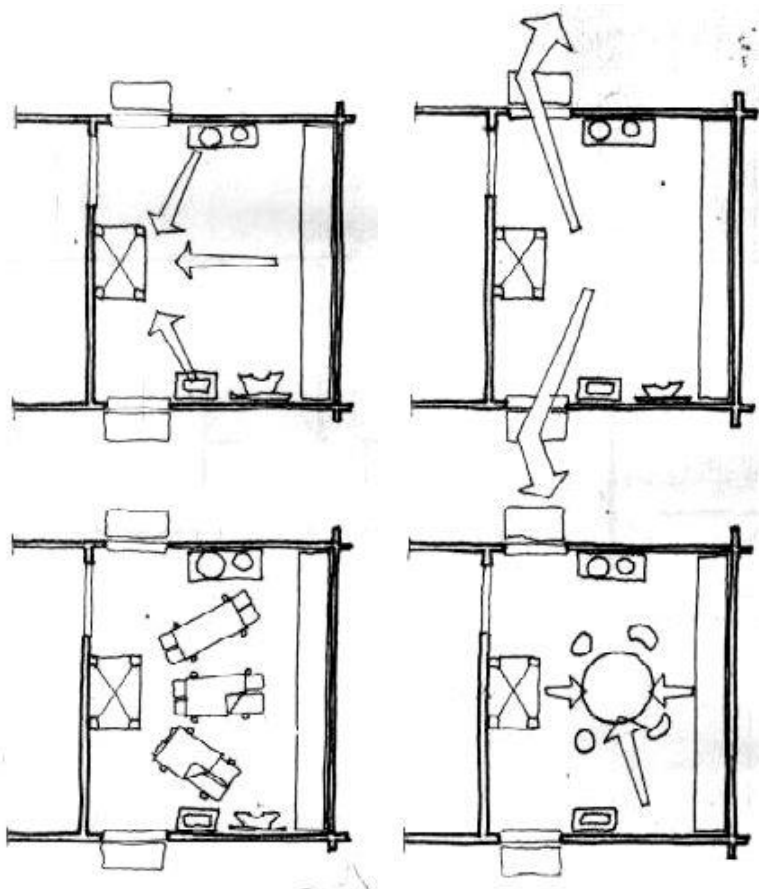
Архитектура пружа физички оквир свакодневном животу породице и заједнице. Прецизније речено, породица је еталон по коме се обликује архитектонски модел стамбене архитектуре, а никако то нису специјални случајеви. И овакви случајеви у пракси користе просторну организацију и концепцију куће која је обликована по захтевима класичне породице. Архитектонски модел куће споро се мењао, пратећи истовремено спори развој породице; сви нови захтеви у функционисању породице су најпре бивали смештени у постојећи архитектонски оквир, и тек онда, уколико нису могли да нађу свој простор у постојећем решењу, приступало се промени архитектонског модела. Нове измене у архитектонском моделу су уношене опрезно, мењајући у минималном обиму постојећи архитектонски модел. Истовремено, свако ново решење или измена морали су да омогуће реверзибилност. Наиме, уколико предложена измена не задовољава потребе породице или се коси са неким другим областима живота, било је једноставно и лако уклонити иновацију враћајући се на старо или планирајући ново. На тај начин су вршене измене и у организацији и у конструкцији куће током последњих неколико хиљада година вернакуларне културе Балкана.

Естетика

Естетика није била циљ већ резултат успешно решене организације, конструкције и материјала: није било могуће наћи кућу или објекат у коме постоје делови који имају искључиво функцију доприношења естетском изгледу куће. Углавном, сваки елемент организације, кон-

¹ Види приложену библиографију на крају рада.

струкције, кроз форму и текстуру које даје материјал, доприносио је естетском утиску који производи грађевина, Овакав строг, спартански, приступ позиционирао је сву комуникацију око куће и насеља у простор веома мерљивих и егзактних норматива грађевинске технике, помажући да се правила грађења куће и насеља једноставније дефинишу и трају дуже, чиме се омогућава њихова једноставнија примена и лакше усвајање од стране становништва. У области архитектуре естетска функција није доминирала у савременом смислу те речи; стога је било могуће да се дуго примењују поједина техничка решења, а и да се образовање градитеља задржи у оквирима грађевинских група, без потребе вишегодишњег школовања, како то захтева савремена грађевинска пракса.

Слика 3. Функције које се обављају у „кући” и потребне површине (19. век).

Регион

Регион је једна од битних карактеристика традиционалне архитектуре. ВА, развијајући се унутар специфичних области, произвела је одговарајући архитектонски регион, који карактерише специфичност решења, тј. одговора на одређена питања кроз дефиницију архитектонског модела. Регион просторно није био велики. Области су одређене не административним границама, већ низом међузависности и заједничких карактеристика, као што су клима, грађевински материјал, просечна температура итд. Административни прописи или државна управа имали су мали утицај на ВА.

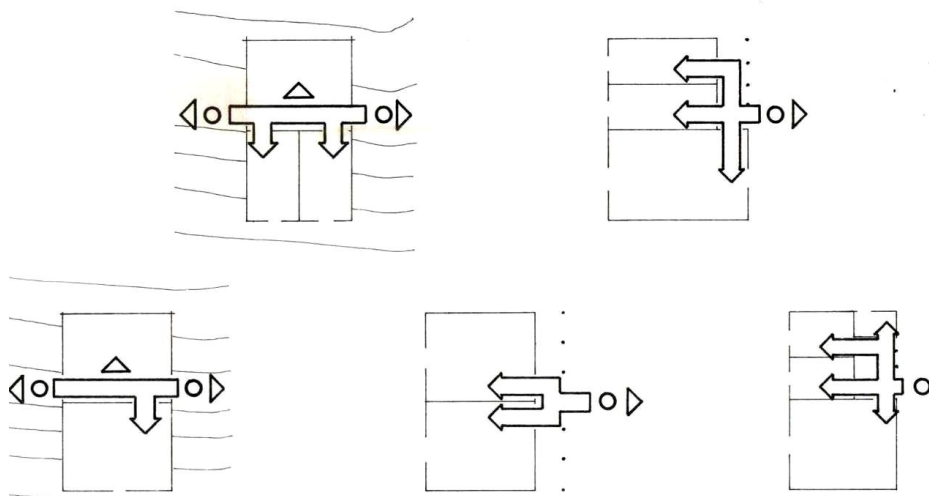
Комуникација

Размена решења између региона је била ограничена; није било једноставно преносити нова техничка или архитектонска решења из региона у регион, ма колико она била иновативна и корисна за грађевинску праксу. Мали степен измена у архитектонском моделу смањивао је притисак на урбанистичку регулативу и тиме омогућавао да се поједина решења примењују у дугом временском периоду. Поред тога, дуг период примене урбанистичких норматива омогућавао је да се поједина решења усвоје у становништву и буду део свакодневног пакета информација који мора да познаје сваки појединац у неком насељу. Као поуку можемо издвојити две компоненте: а) брзина промена у урбанистичкој регулативи насеља мора да одговара капацитету заједнице, б) увек мора да постоји група урбанистичких норматива која је непроменљива и која је део свакодневице у неком насељу.

Градитељи

Образовање градитеља се вршило у грађевинским групама или тајфама где се стварала ВА. Они нису познавали историју архитектуре антике или средњег века, правила компоновања архитектуре историјских стилова, већ су познавали процес градње, начин производње грађевинских материјала, архитектонске моделе објеката које захтева свакодневни живот итд. Знање се преносило „са колена на колено”, кроз практичан рад у коме је ученик постепено учествовао у све сложенијим грађевинским захтевима посматрајући грађевинску праксу; уз надзор мајстора сваки ученик је схватао каква је позиција оних који су на најједноставнијим пословима на градилишту и значај правилног понашања мајстора који треба да пренесу знање. На тај начин се градио стручни али и људски лик сваког учесника-градитеља у процесу градње. Стога је немогуће посматрати само стручну страну градитеља, занемарујући при томе људске и моралне вредности које сваки појединац у традиционалној заједници мора да негује. Посматрајући данашње ста-

ње, неопходно је дефинисати групу вредности које у суштини стоје у темељу грађевинског образовања у ВА.

Слика 4. Шема кретања у зависности од фазе развоја куће: дводелна кућа, дводелна кућа са подељеном собом, кућа са подужним тремом, троделна кућа са тремом на углу, четвороделна кућа са тремом на средини главне фасаде (19 и 20. век).

Вредности

Вредности које стоје у основама архитектонског и урбанистичког модела традиционалне куће и насеља заснивају се на дубоко хуманистичким начелима.

Архитектонски посматрано, кућа мора да буде довољно осунчана, проветрена, да омогући приватни и јавни живот породице, мир током ноћи, безбедност и адекватан одговор на климатске захтеве током зиме и лета. Двориште мора да буде подељено тако да постоји простор и за приватни живот а и јавни живот домаћинства, да омогући производњу повртарских култура, поделу токова чисте и отпадне воде, простор за воће и слично. Веома је мало сачуваних примера коришћења декоративног зеленила, али се у оквиру дворишта могу наћи цвеће или разне врсте воћки. Тако у пракси поново налазимо као приоритетну функцију неког елемента, а не његов изглед.

Урбанистички гледано, насеље треба да буде тако обликовано да свака кућа мора да има право на поглед, чиме се ограничава понашање комшија на суседним парцелама, а управо тако се гради и осећај заједништва и доживљај урбанистичке целине. Токови чисте воде и токови прљаве воде, без обзира што пролазе преко улица и улазе у ограђене

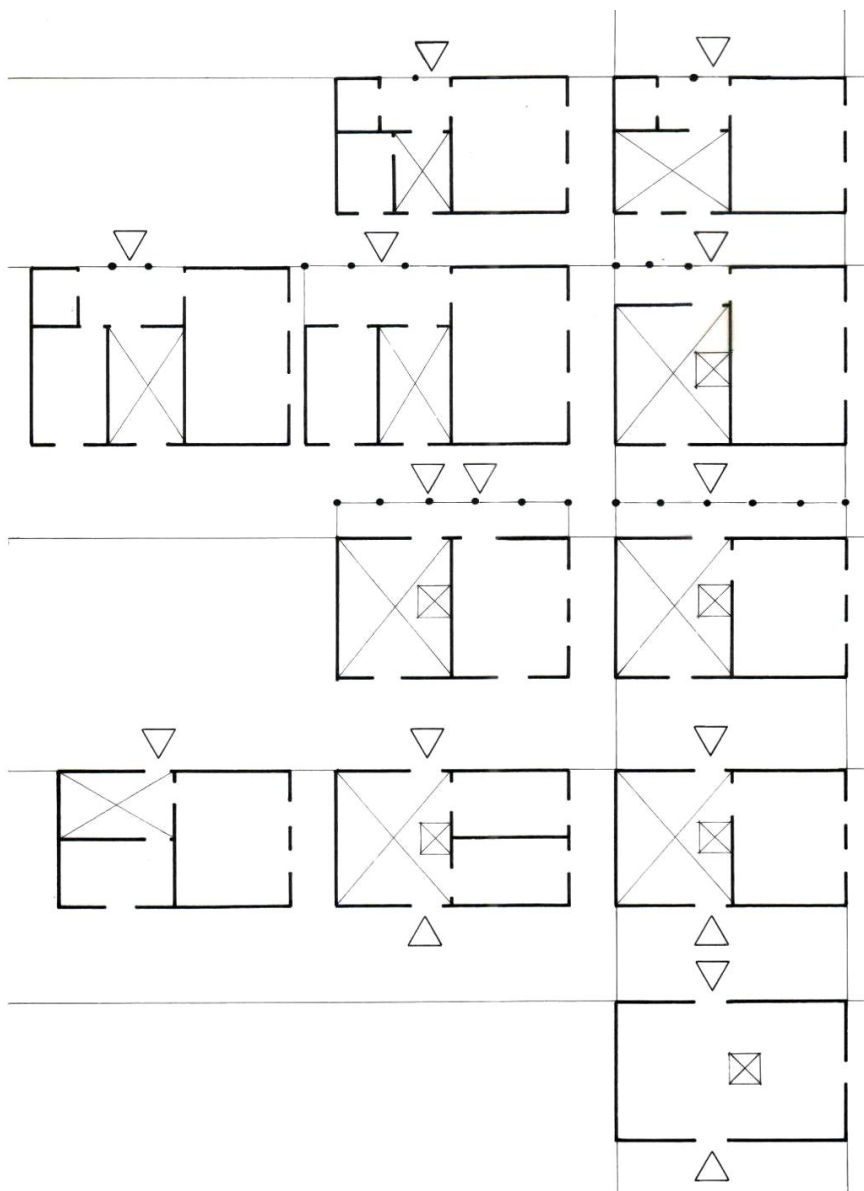
парцеле, никада се нису пресекали, већ је дубоко поштована морална обавеза да се она вода која се прими у двориште мора у једнаком обиму и квалитету испоручити комшији. Јавне површине, као што су улица и трг, предмет су дубоког поштовања, и посебно се водило рачуна да се приземљима кућа, али и еркерима, не заузме превише јавног простора. Фенестрација, односно распоред прозора, није предодређен естетским шемама и матрицама већ потребама унутрашње функције куће и потребама да се сачува приватност комшија и интимност простора. Овако наизглед сложен систем односа може се превести у једноставно начело да се не чини другоме оно што други не жели да чине теби. Нису потребни прецизни описи специјалних случајева или специфични изузеци, како се то чини у урбанистичкој пракси данас.

Начин градње објеката

Начин изградње објеката је једна од битних карактеристика традиционалне архитектуре. Грађевински материјал се припрема дуго, док се већина послова на градњи објеката обавља од стране чланова породице, рођака и комшија. Само најсложенији радови се препуштају мајсторима, који се ангажују са стране тек уколико их нема унутар фамилије. Припрема грађевинског материјала за лаике је једноставна, уколико постоје познати архитектонски модели на основу којих је могуће визуелно појаснити, па чак и премерити, поједине елементе конструкције.

Нема пројекта, али постоје једноставне скице помоћу којих се дефинишу најједноставнији елементи конструкције, али и пропорцијски однос дужине, ширине и висине просторија. У оваквим ситуацијама архитектонски модел је, у суштини, макета куће у размери један према један, коју будући инвеститор може да анализира и да упореди са потребама и плановима своје породице. Стога нису потребни планови нити посебни пројекти, али су коначни обриси куће познати годинама пре него што се крене у припрему градње појединих елемената куће.

У погледу система мерних јединица које се примењују, евидентно је да је на простору Балкана истовремено живело неколико мерних система, како савремених тако и историјских. Такође, треба имати у виду да су се еталони којима су у оквиру Отоманског царства установљивале мерне јединице мењали кроз време и да нису били доступни на једноставан начин у свим слојевима друштва. Након ослобођења, у Србији је паралелно постојало више мерних система, тако да анализа објеката кроз анализу дужине, ширине, висине корпуса грађевине у суштини даје мало резултата. Геометријска анализа пропорција открива много богатију филозофску позадину, засновану на симболици бројева и њиховом међусобном односу (са једне стране), и на потребама функције и организације простора који се уоквирује у одређене димензије (са друге стране).

Слика 5. Схема просторног развоја сеоске куће западне Србије, са варијететима: једноделна основа, дводелна основа, дводелна основа са тремом, троделна основа са тремом на углу, троделна основа са тремом на средњем делу фасаде (19. и 20. век).

Метафизика градње

Симболичка страна процеса грађења објеката и насеља је важна компонента ВА. Постоје прецизно специфициране процедуре и понашање укућана приликом избора локације за објекат, почетка грађевинских радова, завршетка појединих фаза градње објекта, као што су темељ, кров, завршетак свих грађевинских радова, примопредаја објекта између мајстора и домаћина, и слично. Мали број поменутих активности је везан за хришћанску традицију, већ своју базу црпи у митској прошлости која датира далеко пре хришћанства. Посебно су специфициране активности које је потребно обавити током експлоатације објекта у облику месечних, сезонских и годишњих ритуала.

Такође, сваки елемент куће, попут прага, врата, огњишта, слемена, димњака итд., има своју улогу у космичком систему породице. Овако сложен систем, у коме је свака од радњи које се спровode у поступку грађења и експлоатације објекта јасно специфицирана, са прецизно додељеном улогом у космичком систему породице, као и прецизном улогом сваког конструктивног елемента објекта, говори да је систем развијан дуго и да је имао квалитетну комуникацију са животом породице и практичном страном стварности.

Анализирајући даље, уочавамо да сваки елемент-новина који се уноси у архитектонски модел куће не мења само конструктивну слику објекта већ и хармонију космичког система коју тај објекат, распоредом и карактеристикама елемената који га чине, гради. Симболички ниво објекта повезује укућане са објектом, али и објекат са локацијом, односно околином. На тај начин се побољшава интеграција и доживљај простора, али и поштовање становника према објекту и насељу.

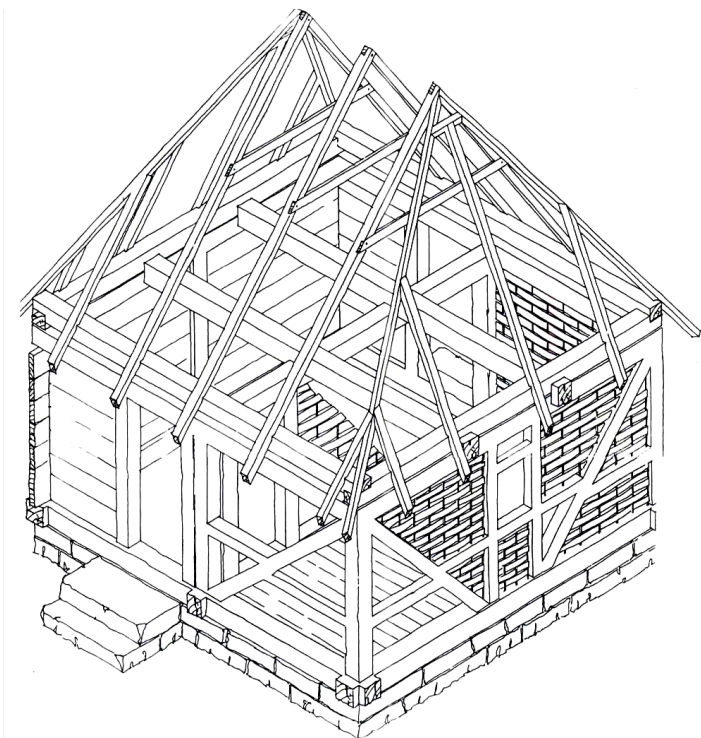
Грађење снагом људских руку

Ограничени обимом расположиве радне снаге, становници су своје архитектонске и урбанистичке идеје прилагођавали могућностима својих руку а не могућностима машина; стога су димензије кућа усклађене са потребама породица али и са пејзажом, нема великих откопа у терену, а интервенције у природи су минималне. На тај начин је остварена равнотежа између вештачки створеног окружења и природног окружења у коме, у крајњој линији, доминира природа, а не грађевина.

Коришћење локалних материјала

Због ограничених могућности транспорта, услед недостатка саобраћајних средстава и саобраћајница, као и због неекономичности транспорта грађевинског материјала на дистанцу, у ВА доминира коришћење локалних материјала. На тај начин, фактуре, боје, материјал објеката усклађени су са фактуром, бојом, материјалом природе. Кроз

овакав приступ и избор материјала, заједно са примењеним конструктивним решењима (која су такође опредељена могућностима и захтевима материјала), грађене су регионалне карактеристике појединих просторних целина. Стога у читању језика ВА треба поћи од избора материјала и наставити даље са анализом конструктивног система, који у себи садржи све потенцијале и слабости расположивог материјала.

Слика 6. Просторни склоп куће полубрвнаре-получатмаре западне Србије.

Избор локације за градњу према традиционалној архитектури

Постоји више фактора који су утицали на избор места за градњу код ВА на простору Балкана. Ако је простор који се насељавао био у близини већих река са израженим алувијом и долињским странама, градња се одвијала углавном на долињским странама, често у деловима терена који се постепено издиже из равни алувијона. У самој алувијалној равни, сем торова за стоку или веома малих кућица или кућера за склањање од невремена током обављања пољских послова или чувања стоке, ништа друго се није градило, тако да је са те стране становништво било безбедно од поплава.

Интересантан је податак који се налази у архивској грађи, а односи се на Чачак и Ужице и 1896. годину, када се десио велики поводањ у целој Србији и када је дошло до поплава алувијалних простора готово свих већих речних токова у широком појешком пољу. Том приликом сеоско становништво, осим што је претрпело губитке у виду мањег броја сточних грла, није имало нити једну људску жртву. При истом догађају град Чачак, који се налази у алувијалном простору, био је заплављен, вода је текла улицама, а било је и људских жртава. На Дрини су биле јако оштећене вароши Горажде, Вишеград, Зворник и Бјељина, док је на Лиму вода потпуно однела варош Рудо.

Избегавање алувијалних равни за потребе градње стамбених објеката од стране сеоског становништва није неочекивано, будући да је алувијална раван простор који је с времена на време у потпуности плављен при високом водостају реке. Друга два значајна фактора који су били од важности код избора локације за градњу и настањење јесу стабилност терена и дејство ветра.

Код градитеља и у народу постојало је одређено искуство настало током живота у природном окружењу, а односило се на могућност препознавања нестабилног терена и терена који је потенцијално нестабилан. Отуда они нису градили на местима где је површина терена веома неравна, са присутним буботцима или повијеним стаблима, насталим као резултат ранијег клизања тла. Из претходног искуства, куће или други објекти нису грађени ни у близини већих одсека уколико у основи није чврста стенска маса.

Познато је да у изузетно влажним временским условима може да дође до појачане сатурације тла и појава одрона већих размера него у просечном режиму падавина и сатурације тла. У том случају овакви одрони могу да захвате део терена на коме се налазе изграђени објекти неког домаћинства.

Ветар у руралним областима може да створи велике невоље сеоском становништву како равничарских, тако и планинских подручја. И данас сеоско становништво манифестује велику бојазан од ветра. Поред штете која се најчешће дешава скидањем кровне покривке, ветар често развеје сено и однесе га, остављајући домаћина без хране за стоку. Отуда су сеоска домаћинства у брдско-планинским пределима углавном на нижим котама од теренских превоја у непосредном окружењу и, колико је то могуће, на супротним странама од доминантних праваца дувања ветрова.

2.2. Савремени процеси ВА

Ширење утицаја државног апарата на простор ВА

Развојем државног административног апарата током прве и друге Југославије постепено се ширио обим интервенција од стране држа-

ве у свакодневни живот. Тако је и област изградње објеката све више и више потпадала под директно мешање државе.

Наиме, у првим урбанистичким плановима разрађивани су само простори који се налазе у оквиру насеља, и за њих је било обавезно прибављање грађевинске дозволе, било за изградњу било за реконструкцију објекта. То је подразумевало дефинисање парцеле, израду пројекта објекта и слично. Пројекте су могли израђивати искључиво појединци са дипломама и лиценцама (што је подразумевало претходно школовање). Остатак државне територије, у приградским просторима и посебно на селу, био је од стране административног апарата ослобођен обавезе прибављања грађевинске дозволе. На тај начин, остављен је простор на коме могу да раде људи без диплома и лиценци, управо они који се ослањају на традицију и који су стварали ВА. Овакво стање је остало све до половине 20. века. Евидентно је да се простор града ширио, али слобода грађења на сеоском подручју остала је нетакнута, управо стварајући простор за развој, или, прецизније, преживљавање традиционалне архитектуре.

Након 50-их година 20. века административни апарат је постепено почео са увођењем обавезе прибављања грађевинске дозволе и на сеоском подручју, што је проузроковало увоз утицаја образованих архитеката и грађевинских инжењера и њихово директно мешање у обликовање стамбене и привредне архитектуре села. Имајући у виду то да се вернакуларни градитељ морао прилагођавати новонасталим условима, у наведеном периоду он је престао да буде стваралац и у потрази за опстанком постао је најједноставнији извршилац задатака „изговорених” у грађевинском пројекту. Објекти саграђени у другој половини 20. века на селу делом су грађени и према решењима понуђеним у типским пројектима, који су у периоду од око три деценије били доступни на тржишту. Наиме, инвеститор је из каталога бирао пројекат који би одговарао његовим планираним потребама.

Увоз културног утицаја

У питању су пројекти који су махом пресликани из других културних средина (најчешће германских) и који су имали мало заједничког са животом и потребама породице. Стога се дешавало да и након завршетка куће породица настави са животом у старој кући, док се нова кућа користи за славе, приславе и повремени пријем гостију. То је била најбоља илустрација и одговор на питање колико је ново решење које је држава наметнула селу било животно и смисаоно. Може се рећи да је у том периоду саграђен огроман фондус објеката који нису нашли своје место у животу сеоске породице, терајући је да наново издвоји средства за изградњу објекта који је по правилу грађен без пројекта и без грађевинске дозволе и који је невероватно сличан организационим и просторним решењима ВА одговарајућег краја. Као последица неод-

говорне и неуспешне интервенције државе, на сеоском простору остали су празни вишеспратни објекти који се као куле уздижу, уништавајући пејзаж и културни лик краја, а да при том ни данас нису добили функцију у свакодневном животу. Локална администрација је, беспоговорно извршавајући налоге са државног врха, преотела управљање простором од традиционалних градитеља, заменила обичајно право грађевинским, а традиционалне градитеље школованим лицима.

Слика 07/а. Кућа са тремом у приземљу, у доњем току реке Дрине, са фасадом искоришћеном за сушење дувана (крај 19. века).

Резултати новог модела управљања у пракси

При томе, резултати управљања простором на начин како то чини административни апарат, путем грађевинских дозвола и државне управе, катастрофални су; грађевински закони су потпуно удаљени од потреба и начина живота заједнице и без икакве везе са традицијом и вредностима које локалне заједнице и појединац поштују хиљадама година. Утицањем на архитектонске и урбанистичке прилике кроз школована лица, уместо да се настави традиција и користи огромна база искустава ВА, почело се са увозом функционалних, техничких, обликовних решења која ни на какав начин нису била утемељена у стамбеној, привредној и културној пракси простора као региона – скупа својствених особина. Тако смо дошли у ситуацију да се данас намеће обавеза прибављања грађевинске дозволе а тиме и обавеза израде грађевинског пројекта, а да се ни мало не обраћа пажња на вредности које регион у коме се гради баштини.

Естетски моменат куће

Треба нагласити да у савременој архитектури подражавање облика традиционалне куће није довољно и, како смо раније констатовали, естетски моменат куће је производ функције материјала и конструктивног система, а не сам себи циљ. Поштовањем редоследа вредности које се манифестују у кући на најбољи начин се наставља традиција ВА и продужава филозофија архитектуре која је саграђена кроз архитектонску традицију. Уколико отворимо врата естетици куће као равноправном градивном елементу или као циљу градње, отворили смо у потпуности врата академској архитектури и уништили традиционално наслеђе.

Дакле, стварање права да се расположива архитектонска средства прошире и новом димензијом естетике стварају само илузију напретка и проширења слободе говора. Наиме, ВА је опстала кроз тако дуг историјски период управо због тога што је избегавала фокусирање на естетику (као један од главних циљева грађења). Естетика је, поново наглашавамо, само резултат успешно решених питања функције материјала и конструкције. Колико су успешно решена наведена питања, толико је и хармоничан и прихватљив обликовни и естетски елемент куће.

Школовање данас

Евидентно је да велики утицај на обликовање архитектуре имају лица која су школована у образовном систему. Током образовног процеса они усвајају навике, начин размишљања, начин компоновања форме итд. који су посебно обликовани и нису нимало слични процесима у ВА. Усвајајући знања у правилима компоновања архитектуре модерне или класичне архитектуре, грађевински радници стечена знања примењују и на објекте који се граде и на просторима које је заузимала некада ВА, уносећи на тај начин потпуно нов приступ и производећи потпуно нов резултат. Занимљиво је да већина нових решења осваја простор не због својих функционалних или конструктивних особина, већ због естетског модела. Кућа почиње да привлачи пажњу и да се такмичи са суседима, излажући разне компоненте свога постојања, као што су сјај, раскош, материјална вредност, новац, истовремено илуструјући економски статус власника. Овакво понашање се ретко може наћи у традиционалној архитектури Балкана. И најбогатије породице су користиле архитектонске моделе кућа који су били на располагању не само њиховом друштвеном слоју већ и нижим слојевима друштва, а социјални и друштвени статус се ретко када изражавао кроз сјај и наметљивост куће.

На основу наведеног, можемо именовати стручно образовање као један од главних генератора сукоба и неспоразума у односу на ВА, због неразумевања начина размишљања вернакуларног градитеља, а тиме

и филозофије архитектуре. Једном речју, вредности и циљеви традиционалне архитектуре, као и улога градитеља, потпуно су другачије опредељени него што су то данас у академској архитектури. Стога се може рећи да понашања архитеката пониклих у савременом академском систему брутално и из незнања поништавају све вредности и достигнућа традиционалне архитектуре.

Слика 7/б. Кућа са тремом на спрату, у средњем току реке Дрине (крај 19. века).

Комуникација и транспорт

Развој саобраћајница и транспортних средстава појефтињује транспорт грађевинског материјала. Захваљујући томе, могуће је транспортовати материјале за градњу куће на велике дистанце уз малу цену. Оваква корист директно угрожава идеју региона, који је један од стубова вернакуларне културе: материјал за градњу куће не мора више бити произведен у локалном простору већ стотинама и хиљадама километара далеко, доносећи са собом друге вредности, текстуре, боје.... Стога није необично видети куће чије су фасаде обрађене непримереним материјалима или геометријама туђим локалној средини, или волуменима који значајно одступају од карактеристика простора или историјског наслеђа, управо због материјала који то својом ценом омогућава.

Потреба за отварањем нових тржишта

Развој индустријске производње постепено захтева њен све већи и већи обим. Исцрпљујући потенцијале одређеног региона, фабрике-произвођачи грађевинског материјала нападају нове просторе, проширујући регион и тежећи за новим потрошачима. Остварујући профит, или одржавајући производњу, фабрике постепено унифицирају простор који покривају, потирући и бришући регионалне карактеристике простора које су освојили. На тај начин, врши се директан напад на темеље традиционалне архитектуре, којој регион чини једну од темељних вредности. На пример, цреп којим се покривају куће у Србији, уколико је начињен од бетона, произведен је у Мађарској или у Аустрији, што и више него снажно утиче на изглед културног пејзажа наше земље. Сасвим је јасно да су боје, фактура и обликовне особине бетонског црепа у колизији са традиционалним материјалима којима су покривене куће у нашим градовима и селима. Даље истраживање можемо спровести и на фасадама које, на пример, кроз испуњавање сасвим разумног термичког захтева, са собом доносе обележја њиховог произвођача, који се налази такође у Аустрији или Немачкој. Слична ситуација је и са ПВЦ столаријом, и тако даље.

Користећи или злоупотребљавајући механизам тржишта, стране компаније успевају да, остварујући профит о трошку „освојених” становника, мењају њихов културни и традиционални образац становања и културног пејзажа. Ако томе додамо немар према традиционалној архитектури, и култури уопште, карактеристичан за савремено друштво Балкана, и куће које, због тога што су начињене од органских материјала, интезивно нестају, па ћемо кроз неколико година (не деценија), имати слику унифицираног пејзажа од Северног мора до Јадрана и Егеја.

Техника vs људске руке

Хармонија и мера са којом је мењан пејзаж у прошлости великим делом су проузроковане могућностима и капацитетом људских руку. Слична ситуација је и са величином и волуменом куће, који су у директној вези са количином грађевинског материјала али и намештаја који може да створи људска рука. Савремена технологија, развијајући машине све већег и већег капацитета – за производњу грађевинских материјала, ентеријера и откоп земљишта, омогућила је да се промени скала и повећа могућност утицаја љуске руке на културни и топографски пејзаж. Откопи земљишта око објеката постају све већи, волумени објеката такође, чиме се значајно мења равнотежа између природног и вештачки створеног простора, како у слици града тако и у слици предела. Штавише, машина почиње да се глорификује, гради се култ машине и њених резултата, и почињу да се славе градови који изгледају

као машине, а да се истовремено заборавља да је град начинио човек за своје потребе, а не обрнуто.

Слика 7/в. Кућа са тремом у нивоу приземља код Костојевића поред Дрине (почетак 20. века).

Потера за профитом

Нови проблем проузрокоју власници машина и фабрика кроз намеру да их што више упосле и остваре што већи профит. На тај начин, свесно или несвесно, они подржавају идеју о потреби за што већом површином стана или животног простора. Идеја није заснована на хуманистичким потребама, на жељи да се побољшају услови живота човека, већ на тежњи да се кроз повећану потрошњу материјала увећа профит. Овакво понашање стимулише повећање просечне површине објеката, што директно утиче на обрасце, скале и односе у простору.

Истовремено смо сведоци да се, у потери за профитом, у градовима смањују површине станова, како би се остварио што већи број стамбених јединица на што мањој површини, чиме се брутално крше сви нормативи које смо као друштво неговали хиљадама година уназад и који су јасно записани у традиционалној архитектури (ако има оних који желе да их прочитају).

У градовима се такође повећава потрошња грађевинског материјала кроз радове који омогућавају комфор приступа одређеним локацијама, а који се морају извести како би се неконтролисани раст појединих градова учинио рационалним, не за корисника, већ за инвеститора.

3. Дискусија

3.1. Питања слободе говора ВА данас

Све основе ВА данас су доведене у питање. На пример, функција објеката није резултат потреба породице, већ се кроз функцију намеће животни стил породице, најчешће увезен. Архитекта се у тим случајевима, понет идејом просветитељства и потребом осавремењивања друштва у коме ради, веома често понаша као „корисни идиот” који, занесен хуманистичким идејама, врши притисак на културне моделе у својој околини. Некада тај притисак има позитиван смисао и унапређује квалитет живота. Међутим, у домену функције стана скоро је немогуће, насилно градећи животни оквир, променити начин живота породице. Као искуство можемо да наведемо промене у стамбеној архитектури у Србији током 19. века, где се форма куће веома брзо мењала, док је унутрашња организација веома слична традиционалној кући тога времена. Разлоге за то можемо наћи у потребама породице.

Нови конструктивни системи

Ново питање које отвара положај савремене ВА јесте питање конструкције. Савремени конструктивни систем, који се састоји од армираних бетонских плоча и стубова, веома је сличан скелетном дрвеном систему у коме су грађене традиционалне куће. Треба рећи да је основну идеју за то познатом архитекти Ле Корбизјеу управо дало искуство сусрета за традиционалном архитектуром. Армирани бетон даје могућност

Слика 7/г. Кућа са тремом у нивоу приземља саграђеним у опеци, у долини Дрине (почетак 20. века).

премошћавања већих распона, чиме просторије могу да буду знатно веће (него у традиционалној архитектури). Истовремено, функција не мора да буде она што проузрокује дефиницију конструктивног система, јер, практично, унутар једног поља савремених распона конструктивног система можемо сместити целокупну бондручну традиционалну кућу.

Нови утицаји на елементе и начин компоновања фасада

Ако идемо даље у анализу система, можемо посматрати отворе у фасади који користе дрво или армирани бетон за надпрозорнике или надвратнике. Дрво у односу на бетон има мали распон, тако да у површини зида традиционалне куће, управо због ограничења распона и могућности производње прозора и врата, доминира површина зида. У савременим конструкцијама практично не постоји ограничење у распону, тако да прозори и отвори уопште почињу да доминирају у површини фасада, мењајући тако слику коју објекат оставља у пејсажу. Евидентно је да су нове конструкције омогућиле већу слободу у изражавању и обликовању куће. Међутим, та слобода је намењена објектима који су много већих димензија и, на индиректан начин, подстичу нове конструктивне системе повећањем волумена кућа, напуштајући скалу и хармонију са природом коју има традиционална кућа.

Економија као извор утицаја

Сви градивни елементи традиционалне архитектуре данас су доведени у питање. Између осталог и кроз рафинирани утицај економије на заједнице Балкана. Економија, нудећи јефтине грађевинске материјале и јефтин транспорт, постепено мења физиономију и концепцију куће, усклађујући је са културом и друштвеним стандардима који су генерисали и развили ту економију.

Наиме, сасвим је јасно да је производња грађевинских материјала у централној Европи настала као одговор на друштвене и културне потребе заједнице, а не као независан скуп елемената неповезаних са тлом и културом у којој се развијају. На тај начин је економија преузела културне моделе своје локалне заједнице, уградила их у свој производ, кроз који је касније, постепено повећавајући регион свог утицаја, преносила те моделе на нови простор.

Овакве форме утицаја на гардеробу, обућу, ентеријер или аутомобилску индустрију реверзибилне су и релативно једноставне за „санацију”. Међутим, шта учинити са хиљадама квадратних километара на којима су саграђене куће које своје формом, волуменом, материјалом, бојом, функцијом, међусобним односима, представљају имплант другог културног миљеа, донетог економијом, у наш културни простор? Да ли се те куће могу тако једноставно уклонити као што се уклања гардероба? Да ли се насеља саграђена по таквом културном моделу могу

једноставно прилагодити, како би се сачувале регионалне карактеристике које смо наследили и које све мање примећујемо? Да ли је цена губљења идентитета у сразмери са квалитетом живота који добијамо? Да ли нови начини живота, неусаглашени са традицијом, пружају већу усклађеност са нашим потребама и вредностима (већине у заједници, а не појединача или мањинских група)?

Ово су питања која се намећу најједноставнијим посматрањем процеса који се дешавају на простору традиционалне архитектуре Балкана.

3.2. Како вернакуларној архитектури поново омогућити слободу говора

Границе деловања академске архитектуре

Потрага за начином који би поново омогућио слободу говора традиционалне архитектуре Балкана можда би требало да почне разматрањем прихватљивих граница деловања академске архитектуре на простор насеља, остављајући руралне просторе да се слободно развијају, без потребе прибављања грађевинских дозвола и израде техничке документације од стране лиценцираних особа. На тај начин би се зауставио утицај академске архитектуре на сеоско подручје, које је једини резерват у коме је могуће очување ВА. Поред тога, поново би се омогућили процеси унутрашње саморегулације заједнице, који још нису у потпуности нестали и заборавили се, чиме би се подстакao процес усаглашавања вредносног система из живота са вредносним системом у грађењу.

Слика 8. Традиционална дводелна кућа на којој је примењена „хрома глава“, у долини Дрине (крај 19. века).

Оживљавање традиционалних метода и процедура у грађењу

Такође, веома прецизни и ригидни стандарди у организацији сеоског домаћинства, као што су положај куће, положај помоћних објеката, положај објеката за стоку, приступни путеви итд., били би ревитализовани, јер они нису усвојени захваљујући деловању академске архитектуре, већ управо вековним брушењем и анализом грешака. Распоред и положај сеоских домаћинстава на руралном простору такође може бити једноставно регулисан деловањем економских закона.

Некада је било једноставно формирати нову окућницу ширећи на тај начин сеоски атар. Међутим, савремена сеоска окућница захтева и текућу воду и електричну енергију, што ограничава простор развоја сеоског атара због трошкова задовољавања оваквих инфраструктурних потреба.

Савремени материјали и конструктивни системи

Питање примењених грађевинских материјала је много теже за разумевање и реализацију, јер се многи грађевински материјали могу заменити локалним, али ови ће изгубити трку с обзиром на њихову цену на тржишту. Нажалост, идеја о ручно произведеним материјалима дефинитивно мора бити напуштена.

Сличну судбину има и идеја поновне употребе традиционалних конструктивних система, јер је више него очигледно да је бондручни систем из низа разлога изгубио трку са армираним бетоном. Но, концепција конструктивног система у армираном бетону своје извориште великим делом има у бондруку, тако да армирани бетон можемо сматрати еволутивним степеном у развоју једног те истог конструктивног система.

Вредности ВА данас

Оно на чему треба највише инсистирати у савременој архитектури и руризму јеате очување система вредности а потом и филозофије традиционалне архитектуре. Када говоримо о систему вредности, истичемо приоритет функције (која кроз форму добија своју манифестацију), уместо да форма, следећи правила компоновања, стиска и врши притисак на функцију. У једној речи, може се констатовати да је традиционална кућа високо функционална машина за становање, која своју лепоту гради перфектно избрушеном функцијом и високо оптимизованим конструктивним системом.

Оживети конструктивни детаљ

Конструктивни детаљ плени прецизношћу и вештином израде. Он представља врхунску илустрацију вештине градитеља и развијености конструктивног система. Конструктивни детаљ никада није произведен само ради себе, већ је део много сложенијег конструктивног система (као, на пример, код динарске брвнаре).

Филозофија ВА данас

Филозофија традиционалне архитектуре се не може посматрати у оквирима неке савремене филозофске дисциплине. Та филозофија је настала као резултат свакодневне интеракције човека или породице са животном средином, а не као самосталан систем вредности и односа који је касније примењен на свакодневницу. Не постоји јасно именован аутор филозофије традиционалне архитектуре, већ је она резултат деловања генерација анонимних градитеља који су иза себе оставили дела и допринос култури, а не дела и доприносе свом имену.

Анонимна vs ауторска архитектура

Ауторска архитектура, каква се реализује и вреднује данас, није постојала у традиционалној архитектури Балкана. Једноставна, бриљантна архитектонска и урбанистичка дела су оставиле генерације анонимних градитеља, који задовољство достигнућа нису налазили у афирмацији својих имена већ у функционалности и применљивости својих градитељских остварења.

Слика 9. Традиционална кућа досељеника у Ужице (почетак 20. века).

Уникатност архитектонског или урбанистичког дела

Анализирајући даље овај феномен, долазимо до сазнања да уникатност архитектонског или урбанистичког остварења није била вредност на којој треба инсистирати и која се вредновала у процесу валоризације грађевинског остварења. Учестала примена идентичног или сличног грађевинског модела није умањивала појединачну вредност сваког од њих, већ је, напротив, пружала више, не реметећи задовољство живота у тако насталим грађевинама.

Стога се може рећи да је савремена архитектура, која је у свакодневној потрази за уникатношћу и где је свака активност усмерена на изградњу имена аутора објекта или насеља, у суштини дијаметрално супротна основним начелима филозофије традиционалне архитектуре.

Свакако се може рећи да тржиште и савремена цивилизацијска достигнућа треба да признају допринос сваког појединца и да га материјализују. Међутим, уколико такво право угрожава хумане вредности урбанизма и архитектуре, као што је то случај на Балкану, поставља се питање да ли за њега треба да има места у свакодневној грађевинској пракси.

4. Закључак

Слобода говора у традиционалној архитектури данас практично не постоји. Традиционална архитектура је искључена из свакодневног живота под налетима економије и административног апарата, који покушава да апсолутно управља животом, па и процесом газдовања простором. Уместо да настави и трансформише искуства традиционалног урбанизма и архитектуре у савремену урбанистичку нормакултуру, административни апарат увози законска решења из других земаља, увозећи тиме и вредности, решења и навике из других култура.

На тај начин, применом увезених решења, производе се сасвим нови проблеми, који нису природни нити забележени у грађевинској историји Балкана. Као илустрацију, можемо навести податак о процењеном броју од близу два милиона објеката који су саграђени без грађевинске дозволе, односно мимо знања и одобрења државног административног апарата. То говори да административни апарат није у стању да управља простором, а потом и да одабрани модел управљања простором не одговара начину живота и потребама људи на Балкану, као и да законска решења којима се покушава регулисати грађевинска пракса, а која су увезена из других култура и која нису наслоњена на грађевинску традицију Балкана, нису прихваћена на овом тлу.

Становништво је престало да буде активни учесник у обликовању насеља, а државни службеник, који одлучује о грађењу више него суседи (најдиректније погођени грађевинским захватом), само отвара

простор за неспоразуме и не нуди решење проблема са којима се суочава наша грађевинска пракса.

Стога је потребно савесно и стручно се загледати у прошлост и упитати да ли је за садашње проблеме постојао одговор у прошлости, односно како су савремене проблеме решавали наши преци.

Уколико успемо да чујемо прошлост записану у традиционалном урбанизму, архитектури и обичајном праву, и уколико успемо да покренемо становнике да активно учествују у регулацији и свог и понашања других у насељу, можемо очекивати да ће животни и урбанистички простор Балкана поново добити хуману димензију и одисати хармонијом, како је то чинио током последњих неколико хиљада година.

Литература

- Дероко, А., (1964) *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд.
- Дероко, А., (1968) *Народно неимарство 1 и 2*, Београд.
- Здравковић, И., (1990) *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Београд.
- Здравковић, И., (1961) Један предлог за рестаурацију и адаптацију Радул-беговог конака у Зајечару, *Саопштења*, број 4, стр. 67–74.
- Здравковић, И., (1969) Градитељи најзначајнијих зграда у старом Београду, *Саопштења*, број 8, стр. 233–243.
- Здравковић, И., (1972/1973) Намена споменика при њиховој адаптацији, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 22/23, стр.11–13.
- Здравковић, И., (1982) Појава и развој конзерваторске службе у Србији, *Саопштења*, број 13, стр.261–265.
- Здравковић, И., (1982) Споменици културе и туризам, *Саопштења*, број 14, стр. 265–267.
- Кадиф, М., (1967) *Старинска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.
- Каниц, Ф., (1985) *Србија – земља и становништво*, Београд.
- Карановић, М., (1927) О типовима кућа у Босни, *Гласник земљског музеја БиХ*, Сарајево, број 39, стр. 207–217.
- Којић, Б., (1941) *Архитектура српског села – Шумадија и Поморавље*, Београд.
- Којић, Б., (1949) *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд.
- Крешевљаковић, Х., (1957) *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево.
- Крстановић Б., Радоњић Живков Е., (2012) *Народно градитељство општине Горњи Милановац*, Београд.
- Крстановић Б., Радоњић Живков Е., (2013) *Народно градитељство општине Чајетина и Ужице*, Београд.
- Крстановић Б., Радоњић Живков Е., (2016) *Народно градитељство општине Крагујевац*, Београд.
- Крстановић, Б., (1985) Прилог познавању народног градитељства у нас, *Саопштења*, број 27, стр. 205–212.
- Крстановић, Б., (1994) *Кућа брвнара Даниловића у селу Лоћане*, Београд.
- Крстановић, Б., (2000) Динарска дводелна кућа у области источне Србије – прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 49, стр. 207–216.
- Крстановић, Б., Томашевић, Б., (1998) Програмски елементи за формирање етнопарка Колубара, *Колубара*, број 3, Београд, стр. 93–125.

- Крунић, Ј., (1972/1973) Проблеми заштите и оживљавања споменика Багдада, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 22/23, стр. 39–51.
- Крунић, Ј., (1983) Динарска дводелна кућа – њен значај и развој, *Ужички зборник* 12, 354.
- Крунић, Ј., (1974) Пријепоље – о структури и развоју старе куће, *Саопштења*, број 10, стр. 197–215.
- Крунић, Ј., (1981) О архитектури старе куће (тип и порекло) и урбаном склопу града Пећи, *Саопштења*, број 13.
- Кузовић, Д., Амбари на јужним падинама планине Повлен, у: *Гласник Историјског архива у Ваљевоу*, Ваљево, бр. 46, (2012): стр.108–117.
- Кузовић, Д., Конструктивна решења корпуса руралних објеката на јужним падинама планине Повлен, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 76 (2012): стр.193–213.
- Кузовић, Д., Кошеви за кукуруз на јужним падинама планине Повлен, у: *Гласник Историјског архива у Ваљевоу*, Ваљево, бр. 47, (2013): стр.83–99.
- Кузовић, Д., Магазе и качаре на простору јужних падина планине Повлен, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 77 (2013): стр.121–149.
- Кузовић, Д., Приходи од културне баштине”, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Београд, бр. 37, (2013): стр. 43–46.
- Кузовић, Д., Конструисање архитектонског простора у традиционалној и савременој култури на Балкану – микроклимат и простор (2014) (коаутор), *Традиционална естетска култура 9: Простор*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш.
- Kuzović, D., (1996) Folk architecture in Kosjerić, International conference “Architecture and urbanism at the turn of the III millenium”, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, pages 589–595.
- Кузовић, Д., (1996/1997) Народно градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, број 25/26, стр. 365–380 +14 табли, Народни музеј Ужице.
- Kuzović, D., (2012) Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain, International conference „Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012”, Ужице.
- Кузовић, Д., Архитектонско наслеђе и тржиште, у: *Култура полиса*, Институт за европске студије, Београд, vol. 26 (2015): стр. 119–129.
- Кузовић, Д., Карактеристичне етапе развоја сеоске окућнице у селима на јужним падинама планине Повлен, у: *Изградња*, vol. 68, No. 11–12 (2014): стр. 495–500.
- Кузовић, Д., Приход од архитектонске баштине – основе, карактеристике, потенцијали, у: *Култура*, Завод за проучавање културног развитка Србије, Београд, бр. 146, (2015): стр. 238–249.
- Кузовић, Д., Сеоска кућа на јужним падинама планине Повлен (2013), свеска број 2, број 143, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад.
- Кузовић, Д., Крсмановић, Ж., Архитектура сеоске куће у Ваљевској Колубари и Подгорини, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 77 (2013): стр. 85–121.
- Кузовић, Д., Стојнић, Н., Естетика алата осаћанских неимара (2013), *Традиционална естетска култура 8: занат*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш.
- Кузовић, Д., Стојнић, Н., Архитектура воденица поточара у централном делу Западне Србије и Истоне Босне, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 150, (2015): стр. 773–801.

- Кузовић, Д., Стојнић, Н., Летњи станови сточара на планини Повлен, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, No. 150, (2015): стр. 129–156.
- Максимовић, Б., (1972–1973) Јединство функционалних и естетских вредности градског центра Хвара, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 22/23, стр. 13–21.
- Максимовић, Б., (1974) Функционалне и естетске вредности животне средине у старој архитектури Призрена, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 24, стр. 21–32.
- Максимовић-Пешић, Н., (1974) Стара општина – „кула” у Власитонцу, *Саопштења*, број 10, стр. 171–174.
- Максимовић-Пешић, Н., (1974) Учесће власти у стварању центара у селима Србије у XIX веку, *Саопштења*, број 10, стр. 175–190.
- Максимовић-Пешић, Н., (1981) Путеви заштите споменика народне материјалне културе, *Саопштења*, број 13, стр. 283–293.
- Максимовић-Пешић, Н., (1982) Богатство облика народног грађења у југоисточној Србији, *Саопштења*, број 14, стр. 201–219.
- Максимовић-Пешић, Н., (1985) Народно градитељство Куршумлије, Блаца и околних села, *Саопштења*, број 27, стр. 181–204.
- Максимовић-Пешић, Н., (1988/89) Споменици народног градитељства заштићени на месту настанка и у етнопарковима, *Саопштења*, број 20/21, стр. 265–274.
- Максимовић-Пешић, Н., (2015) *Моравска кућа Србије*, Београд.
- Ненадовић, С., (1974) Пресељавање непокретних споменика архитектуре – метод спасавања или нужно зло?, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 24, стр. 15–20.
- Обрадовић, С., (1858) *Описаније округа ужичког*, Београд.
- Павловић, Д., (1959) Заштита оронулих брвнара, *Саопштења*, број 1, стр. 87–92.
- Павловић, Д., (1959) Конзерваторско-рестаураторски радови на зградама из 19. века у тврдом материјалу, *Саопштења*, број 1, стр. 103–107.
- Павловић, Д., (1959) Конзервација споменика муслиманске архитектуре, *Саопштења*, број 1, стр. 112–114.
- Павловић, Д., (1959) Радови на обнови бондручних зграда, *Саопштења*, број 1, стр. 93–102.
- Павловић, Д., (1959) Разноврсни облици и вредности уметничког изражавања код црква брвнара у Србији, *Саопштења*, број 4, стр. 75–88.
- Павловић, Д., (1959) Стари водовод у Буковику, *Саопштења*, број 1.
- Павловић, Д., (1962) Цркве брвнаре у Србији, *Саопштења*, 5, стр. 3–204.
- Павловић, Д., (1970) Српски средњовековни писци о избору места и положају споменика културе, *Саопштења*, број 9, стр. 47–53.
- Павловић, Д., (1981), Народна архитектура у просторном планирању и туризму, *Саопштења*, број 13, стр. 306–308.
- Павловић, Д., (1982) Земљотреси и споменици културе у Југославији, током векова, *Саопштења*, број 14, стр. 257–262.
- Павловић, Д., (1986) Стање заштите и вредновање споменика народне архитектуре у Европи, *Саопштења*, број 18.
- Павловић, Д., (1997) Карађорђево градоустројство у Тополи, *Саопштења*, број 29, стр. 225–236.
- Павловић, Љ., (1925) *Ужичка Црна Гора*, Београд.
- Павловић, Љ., (1930) *Соколска нахија*, Београд.
- Павловић, Д., (1985) Стање заштите и вредновање споменика народне архитектуре у Европи, *Саопштења*, број 27, стр. 315–319.
- Панић-Суреп, М., (1956) Проблеми заштите нашег културног наслеђа, *Саопштења*, број 1, стр. 7–14.

- Пантелић, Д., (1936) *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год*, Београд.
- Петровић, С., (1983) Призрен и његова досадашња заштита, *Саопштења*, број 13, стр. 267–282.
- Пешић, Б. (1988) Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник ДКС* 12, 112–113.
- Пешић, Б. (1991) О пропорцијама динарске куће. *Гласник ДКС* 15, 109–112.
- Реџић, Х., (1959) О критеријуму заштите архитектонског споменика, *Наше старине*, број 6, стр. 235–237.
- Солдо, Ш., (1932) *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Беог.
- Томашевић, Б., (1992) Народно градитељство, *Колубара* 1, Београд, стр. 39–63.
- Ђеранић, З., Дражић, Т., Томашевић, Б., (1995) Архитектонска анализа објеката народног градитељства и предлог њихове заштите, *Колубара*, број 2, стр. 115–179.
- Филиповић, М., (1958) Неколико мисли о заштити споменика етнолошког карактера, *Наше старине*, број 5, стр. 5–11.
- Финдрик, Р. (1985) *Народна архитектура – путеви чувања и заштите*, Београд.
- Финдрик, Р., (1974) Неколико забележака о дрвеним конструкцијама конака манастира Хиландара, *Саопштења*, број 10, стр. 95–106.
- Финдрик, Р., (1981) О народном градитељству у Србији, његовом чувању и заштити, *Саопштења*, број 13, стр. 295–303.
- Финдрик, Р., (1982) О простору старе сеоске куће, *Саопштења*, број 14, стр. 143–162.
- Финдрик, Р., (1993) Земљана пећ и загревање у старој гадској и сеоској кући, *Саопштења*, број 25, стр. 171–195.
- Финдрик, Р., (1995) *Народно неимарство*, Сирогојно.
- Финдрик, Р., (1998) *Динарска брвнара*, Сирогојно.
- Финдрик, Р., (1969) Уређене куле старог моста у Мостару, *Наше старине*, број 6, стр. 183–190.
- Финдрик, Р., (1983) Увод у проучавање старих воденица, *Саопштења*, број 15, стр. 95–117.
- Финдрик, Р., (1984) Кућа и стан на селу у Србији у другој половини 18. века, према сведочењима савременика, *Саопштења*, број 26, стр. 103–118.
- Финдрик, Р., (1985) О унутрашњем уређењу и опреми наше старе градске куће, *Саопштења*, број 27, стр. 85–116.
- Цвијић, Ј., (1931) *Балканско полуострво*, Београд.
- Челић, Џ., (1965) Конзервација и стваралаштво, *Наше старине*, број 10, стр. 7–12.
- Челић, Џ., (1972/1973) Заштита урбаних цјелина у Босни и Херцеговини, *Зборник заштите споменика културе*, Београд, број 22–23, стр. 21–33.

Порекло илустрација

Слика 01–08, аутор

Слика 09, Архив Р. Познановића у Ужицу.

Duško R. Kuzović¹, Nedeljko Stojnić²

¹Faculty of Architecture, Eastern Mediterranean Univeristy, Cyprus

²Institute "Jaroslav Černi", Belgrade, Serbia

FREEDOM OF SPEECH OF VERNACULAR ARCHITECTURE TODAY: BALKAN'S AND MEDITERRANEAN EXPERIENCE

Abstract. The traditional architecture of the Balkans has been developing for centuries. Gradually and patiently developed through architectural models, respecting the region, following family life, with builders without classical education, built only by the power of human hands, without machinery, with the help of family, used only local materials, etc. Architectural models of a house were changing slowly and cautiously. Architecture first must satisfy the function. The aesthetic component was not the goal but the product of function, design and material. Decoration has been added after the completion of the house. Today, buildings are built only with the permission for construction. Project and construction of the house can make only educated persons in academic schools. Modern communication, transportation and technology have changed the idea of the region. Construction materials are produced in large quantities, at a low price, and transferred over long distances. The technique has changed the scale house–nature enabling large excavations, volumes, openings, spans, etc. All premises of traditional architecture are brought into question now. Is there freedom of speech of vernacular architecture (VA) today? What are the building elements of Freedom of Speech VA? How does freedom of speech manifest in the practice? What is the pace of re-examining this kind of freedom? How to restore freedom of movement of builders and ideas to the wider Balkan region? How to protect freedom of speech of VA from the pressure of contemporary architecture and state administration? What are the legal and administrative possibilities of preserving freedom of speech of VA?

Keywords: vernacular architecture (VA), freedom of speech of VA, elements of the freedom of speech of VA, freedom of movement of builders and ideas, preserving of freedom of speech.

